

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

І. В. Суходубова

**СТАБІЛЬНІСТЬ І ДИНАМІЗМ
ЗАКОНОДАВСТВА:
поняття, співвідношення,
засоби забезпечення**

Монографія

Харків
«Право»
2016

УДК 340.131
ББК 67.0-2
С91

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 6 вересня 2016 р.)*

Рецензенти:

В. С. Ковальський, доктор юридичних наук, професор, президент видавничої організації «Юрінком Інтер», шеф-редактор загальнонаціональної правової газети «Юридичний вісник України»;

В. І. Тютюгін, кандидат юридичних наук, професор, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, професор, завідувач кафедри кримінального права, заслужений юрист України;

І. О. Биля-Сабадаш, кандидат юридичних наук, доцент, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри теорії держави і права

Науковий редактор – доктор юридичних наук, професор,
президент НАПрН України *О. В. Петришин*

Суходубова І. В.

С91 Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення, засоби забезпечення : монографія / І. В. Суходубова ; [наук. ред. О. В. Петришин]. – Х. : Право, 2016. – 228 с.

ISBN 978-966-937-071-6

Монографія присвячена проблемі стабільності та динамізму законодавства. У роботі характеризуються закономірності функціонування та розвитку законодавства з точки зору системного аналізу, розкривається зміст стабільності і динамізму законодавства, встановлюється сутність взаємозв'язку між ними. Особливу увагу приділено конструюванню юридичного механізму забезпечення оптимального співвідношення між стабільністю і динамізмом законодавства.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів, працівників правоохоронних і судових органів, а також усіх тих, хто цікавиться проблемами держави і права.

УДК 340.131
ББК 67.0-2

ISBN 978-966-937-071-6

© Суходубова І. В., 2016

© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
Розділ 1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАБІЛЬНОСТІ ТА ДИНАМІЗМУ ЗАКОНОДАВСТВА	
1.1. Системні властивості законодавства	8
1.2. Стабільність і динамізм як ознаки системи законодавства: поняття та сутність взаємозв'язку	35
1.3. Чинники стабільності та динамізму законодавства	67
Розділ 2. ЮРИДИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ Й ДИНАМІЗМУ ЗАКОНОДАВСТВА	
2.1. Внутрішньосистемний механізм законодавства, що забезпечує стабільність і динамізм законодавства: засоби його конструювання та вдосконалення.....	102
2.2. Нормотворча діяльність як засіб забезпечення стабільності та динамізму законодавства й основні напрями її вдосконалення	135
2.3. Окремі елементи правової системи як засоби забезпечення стабільності та динамізму законодавства	167
ВИСНОВКИ	195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	198

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АРК	– Автономна Республіка Крим
ВВР України	– Відомості Верховної Ради України
ВСУ	– Верховний Суд України
ЄС	– Європейський Союз
КАС	– Кодекс адміністративного судочинства України
КК	– Кримінальний кодекс України
КПК	– Кримінальний процесуальний кодекс України
КСУ	– Конституційний Суд України
НАПрН	– Національна академія правових наук України
СК	– Сімейний кодекс України
ЦК	– Цивільний кодекс України

Многочисленность законов
в государстве есть то же,
что большое число врачей:
признак болезни и бессилия.
Вольтер

===== ВСТУП

В Україні тривають складні процеси розбудови основ правової, демократичної державності, адаптації національної правової системи до сучасних соціально-економічних, політичних умов. Одним із головних юридичних інструментів впливу на вказані процеси є законодавство, від якості якого залежать результативність соціальних перетворень, ефективність різних соціальних інститутів. Натомість нестабільність законодавства, як і відсутність належного рівня його динамізму, украй негативно позначається на всіх сферах життєдіяльності суспільства, на стані гарантованості прав і свобод людини та громадянина, перспективах участі в сучасних світових інтеграційних процесах.

Стабільність законодавства і його відповідність потребам та вимогам суспільної практики визнаються невід'ємною складовою принципу верховенства права, закріпленого у ст. 8 Конституції України, виступають важливим показником правової культури суспільства, вагомою гарантією забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Належне та ефективне впорядкування суспільних відносин неможливо без визначеності і передбачуваності законодавства, усієї системи правового регулювання. Водночас законодавство повинно бути адекватним соціальному середовищу, своєчасно реагувати на зміни в суспільстві та державі, розвиватися, змінюватися, оновлюватися відповідно до потреб суспільного розвитку, тобто бути динамічним.

Тому невідповідним є підвищений науковий інтерес до проблем стабільності та динамізму закону і законодавства. Зазначені питання досліджуються передусім у зв'язку з аналізом інших юридичних явищ (закону, верховенства закону, системи законодавства, законодавчого процесу, якості й ефективності закону, ефективності правового регулювання тощо). Водночас дана проблематика потребує подальшого наукового опрацювання.

Незважаючи на певний інтерес до проблеми стабільності законодавства та існування значної кількості наукових публікацій із цієї проблематики, юридичній науці бракує узагальненого теоретико-правового дослідження стабільності законодавства. Більшість наукових джерел містять лише фрагментарно-оглядову інформацію стабільності законодавства. Уявляється, що головним недоліком існуючих здобутків у цій сфері є, по-перше, те, що предметом наукового аналізу, як правило, стає стабільність закону, а питанню про його динамізм приділяється незначна, другорядна увага. По-друге, важливою є постановка питання не лише про стабільність та динамізм закону, а про стабільність та динамізм законодавства в цілому. Чітко не вироблено дефініцію стабільності законодавства, не до кінця з'ясовано та розкрито такі важливі аспекти його юридичної природи, як передумови та фактори, ознаки та зміст, основні засади та чинники підвищення стабільності законодавства в Україні. Тобто у правовій науці та законотворчій практиці поки що відсутні системні уявлення про стабільність законодавства. Тому сучасний стан розробки теоретико-правових засад стабільності законодавства в Україні не повною мірою відповідає потребам юридичної теорії та практики.

Монографія є спробою узагальнення вже існуючих здобутків із вказаної проблематики та формулювання загальнотеоретичних понять, методологічних принципів та рекомендацій, які можуть використовуватися в усіх галузях права. Автор не претендує на визнання роботи закінченим дослідженням з проблем стабільності та динамізму законодавства і буде вдячна за надані зауваження, пропозиції та рекомендації від науковців та інших зацікавлених осіб.

Хотілось би висловити щиру вдячність:

– своєму вчителеві доктору юридичних наук, професору, президенту Національної академії правових наук України Олександрові Віталійовичу Петришину – за спрямування творчого пошуку, велику допомогу і підтримку в реалізації всіх наукових ініціатив;

– рецензентам монографії: професору Віктору Семеновичу Ковальському та доценту Ірині Олександрівні Биля-Сабадаш – за цінні зауваження, пропозиції та рекомендації, які сприяли вдосконаленню роботи;

– своєму батькові та одному з рецензентів моєї роботи, професору Володимирі Іллічу Тютюгину – за підтримку та віру в мене, корисні поради та допомогу в реалізації наукових ідей;

– колективу кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, колективу Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України – за плідні дискусії, корисні коментарі та цінні рекомендації, надані мене під час написання монографії;

– своїй матері Ользі – за те, що завжди поряд; своєму чоловіку Дмитру, донці Анютці та синопку Русланчику – за терпіння, розуміння, усіляку підтримку та натхнення.

Розділ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАБІЛЬНОСТІ ТА ДИНАМІЗМУ ЗАКОНОДАВСТВА

1.1. Системні властивості законодавства

Термін «законодавство» в юридичній літературі та практиці вживається в декількох значеннях. У широкому значенні під законодавством розуміють закони, у формальному значенні — і підзаконні нормативно-правові акти. Таке терміновживання є досить поширеним і актуальним, про що свідчить аналіз як чинних нормативно-правових актів¹, так і наукової та навчальної літератури². При широкому підході до вживання терміна «законодавство» ним охоплюються або всі чинні нормативно-правові акти правової системи (у тому числі ло-

¹ Див.: *Про надра* [Електронний ресурс] : Кодекс України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР // ВВР України. – 1994. – № 36. – Ст. 340. – Електрон. версія ред. від 18.11.2012 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>; *Цивільний кодекс України* [Електронний ресурс] : від 16.01.2003 р. № 435-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 461. – Електрон. версія ред. від 19.01.2013 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>; *Цивільний процесуальний кодекс України* [Електронний ресурс] : від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088. – Електрон. версія ред. від 01.12.2012 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.

² Див.: *Дутка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. І. Дутка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 185 с.; *Загальна теорія держави і права* : підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред. : М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2011. – 584 с.; *Косович В. Закон «Про нормативно-правові акти» як засіб удосконалення нормативно-правових актів України* / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2011. – Вип. 52. – С. 10–20; *Косович В. Оціночні поняття як джерело і форма права* / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2004. – Вип. 40. – С. 24–29; *Косович В. Якість нормативно-правових актів України: загальнотеоретична характеристика* / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2012. – Вип. 55. – С. 20–27, та ін.

кальні нормативно-правові акти), або лише акти прямого народовладдя, державних органів і органів місцевого самоврядування. Якщо перший варіант більш характерний для наукової та навчальної літератури, то другий — для законів.

Виходячи з широкого розуміння був витлумачений термін «законодавство» і в Рішенні КСУ від 9 липня 1998 р. № 12-рп/98. У ньому, зокрема, зазначається, що «термін “законодавство”, який використовується у ч. 3 ст. 21 Кодексу законів про працю України, треба розуміти так, що ним охоплюються закони України, чинні міжнародні договори України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, а також постанови Верховної Ради України, укази Президента України, декрети і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України». Дане рішення в контексті його застосування в масштабі правової системи і з точки зору доктринальних положень про систему нормативно-правових актів викликає низку суттєвих зауважень.

По-перше, до законодавства України слід відносити і відповідні акти СРСР та Української РСР, які не втратили силу¹.

По-друге, досить спірним є віднесення до обсягу законодавства України постанов Верховної Ради України (принаймні в повному обсязі).

По-третє, не зовсім зрозумілою є логіка, коли до законодавства входять акти одного центрального органу виконавчої влади і не входять акти інших центральних органів виконавчої влади.

А. П. Засць пояснює перевагу в радянський час широкого підходу тим, що він базувався на уявленні про органічну взаємодію законів і актів, що їх конкретизують або розвивають, про загальнодержавне значення не тільки законів, але й актів Уряду, інших органів державної влади². У наш час вживання терміна «законодавство»

¹ Див.: *Погребняк С. П.* Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – С. 12.

² *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду : монографія / А. П. Засць. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – С. 143.

в широкому значенні обумовлене сформованою традицією такого використання, доволі глибоким його вкоріненням в юридичній науковій і практичній сфері.

Водночас неодноразово обґрунтовувалося, що таке широке терміновживання не є науково коректним або практично ефективним для правової держави. Низка учених-правознавців обґрунтовує трактування поняття законодавства лише як системи законів¹. Головними аргументами виступає те, що широкий підхід до тлумачення поняття законодавства принижує роль закону; «широке» трактування законодавства є зручним для органів виконавчої влади і може використовуватися як легальний засіб «розмивання» зони, підміни його підзаконними актами².

У той же час слід підкреслити, що, як уже зазначалося, широкий підхід «матеріалізовано» в чинному законодавстві України, він утілений у низці наукових праць та практичному юридичному обігу. Вельми показовим є те, що такий підхід закріплений і в окремих положеннях Конституції України 1996 р. Так, у ч. 8 ст. 118 закріплено, що рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Крім вищевикладеного, слід згадати й аргументацію С. С. Алексєєва, який відзначав, що термінологічне позначення системи нормативних юридичних актів як системи законодавства виправдане, оскільки основу цілісної системи нормативних актів, головні її ланки утворюють саме закони, які визначають побудову всієї сукупності нормативних актів³.

¹ Див., напр.: *Алексєєв С. С. Право: азбука – теорія – філософія: опыт комплексного исследования* / С. С. Алексєєв. – М. : Статут, 1999. – С. 83; *Евграфов П. Б. Законодательные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности* : учеб. пособие / П. Б. Евграфов. – Киев : УМК ВО, 1989. – С. 10; *Засць А. П. Указ. праця.* – С. 143–144; *Конституція и закон: стабільність и динамизм* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Юрид. кн., 1998. – С. 105; *Российское законодательство: проблемы и перспективы* / гл. ред. Л. А. Окунькова. – М. : БЭК, 1995. – С. 6, та ін.

² Див.: *Концепція стабільності закона* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Проспект, 2000. – С. 10. – (Конфликт закона и общества).

³ *Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник* / С. С. Алексєєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби : Проспект, 2008. – С. 444.

Виходячи з вищевикладеного, в даній роботі термін «законодавство» тлумачиться у широкому значенні, тобто як система чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Перехід до розуміння законодавства у вузькому значенні варто було б починати з внесення відповідних змін у текст Конституції України, усунувши її термінологічну нечіткість і багатозначність у цьому питанні¹. Також вельми корисним було б запровадження легального визначення термінів «закон» і «законодавство»². Водночас слід підкреслити, що однозначно неприпустиме широке тлумачення терміна «закон».

Науковий аналіз проблеми стабільності і динамізму законодавства, на наш погляд, слід починати з вивчення системних властивостей законодавства. Більшість учених, які досліджували право і законодавство за допомогою системного методу, доходять висновку, що і право, і законодавство є системними явищами³. Стосовно законодавства слід підкреслити, що воно як форма вираження права не може не мати рис

¹ Див.: *Дутка Г. І.* Закон у системі нормативно-правових актів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. І. Дутка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 185 с.

² Див.: *Погребняк С. П.* Указ. праця. – С. 16.

³ Див., напр.: *Алексеев С. С.* Советское право как система: методологические принципы исследования / С. С. Алексеев // Сов. государство и право. – 1974. – № 7. – С. 11–18; *Він же.* Структура советского права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.; *Заец А. П.* Система советского законодательства (проблемы согласованности) / А. П. Заец. – Киев : Наук. думка, 1987. – 100 с.; *Керимов Д. А.* Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2000. – С. 239–276; *Поленина С. В.* Теоретические проблемы системы советского законодательства / С. В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – 205 с.; *Самощенко И. С.* Методологическая роль системного подхода в изучении структуры советского законодательства / И. С. Самощенко // Вопр. философии. – 1979. – № 2. – С. 64–74; *Система советского законодательства* / отв. ред. И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 328 с.; *Сырых В. М.* Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. М. Сырых ; Рос. акад. правосудия. – М. : Юстицинформ, 2000. – Т. 1 : Элементный состав. – С. 452–467; *Тиунова Л. Б.* Системные связи правовой действительности: методология и теория / Л. Б. Тиунова. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1991. – 136 с.; *Черданцев А. Ф.* Системность норм права / А. Ф. Черданцев // Сб. учен. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1970. – Вып. 12. – С. 47–63; *Він же.* Системообразующие связи права / А. Ф. Черданцев // Сов. государство и право. – 1974. – № 8. – С. 10–17, та ін.

системного утворення¹. Визнання законодавства цілісною системою об'єктивно випливає з того, що якості даної системи притаманні праву, способом існування і вираження змісту якої виступає законодавство. Тому структура законодавства, як і права, виражає єдність його складових елементів і зв'язків між ними, тобто відносно стійкий стан цілісності законодавства, який зберігається за певних його внутрішніх і зовнішніх змін². Інша справа, що в процесі нормотворчості може відбуватися дефектне вираження змісту права, що призводить до порушення цілісності, узгодженості законодавства, створює враження про його хаотичність, нагромадження положень тощо.

Поняття «система права» і «система законодавства» є тісно взаємопов'язаними, оскільки принципи, норми, інститути права зовні об'єктивуються в законодавстві³. Останнє є найважливішим сучасним джерелом внутрішньодержавного права⁴. Право як організована певним чином сукупність норм і законодавство як сукупність взаємопов'язаних нормативно-правових актів володіють функціональною спільністю, виступаючи засобом регуляції і саморегуляції суспільних відносин. Ефективне здійснення цього завдання можливе лише за умови їх системності. Загальновідомо, що право і законодавство визначаються матеріальними і духовними умовами життя суспільства. Однак «переклад» економічних і соціальних факторів у категорію права відрізняється від їх перекладу в категорію «законодавства», йде різними шляхами й проходить різні стадії. При цьому система права сама виступає як один із найважливіших факторів, які визначають побудову і розвиток системи законодавства.

¹ Див.: *Евграфов П. Б.* Указ. праця. – С. 25.

² Див.: *Евграфов П. Б.* Некоторые черты советского права как целостной системы (теоретический анализ) / П. Б. Евграфов // Проблемы правоведения. – Киев, 1986. – Вып. 47. – С. 11.

³ Див.: *Пархоменко Н. М.* Законодавство України на сучасному етапі: кількісний та якісний аналіз / Н. М. Пархоменко // Публ. право. – 2012. – № 3. – С. 291.

⁴ Див.: *Бобылев А. И.* Современное толкование системы права и системы законодательства России / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 22–27; *Мицкевич А. В.* Система права и система законодательства: развитие научных представлений и законотворчества / А. В. Мицкевич // Проблемы современного гражданского права / под ред.: В. П. Литовкин, В. А. Рахмилович. – М., 2000. – С. 20–45; *Поленина С. В.* Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России / С. В. Поленина // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 5–12.

Важливим є встановлення правильного співвідношення між системою права і системою законодавства. Вирішення цього питання на належному рівні здатне забезпечити доступність законодавства, адекватне вираження в ньому права, скорочення зайвих нормативно-правових актів, належний рівень стабільності і динамізму законодавства. Однією із форм взаємодії права і законодавства є їх взаємовплив у процесі формування та розвитку.

Співвідношення системи права і системи законодавства характеризується, зокрема, такими положеннями.

1. Вони співвідносяться як зміст (система права) і форма зовнішнього вираження й існування (система законодавства).

2. Система права і система законодавства не збігаються повністю за своїм змістом. Певна розбіжність між ними обумовлюється тим, що система права виражається не лише в системі законодавства. Певною мірою вона об'єктивується й в інших джерелах права (акти міжнародного права, прецедентне право, правова доктрина). Також система законодавства містить не лише норми і принципи права. Вона включає реквізити нормативно-правових актів, положення преамбул, може містити індивідуально-правові приписи, які не входять до змісту права. Крім того, юридичній науці і практиці відомий феномен неправового, неконституційного закону, зміст якого теж не є частиною системи права. Водночас слід підкреслити, що питання про існування неправових законів є доволі дискусійним і складним. Головною проблемою є встановлення чітких критеріїв неправового закону, визначення юридичних механізмів визнання неправового характеру закону і його юридичних наслідків¹. Сучасна юридична практика оперує поняттями неконституційного закону, нормативно-правового акта, що не відповідає закону. Вважаємо, що власне вони і є проявом феномену неправового закону в юридичній практиці.

3. Система права має об'єктивний характер. Її виникнення, формування, розвиток, внутрішня побудова зумовлені об'єктивними соціальними процесами, потребами соціальних суб'єктів, об'єктив-

¹ Див.: *Марченко М. Н.* Проблемы общей теории государства и права : учебник : в 2 т. / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби : Проспект, 2007. – Т. 2 : Право. – С. 30–35.

ними відмінностями соціальних відносин у різних сферах суспільного життя. Система законодавства значною мірою зумовлена суб'єктивними чинниками — діяльністю суб'єктів нормотворчості. Отже, її змістовні і формальні характеристики багато в чому залежать від цілей, які стоять перед суб'єктами нормотворчої діяльності, від рівня їх загальної і правової культури, професіоналізму, від впливу політичного фактора тощо.

4. Первинним елементом права є норма права, а первинними елементами законодавства є нормативно-правовий припис і нормативно-правовий акт. Сукупність нормативно-правових приписів документально виражається у відповідних нормативно-правових актах¹.

5. Частково не збігаються структура права і структура законодавства. На відміну від системи права, побудованої головним чином на горизонтальних зв'язках елементів, які в неї входять, система законодавства має й ієрархічну структуру (за юридичною силою нормативно-правових актів). Нормативно-правові приписи в межах нормативно-правових актів, інститутів і галузей законодавства часто належать до різних галузей права, оскільки комплекси всередині системи законодавства утворюються за ознакою функціонального призначення, сфери державного управління тощо². Приміром, закони України «Про освіту», «Про засоби масової інформації», «Про рекламу» містять норми конституційного, адміністративного, цивільного права. Для горизонтальної системи законодавства головним критерієм поділу на галузі та інститути є предмет правового регулювання, а для системи права — і предмет правового регулювання, і метод правового регулювання.

Основними аспектами системного підходу є: 1) системно-компонентний — відбиває вивчення складу системи. При цьому виокремлюються компоненти, взаємодія яких забезпечує притаманні лише системі в цілому якісні особливості; 2) системно-структурний — пе-

¹ Більш детально це положення обґрунтовується в наступних частинах даного підрозділу монографії.

² Див.: *Морозова Л. А.* Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2008. – С. 280–281.

передбачає вивчення внутрішніх зв'язків і взаємодію елементів системи. Структура розуміється як внутрішня форма системи, яка визначає спосіб взаємодії компонентів системи. Структура надає системі цілісності, утворюючи взаємозв'язки, як правило, на декількох рівнях стійкої взаємодії компонентів; 3) системно-функціональний — передбачає вивчення інформаційно-функціональних залежностей між: а) компонентами даної системи; б) компонентами і системою в цілому; в) системою в цілому та іншою системою, до складу якої вона входить. Функціональний опис компонентів повинен бути доцільним і ієрархічним. Зазвичай виокремлюють *координацію* (горизонтальне погодження функцій) і *субординацію* (погодження функцій по вертикалі); 4) системно-інтегративний аспект, який передбачає дослідження цілісних властивостей системи, не притаманних жодному з її компонентів; 5) системно-комунікаційний — відбиває вивчення системи з оточуючим середовищем, аналіз збудовуючих факторів; 6) системно-історичний — спрямований на вивчення ретроспективи і перспективи розвитку системи як процесу в єдності її генезису, функціонування і розвитку.

Охарактеризуємо систему законодавства з точки зору основних аспектів системного підходу.

У загальній теорії систем необхідними ознаками системи виступають наявність елементів і зв'язків між ними. Загальновизнано, що в праві таким елементом виступає норма права. Аксиоматичним стало положення С. С. Алексєєва, що норма права є вихідною, первинною «клітиною» права. Із цих клітин і складаються правові інститути, галузі права, система права в цілому.

Стосовно питання, що саме виступає первинним елементом системи законодавства, в юридичній науці висловлюються різні точки зору. Одні вчені непрямо визнають, що первинним елементом системи законодавства виступає норма права¹; інші, виходячи з так званої принципової відповідності норми права і статті нормативно-право-

¹ Див., напр.: *Шебанов А. Ф.* Некоторые вопросы теории нормативных актов в связи с систематизацией советского законодательства / А. Ф. Шебанов // Сов. государство и право. — 1960. — № 7. — С. 139–151.

вого акта, вважають, що таким первинним елементом виступає стаття нормативно-правового акта¹. Також відстоюється позиція, що первинним елементом системи законодавства є лише нормативно-правовий акт². У низці наукових робіт обґрунтовується, що таким елементом є нормативно-правовий припис.

Головний аргумент того, що не можна жорстко пов'язувати норму права і статтю (пункт) нормативно-правового акта, полягає в тому, що такого жорсткого зв'язку не існує в реальному законодавчому матеріалі. Норма права, об'єктивуючись у тексті нормативно-правового акта, «трансформується» в низку норм-приписів, які є робочим, техніко-юридичним способом функціонування норми в законодавстві та правозастосуванні, правом же вона стає тільки у повноті своїх елементів, їх єдності і структурній цілісності. Інша річ, що ця цілісність (коли норма стає правом) забезпечується тільки як результат пізнавальної роботи, логічного аналізу, інтелектуальної напруги і гносеологічної інтенсивності загалом³. Із змісту всієї сукупності нормативних правових приписів, викладених як обов'язки, правомочності, заборони, декларації, цілі, принципи, дефініції тощо, повинен виділятися закінчений момент поведінки (тобто повна структура норми): хто, за яких обставин повинен (може) себе вести (утримуватися) від дій та як саме забезпечується реалізація цих нормативних приписів⁴. Звідси випливає, що існує об'єктивна підстава для розрізнення норми права і положень законодавства. А отже, норма права не може визнаватися первинним елементом системи законодавства.

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. С. Пиголкин. – М., 1972. – С. 23; *Чернобель Г. Т.* Логическая структура нормативного акта и ее роль в реализации права / Г. Т. Чернобель // Проблемы совершенствования советского законодательства : тр. ВНИИСЗ. – М., 1981. – Вып. 21. – С. 5.

² Див.: *Морозова Л. А.* Указ. праця. – С. 280; *Поленина С. В.* Теоретические проблемы системы советского законодательства / С. В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – С. 23–24.

³ Див.: *Козловський А.* Логіко-гносеологічні засади правової норми / А. Козловський // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2000. – №4. – С. 109.

⁴ Див.: *Тиунова Л. Б.* Указ. праця. – С. 85.

Визнання первинним елементом системи законодавства статті нормативно-правового акта або самого нормативно-правового акта призводить до того, що класифікаційними критеріями системи законодавства виступають лише формальні ознаки нормативних актів без урахування їх змісту, який замінюється знаками, параграфами, статтями. За такого підходу робота над змістом практично зводилася б до законодавчої техніки, покликаної забезпечити належне викладення правових норм у нормативно-правових актах¹.

П. Б. Євграфов спробував подолати обмеженість такого підходу шляхом створення конструкції, в якій нормативний припис виступає первинним елементом горизонтальної (галузевої) структури законодавства, а нормативно-правовий акт — вертикальної². Така точка зору видається нам досить плідною. А. П. Заець обґрунтовує, що нормативний припис виступає первинним елементом для усіх структур законодавства і законодавства в цілому. При цьому від підкреслює, що у зв'язку з цим слід переосмислити юридичну силу нормативних актів, звичне положення про те, що носієм юридичної сили є останні. Учений акцентує увагу на тому, що в кінцевому рахунку всі чинники, які визначають юридичну силу (місце суб'єкта правотворчості в ієрархії державних органів, його компетенція і т. д.), характеризують не нормативні акти, а конкретні нормативні приписи. Без урахування цієї обставини не можна пояснити і відмінності в юридичній силі нормативних приписів, що містяться в одному або рівновеликих нормативних актах. Зіставлення, приміром, актів, прийнятих одним і тим самим органом, які містять приписи однакової спрямованості, дає можливість побачити, що багато з них володіють різним ступенем юридичної сили з огляду на їх відмінності за рівнем нормативного узагальнення, колом урегульованих відносин тощо.

Різні за юридичною силою приписи можна віднайти й в одному й тому самому акті внаслідок розбіжності багатьох їх функціональних

¹ Див.: *Заець А. П.* Система советского законодательства (проблемы согласованности) / А. П. Заец. — Киев : Наук. думка, 1987. — С. 11.

² *Евграфов П. Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. Б. Евграфов ; Харьк. юрид. ин-т. — Харьков, 1981. — С. 132–133.

і змістовних ознак¹. Так, різною є юридична сила загальних і спеціальних приписів, які містяться в актах рівної юридичної сили чи в одному й тому самому акті, приписів загальної й особливої частин акта тощо. У такому випадку в основі визначення юридичної сили лежать такі ознаки формальної визначеності: рівень нормативного узагальнення приписів, відмінність у цілях, завданнях, які покликані вирішити приписи, специфіка процесу їх створення, роль, яка на них покладається в процесі правового регулювання, рівень стабільності приписів, пряма вказівка на відповідність їм інших правотворчих рішень тощо².

У підсумку А. П. Заець визначає систему законодавства як єдність взаємопов'язаних нормативних приписів, що відбивають зміст правових норм, різняться виконанням суворо визначених функцій у регламентації суспільних відносин і об'єднані в нормативних актах, які є засобом їх об'єктивації. При цьому автор підкреслює, що подібний акцент на нормативному приписі жодним чином не зменшує значення нормативного акта як акта-документа, що виходить від компетентних органів, офіційно оформленого, володіє всіма необхідними реквізитами. Саме нормативний акт у цьому плані і виступає джерелом права³.

Погоджуючись у цілому з визначенням системи законодавства, даним А. П. Зайцем, ми виходимо з того, що немає достатніх підстав виключати із системи законодавства нормативно-правовий акт як його первинний структурний елемент. По-перше, нормативно-правові приписи ні за яких умов не існують самостійно, поза і без нормативно-правових актів (або інших офіційних джерел права). У реальній дійсності вони є нерозривно єдиними у своєму існуванні. По-друге, викликає заперечення ототожнення юридичної сили нормативно-правових актів, яка в першу чергу пов'язується з місцем суб'єкта нормотворчих повноважень у системі державних органів, і юридичної сили норм права, яка може залежати від «статусу» (норма-принцип і норма-правило поведінки) норми права, рівня її узагальнення тощо.

¹ Див.: *Заець А. П.* Указ. праця. – С. 12.

² Там само. – С. 55.

³ Там само. – С. 12.

Первинність, «більша» сила певних правових норм обґрунтовується не зовнішніми чинниками, а внутрішніми змістовними, логічними характеристиками норми права, а також логікою влаштування правової матерії, закономірностями структури, техніки права як соціального регулятора.

З огляду на це видається переконливою позиція П. Б. Євграфова, згідно з якою вертикальна структура законодавства формується нормативно-правовими актами на підставі їх юридичної сили, що не виключає встановлення ієрархічних зв'язків між нормативно-правовими приписами, які утворюють зміст відповідних нормативно-правових актів. А первинним елементом горизонтальної структури є нормативно-правовий припис на підставі співвіднесеності з горизонтальною структурою права і її первинними елементом — нормою права. Отже, первинними структурними елементами системи законодавства є нормативно-правовий припис і нормативно-правовий акт.

А. В. Міцкевич визначав правовий припис як те або інше логічно завершене положення, прямо сформульоване в тексті акта державного органу, яке містить обов'язкове для інших осіб, організацій рішення державної влади¹. А. Л. Парфентьев, продовжуючи теоретичне опрацювання запропонованого А. В. Міцкевичем розуміння нормативно-правових приписів², зробив висновок, що нормативний припис бере участь в утворенні правової норми, тобто той або інший елемент її логічної структури або певне їх сполучення виражається через зміст окремого нормативного припису або групи взаємопов'язаних нормативних приписів. При цьому нормативні приписи, які утворюють дану норму, можуть знаходитися в різних підрозділах одного або декількох нормативних актів однієї або різних галузей законодавства³.

Також підкреслюється, що нормативно-правовий припис не слід ототожнювати з жодним підрозділом зовнішньої структури норматив-

¹ *Мицкевич А. В.* Акты высших органов советского государства: юридическая природа нормативных актов высших органов государственной власти и управления СССР / А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 34.

² *Парфентьев А. Л.* Нормативно-правовое предписание и его виды : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Л. Парфентьев. – М., 1980. – 20 с.

³ *Парфентьев А. Л.* Нормативно-правовое предписание и его виды : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Л. Парфентьев. – М., 1980. – С. 38.

но-правового акта. Припис міститься в межах такого підрозділу. Пункт, стаття тощо можуть включати різні види нормативних приписів, індивідуальні приписи. Також не слід ототожнювати припис з граматичним реченням. По-перше, припис характеризує зміст речення, а останнє є певною граматичною формою вираження припису. По-друге, один і той самий припис можна по-різному виразити за допомогою різних речень однією і тією самою національною мовою. По-третє, компоненти припису відрізняються від елементів речення. Якщо компонентами припису є понятійне позначення суб'єктів права, об'єктів права і т. д., то складовими елементами речення є члени речення (підмет, присудок). По-четверте, часто трапляються випадки, коли одне речення містить декілька приписів або лише частину одного складного припису¹.

Нормативно-правові приписи, виражені в законодавстві, пов'язані між собою субординаційними (ієрархічними), координаційними (горизонтальними) та іншими зв'язками. Як відзначав С. С. Алексєєв, «кожний конкретний нормативний припис нібито “оплутаний” цілою мережею багатоманітних зв'язків; у такому стані він і функціонує та завдяки цим зв'язкам здійснює різнобічний, глибокий вплив на суспільні відносини»².

Якщо зв'язки системи права складаються між елементами норми права, між різними нормами, інститутами, галузями права, то зв'язки законодавства виступають як зв'язки його нормативних приписів, які визначають зв'язки й на більш високих рівнях: інститутах, галузях законодавства тощо³. Окремо можуть бути виділені зв'язки між нормативно-правовими актами як такими, що відмежовують певну множину нормативно-правових приписів від усього масиву законодавства. Найбільш важливими видами зв'язків нормативних приписів є:

1. *Ієрархічні*, які впливають із характеристики місця нормативно-правового акта в системі законодавства. Відносини субординації

¹ Парфентьев А. Л. Нормативно-правовое предписание и его виды : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Л. Парфентьев. – М., 1980. – С. 36–37.

² Цит. за: Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 86.

³ Див.: Заец А. П. Система советского законодательства (проблемы согласованности). – С. 47–56.

регулюють вертикальну впорядкованість компонентів системи законодавства, їх взаємодію, що проявляється у формі підпорядкування або співпідпорядкування¹. Ідеться про зв'язки між актами вищої і нижчої юридичної сили. Водночас у силу специфіки джерел, наприклад, кримінального законодавства відносини субординації в системі цього законодавства менш розповсюджені порівняно з іншими галузями. У той же час безумовно актуальними є зв'язки норм національного кримінального права з нормами міжнародного права, які встановлюють відповідальність за міжнародні злочини, зв'язки конституційних і галузевих кримінально-правових норм.

2. *Горизонтальні* (або зв'язки координації), які притаманні нормам права як компонентам певного правового інституту, галузі права і системи права в цілому². Ці зв'язки виражають просторову впорядкованість, погодженість елементів, їх взаємодію по горизонталі. Прикладом таких зв'язків можуть бути зв'язок загальної та особливої частин кодексів, зв'язки між кодексами і законами, низка міжгалузевих зв'язків — між матеріальними і процесуальними, регулятивними та охоронними галузями (інститутами) тощо.

3. *Функціональні* зв'язки, які визначаються типом взаємодії приписів: 1) між самостійними нормативними приписами різних галузей законодавства; 2) між самостійними приписами однієї галузі, інституту законодавства; 3) між первинними і похідними приписами, які підлегли (непідлегли) один одному за юридичною силою; 4) між матеріальними і процесуальними нормативними приписами; 5) між регулятивними та охоронними нормативними приписами³; 6) зв'язок нормативних приписів з приписами, які містять дефініцію, з оперативними приписами, зв'язок загальних і спеціальних, загальних і виключних норм і т. д.⁴

¹ Див.: *Власенко Н. А.* Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – С. 12.

² Див.: *Законодательная техника* : науч.-практ. пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – С. 163.

³ Див.: *Заец А. П.* Указ. праця. – С. 56.

⁴ Див.: *Черданцев А. Ф.* Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрид. лит., 1979. – С. 66–80.

Особливо важливим є зв'язок нормативно-правових приписів за елементами конкретних правовідносин: суб'єктами, об'єктами, змістом (правами і обов'язками), умовами їх виникнення тощо. Такий взаємозв'язок правових приписів відбиває взаємодію відповідних суспільних явищ у реальному житті. Складність, багатоплановість останніх, а також специфічні потреби законодавства зумовлюють спеціалізацію нормативно-правових приписів — кожний із них виконує специфічну функцію в урегулюванні суспільних відносин.

В аспекті дослідження стабільності та динамізму системи законодавства слід акцентувати увагу на зв'язках первинних і похідних нормативно-правових актів (приписів). Похідна нормотворчість спрямована на розвиток, конкретизацію, уточнення, доповнення вихідних (первинних) нормативно-правових приписів. Такий зв'язок прослідковується й у горизонтальній структурі законодавства (зв'язок між положеннями загальної і особливої частин кодексу, між відповідними положеннями кодексу і поточного закону), й у вертикальній структурі (між положеннями закону і положеннями підзаконного нормативно-правового акта, які конкретизують, деталізують, розвивають положення закону)¹.

Конкретизація правового регулювання означає встановлення правових приписів, розрахованих на більш конкретні ситуації. При цьому конкретизація правового регулювання означає не лише конкретизацію правового поняття, а й конкретизацію регуляційного впливу в цілому. У межах вертикальної структури законодавства слід прагнути максимального зниження багатократної різнорівневої конкретизації нормативних приписів, оскільки вона призводить до зменшення осяжності законодавства. Виконанню цього завдання сприяють кон-

¹ Див.: *Заец А. П.* Указ. праця. — С. 58–67; *Левченко В. М.* Акты Совета Министров СССР и акты их развивающие / В. М. Левченко // Сов. государство и право. — 1975. — №3. — С. 106; *Ноздрачев А. Ф.* Пределы конкретизации законов и подзаконных актов министерствами и ведомствами Союза ССР (по материалам функциональных министерств и ведомств Союза ССР) / А. Ф. Ноздрачев // Учен. зап. ВНИИСЗ. — М., 1968. — Вып. 12. — С. 75; *Шмелева Г. Г.* Конкретизация социалистического права как фактор совершенствования правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. Г. Шмелева. — Львов, 1982. — 149 с.

солідація нормативно-правових актів, видання спільних нормативно-правових актів, більш чітке розмежування нормотворчої компетенції.

У разі доповнення первинний нормативний припис розвивається іншим нормативним приписом шляхом формування видових однопорядкових ознак. Якщо доповнення нормативно-правового припису входить до компетенції суб'єкта нормотворчості, який уповноважений до прийняття актів нижчої юридичної сили, то бажано, щоб у первинному приписі, який можна (слід) доповнити, указувалося на можливість такого доповнення.

Процесуальні приписи є необхідною передумовою матеріальних правових приписів. Вони мають вторинний, залежний від матеріальних приписів характер, приймаються з приводу й у зв'язку з останніми. Матеріальні і процесуальні приписи об'єднані єдністю принципів, сферою правового регулювання, а також кінцевими цілями правового регулювання. Необхідно, щоб процедура реалізації матеріальних приписів була досить гнучкою, не містила невиправданих обмежень і надмірно дрібного регламентування. Процесуальна форма повинна своєчасно реагувати на зміни і зміст матеріальних правових приписів, відповідати їм. Функціональним за своєю природою є і зв'язок між регулятивними та охоронними правовими приписами. Останні, як відомо, закріплюють негативні наслідки недотримання регулятивних приписів.

Структура системи законодавства — це внутрішня будова законодавства, яка вказує на елементи, з яких складається законодавство, та зв'язки між цими елементами. Найважливішими структурними зв'язками системи законодавства є ієрархічна і горизонтальна структури. Для ієрархічної структури системи законодавства визначальне значення мають субординаційні відносини суб'єктів нормотворчості, які обумовлюють підпорядкування актів одних органів влади актам інших. Вона створюється шляхом об'єднання нормативно-правових актів у ланки залежно від їх юридичної сили. Юридична сила акта висвітлює ступінь його підпорядкованості актам вищестоящих органів, тобто його місце в ієрархічній вертикальній структурі законодавства.

Практичне значення вертикальної структури законодавства полягає в тому, що, втілюючи виключно ієрархічні відносини в системі (супідрядність, субординація і відповідність актів), вона здійснює суттєвий вплив на забезпечення внутрішньої погодженості, юридичної єдності і цілісності системи законодавства¹. Так, Г. О. Швачка вирізняє підсистеми законів, підзаконних актів, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародні договори України². Водночас, на нашу думку, не зовсім коректно до елементів національного законодавства відносити загальновизнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори України. Отримуючи «прописку» в національному праві, вони не перестають залишатися органічною частиною права міжнародного, а отже, знаходяться дещо за межами національного законодавства. Більш коректно розглядати загальновизнані принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори України, а також інші норми міжнародного права як одне із самостійних джерел права, які діють в національній правовій системі. Також у зв'язку з цим слід ставити питання про юридичну силу різних джерел права і в такому ракурсі вирішувати сутність зв'язку і впливу відповідних джерел на систему законодавства.

Горизонтальна структура системи законодавства безпосередньо виражає структуру права. Звідси будова законодавства, зв'язки між утворюючими її елементами і структурними частинами багато в чому нагадують будову самого права та максимально наближені до предмета правового регулювання. Тому і система законодавства часто розглядається як система, яка, з одного боку, відбиває певний вид суспільних відносин, а з іншого — структурні підрозділи права. Таким чином, горизонтальна структура законодавства складається з відповідних підсистем: інститутів, субінститутів, підгалузей, галу-

¹ Див.: *Евграфов П. Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. Б. Евграфов ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1981. – С. 115.

² *Швачка Г. О.* Правова природа нормативних актів Автономної Республіки Крим : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. О. Швачка. – Х., 2003. – С. 12.

зей¹. Водночас вони не тотожні однойменним елементам системи права. По-перше, первинним елементом горизонтальної структури законодавства є нормативно-правовий припис. По-друге, відсутній повний збіг у змісті інститутів і галузей права та інститутів і галузей законодавства. Останні не мають однорідності, яка притаманна першим. Оскільки система законодавства формується в результаті цілеспрямованої вольової діяльності суб'єктів нормотворчості, вона залежить від суб'єктивного вибору цих суб'єктів. Цей вибір обумовлений не лише прагненням адекватно об'єктувати систему права, а й певними суто прагматичними цілями: економія правової форми, зручність користування та пошуку нормативної інформації тощо. У результаті навіть галузі законодавства, які максимально наближені за своїм змістом до відповідних галузей права, не є абсолютно «чистими»². У зв'язку з цим можливі різні співвідношення між інститутами і галузями законодавства та інститутами і галузями права: коли є максимальний збіг між галуззю права і галуззю законодавства; коли на базі однієї галузі права існує декілька галузей законодавства; коли одна галузь законодавства поєднує норми та інститути декількох галузей права³.

У горизонтальній структурі системи законодавства України доцільно вирізняти окремо нормативно-правові акти АРК. На відміну від загальнодержавного законодавства, нормативно-правові акти АРК завершених галузей не утворюють. Залежно від предмета правового регулювання вони групуються в комплекси, які не забезпечують повного регулювання певного виду суспільних відносин чи їх різновиду. Їх предметом є лише деякі суспільні відносини, а нерідко — лише певні сторони тих чи інших суспільних відносин. Практичне застосування цих комплексів супроводжується залученням загальнодержавних нормативно-правових актів. Називаються такі комплекси:

¹ Див.: *Евграфов П. Б.* Указ. праця. – С. 129–131.

² Див.: *Попондопуло В. Ф.* Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) / В. Ф. Попондопуло // Изв. вузов. Правоведение. – 2002. – №4. – С. 95.

³ Див.: *Олейников С. М.* Система права та система законодавства / С. М. Олейников // Загальна теорія держави і права : підручник / за ред.: М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Х., 2009. – Розд. 15. – С. 266.

конституційного й адміністративного законодавства, бюджетний, податковий, екологічний тощо¹.

Як будь-яке системне утворення, право і законодавство володіють усіма основними ознаками, характерними для систем. З філософської точки зору розрізняють *сумативні* і *цілісні* системи.

Сумативна система виникає, як відомо, шляхом простого об'єднання якостей (властивостей), елементів, що її складають, унаслідок чого створюється ціле, якість якого є рівною сумі якостей (властивостей) його частин.

Під цілісною ж системою розуміють сукупність елементів і (або) відносин, закономірно пов'язаних в єдине ціле, взаємодія яких породжує нові (інтеграційні, системні) якості, що відсутні у даних елементів і (або) відносин. Отже, відмінною особливістю цілісної системи є існування інтегративних властивостей, які виникають у результаті взаємодії її елементів². Система права, як і система законодавства, є не сумативною, а цілісною системою. Система законодавства є не простим набором, сукупністю певної кількості правових приписів. Її цілісність визначається новими якостями, які виникають у результаті взаємодії і взаємозв'язку складових елементів³.

Кількість і якість зв'язків і відносин між елементами системи визначають ступінь організованості тієї або іншої системи. Чим вища стійкість, оптимальність, доцільність зв'язків між елементами системи, тим вища організованість системи. Чим вища організованість системи, тим вища погодженість її елементів. У свою чергу, добре організована система характеризується належним балансом стабільності та динамізму, тобто є високофункціональною, ефективною.

У вітчизняній юридичній літературі загально визнано, що право і законодавство є високоорганізованими системами⁴. Водночас будь-

¹ Див.: Швачка Г. О. Указ. праця. – С. 12.

² Див.: Афанасьев В. Г. Научное управление обществом (опыт системного исследования) / В. Г. Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1973. – С. 7.

³ Див.: Незнамова З. А. Коллизии в уголовном праве / З. А. Незнамова. – Екатеринбург : Cricket, 1994. – С. 6.

⁴ Див., напр.: Евграфов П. Б. Законодательные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности : учеб. пособие / П. Б. Евграфов. – Киев : УМК

якій системі притаманна певна розбалансованість між її елементами, її призначенням і тим, що вона являє собою в дійсності. Системі права та системі законодавства теж притаманна певна неузгодженість між їх елементами. Фактори, що порушують нормальне функціонування системи, прийнято називати збурюванням. За своєю природою вони можуть бути зовнішніми, пов'язаними із впливом на системні утворення оточуючого середовища, і внутрішніми, які є результатом внутрішньої непогодженості системи. Для системи законодавства зовнішні збурення пов'язані перш за все з динамікою суспільних відносин.

У юридичній літературі зазвичай виокремлюють три інтегративні властивості системи законодавства:

1) законодавство в цілому є юридичним джерелом і формою вираження права даного суспільства;

2) здатність законодавства зберігати свої якості і характеристики, підтримувати свої окремі елементи відповідно до змінених умов суспільного розвитку. Іншими словами, у другому випадку йдеться про гнучкість законодавства, про його здатність «адаптуватися» до змін. Для виконання цього завдання важливу роль відіграє свідомий фактор керування, включаючи цілеспрямовану нормотворчу діяльність відповідних суб'єктів. Тобто норми права формулюються таким чином, що вони можуть застосовуватися в різних соціальних умовах. Водночас гнучкість законодавства не може бути безмежною. Настає момент, коли норми вступають у суперечність з реальною дійсністю і необхідна зміна або скасування такої норми. Звідси динамізм і стабільність законодавства можна розглядати як його властивості, які впливають з його характеристики як системи;

3) третьою інтегративною ознакою будь-якої цілісної системи є гармонійність, несуперечливість, погодженість усіх її структурних елементів¹. За своєю сутністю узгодженість нормативно-правових

ВО, 1989. – С. 25; Система советского законодательства / отв. ред. И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – С. 21–22.

¹ Див.: Заец А. П. Система советского законодательства (проблемы согласованности). – С. 38; Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види / Н. М. Пархоменко // Часоп.

приписів є таким їх станом, який характеризується внутрішньою єдністю, взаємозумовленістю, внутрішньою взаємодією в процесі регулювання суспільних відносин. Вона передбачає несуперечливість, повноту законодавства, взаємозв'язок його нормативних приписів¹. Погодженість системи права і системи законодавства обумовлюється складними системоутворюючими зв'язками між елементами цих систем.

Система законодавства не повинна зводитися до простої сукупності галузей, підгалузей, інститутів, нормативно-правових актів. У такому разі зникає її цілісність. Для неї як для цілісної системи характерні: а) єдині цілі і принципи; б) загальні юридичні поняття; в) єдині критерії виділення складових частин; г) способи забезпечення внутрішньосистемних правових зв'язків. Отже, система законодавства володіє глибокою єдністю, органічною цілісністю. Єдність системи законів та інших нормативних актів зумовлена єдністю їх змісту. Ззовні вона характеризується взаємопов'язаністю актів і зумовлена з юридичної сторони верховенством закону — стрижня всієї системи нормативних актів, а також об'єднуючою функцією кодифікованих актів².

У загальній теорії систем розрізняють також *органічні* і *неорганічні* системи. Органічними визнаються системи, властивості компонентів яких визначаються їх внутрішньою природою. Натомість у неорганічній системі властивості компонентів визначаються самою системою. За думкою більшості вчених, право, а тим більше законодавство належать до неорганічних систем. Водночас С. В. Полєніна вважає, що законодавство слід розглядати як один із типів органічних структур з огляду на те, що, по-перше, усі його елементи єдині за змістом, а, по-друге, їх число регулюється не структурою, а визначається факторами, що лежать поза нею³.

Київ. ун-ту права. – 2012. – № 1. – С. 338–342; Система советского законодательства / отв. ред. И. С. Самошенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 328 с.

¹ Див.: Заец А. П. Указ. праця. – С. 38.

² Див.: Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби : Проспект, 2008. – С. 444–445.

³ Полєніна С. В. Теоретические проблемы системы советского законодательства. – С. 23–24.

З нашої точки зору, більш вірною є позиція А. П. Зайця, який стверджує, що право і законодавство володіють ознаками як органічної, так і неорганічної системи. З одного боку, вони можуть бути визнані органічною системою, оскільки властивості права і правових приписів визначаються їх внутрішньою природою як правил поведінки правового характеру. А з іншого — на формування низки властивостей нормативно-правових приписів впливають вимоги системи законодавства, що знаходить свій вираз в обсязі, розташуванні, способі встановлення взаємозв'язків одних приписів з іншими, формуванні спільності приписів і підрозділів законодавства¹. У зв'язку із цим такі властивості системи права і законодавства, як єдність, погодженість, визначаються і чинниками, що об'єктивно існують, тобто знаходяться поза межами системи права і законодавства, і чинниками, які «вмонтовані» в самі ці системи.

Як право, так і законодавство є *відкритими* системами. Відкритий характер системи законодавства визначається призначенням, завданнями і цілями правового регулювання. Законодавство створюється з метою регулювання суспільних відносин, у силу чого воно постійно взаємодіє з ними. Регламентація суспільних відносин у законодавстві здійснюється за допомогою різних нормативно-правових приписів — як безпосередньо регулюючих суспільні відносини, так і спеціалізованих (приміром, норми-дефініції). Але кожний із таких приписів взаємодіє із суспільними відносинами, оскільки кожний елемент законодавства має відповідне регулятивне значення. Отже, динамізм суспільних відносин визначає і динамізм законодавства.

Динамізм, розвиток суспільних відносин вимагають від системи законодавства своєчасного реагування – урахування цих змін у нормативних приписах. Будь-які законодавчі положення життєздатні тільки тоді, коли вони відповідають умовам життя суспільства. Законодавство може виконувати своє призначення за умови, що воно повною мірою відповідає потребам суспільного розвитку, ураховує зміни соціально-економічних умов життя суспільства. Висновок про відкритий характер системи законодавства має важливе значення, бо

¹ Зайц А. П. Указ. праця. – С. 14.

орієнтує законодавця на своєчасне приведення приписів у відповідність з потребами суспільної практики, виявлення і врахування нових тенденцій у різних сферах суспільного життя, дозволяє повною мірою використовувати творчу роль законодавства в корегуванні суспільного розвитку в бажаних напрямках.

Законодавство змінюється в силу того, що виникає певна проблемна ситуація, яка вимагає законодавчого вирішення. Існують численні об'єктивні і суб'єктивні чинники, які обумовлюють виникнення таких ситуацій. До об'єктивних належать, зокрема, економічний, екологічний, демографічний. До суб'єктивних — політичний, юридичний, етнонаціональний, релігійний, соціокультурний, світоглядно-ціннісний¹.

Система законодавства — динамічна (функціональна) система, нормативні приписи якої, виконуючи певні функції в правовому регулюванні, тісно взаємодіють один з одним для досягнення кінцевих цілей такого регулювання. Вони можуть бути досягнуті лише тоді, коли забезпечена необхідна послідовність у взаємодії нормативно-правових приписів.

В історичному аспекті законодавство є відносно молодим джерелом права. Навіть у рамках правових систем романо-германського типу його домінує значення як джерела права затвердилось відносно недавно. Відповідно до уявлень, які панували в середні віки, право існувало незалежно від наказів влади; суверен не був уповноважений створювати і змінювати право. Суверен виконував суто адміністративні функції; він міг втручатися лише з метою організації і полегшення відправлення правосуддя, допомагати формулюванню права, якого він не створював. Виданням ордонансів, едиктів або шляхом такої адміністративної практики, як накази щодо нечинності, суверен міг виправити деякі судові помилки; він був також уповноважений створювати суди і регламентувати їх процедуру. У суворому значенні суверен не створював і законів. Він лише видавав указівки із застосування принципів права, яке створене незалежно від нього

¹ Більш ґрунтовно комунікативний аспект законодавства розглядається в підрозділі 1.3 розділу 1 монографії.

іншими джерелами. Ордонанси, які видавалися у Європі в розглядуваний період, відігравали важливу роль лише у сфері публічного права, включаючи кримінальне право¹. Але й тут вони були доволі нечисленними.

Що стосується приватного права, то значення законодавства в цій сфері було ще меншим. Далі модернізації звичаїв влада не йшла. За весь час до 1789 р. можна нарахувати не більше дюжини ордонансів, що стосувалися сфери приватного права. У цілому королі не вважали, що вони можуть змінювати право.

Школа природного права припиняє панування такого становища. Вона визнає за сувереном повноваження змінювати право для виправлення минулих помилок і надавати авторитет нормам, які повністю відповідають природному праву. Під впливом цих ідей країни Європейського континенту стали орієнтуватися на нову форму кодифікації, яка суттєво відрізнялася від попередніх компіляцій. Саме кодифікації призводять до нового періоду в історії романо-германської правової сім'ї, коли функції створення і розвитку права здійснює головним чином законодавець².

Кодифікація розглядалася як техніка, яка дозволяла здійснити замісли школи природного права, а саме — зробити зразкове право університетів чинним, реальним правом, яке застосовується на практиці різними націями. Для цього необхідно було чітко викласти в позитивному праві право, яке відповідало б інтересам суспільства³. Дана традиція зберігається довгий час, відповідно до міркувань філософського й політичного характеру в країнах романо-германської правової сім'ї традиційно вважається, що для юриста найкращим способом встановлення справедливого рішення є звернення до закону.

Закони становлять «скелет» усієї романо-германської правової сім'ї, основу всього національного законодавства країн романо-германського права. Закон охоплює всі аспекти правопорядку. Традицій-

¹ Див.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Междунар. отношения, 1999. – С. 46–47.

² Там само. – С. 47.

³ Там само. – С. 49.

но термін «закон» у романо-германському праві вживається не тільки у формальному значенні, а й у більш широкому контексті — як узагальнюючий термін і поняття, якими позначаються всі нормативно-правові акти¹. Крім того, певними законотворчими повноваженнями можуть наділятися й інші суб'єкти. Приміром, у Франції такими суб'єктами є Рада Міністрів і Державна Рада.

Основними *ознаками закону в сучасному розумінні* є такі²:

1. Закон приймається лише *органом законодавчої влади* представницького характеру або *населенням* держави в порядку референдуму. Таким єдиним органом законодавчої влади в Україні, згідно із ст. 75 Конституції, є Верховна Рада України. Основною характеристикою цього органу є те, що він представляє весь народ України та рішення в ньому приймаються колегіально, на відміну від органів, які видають підзаконні нормативні акти, де можливе одноособове прийняття рішення. Тобто важливою ознакою закону є прийняття його або самим народом, або органом, який представляє його, діє від його імені та в його інтересах.

2. «*Узаконення*» *суспільних відносин, регулювання яких входить до компетенції Верховної Ради України*. Потрібно зауважити, що можливість урегулювання суспільних відносин законом (тобто свою компетенцію в цьому напрямі) визначає сама Верховна Рада України на основі закріпленої законодавчої процедури. І якщо межу регулювання суспільних відносин між законом і Конституцією може визначати Конституційний Суд України, то подібну межу між законом і підзаконним актом визначає лише сам парламент.

3. *Закон має найвищу юридичну силу* в системі нормативних актів країни. Будь-який інший правовий акт приймається на основі, на виконання і відповідно до закону. Акт, який суперечить закону, відміняється у встановленому порядку.

¹ Див.: *Марченко М. Н.* Істочники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М. : Велбі : Проспект, 2005. – С. 74.

² Див.: *Монастирський Д. А.* Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. А. Монастирський ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – С. 47–49.

4. *Закон має загальний характер.* Він не враховує особливостей життєвих випадків у регульованій ним сфері суспільних відносин. Усі інші акти приймаються з метою конкретизації та деталізації законоположень.

5. Як різновид нормативних актів *закон встановлює загально-обов'язкові правила поведінки*, має належну форму, породжує юридичні наслідки та гарантується державою.

6. *Закон є стабільним нормативним актом.* У разі необхідності він доповнюється, змінюється чи відміняється чітко визначеним колом органів та у певному порядку.

7. *Закон має відповідну структуру*, тобто організацію змісту, доцільне розміщення нормативних приписів та правові атрибути.

8. *Закон є нормативним актом, що приймається в особливому процесуальному порядку*, який називається законодавчим процесом. В Україні він визначається Конституцією, Регламентом Верховної Ради та окремими законами і складається з ряду послідовних стадій.

9. *Закон охороняється і гарантується державою*, яка забезпечує необхідні умови для виконання закону і застосовує заходи примусового характеру до суб'єктів, які не виконують або порушують вимоги закону.

10. *Закон приймається відповідно до вимог логіки, стилю і мови*, що сприяє однаковому і точному його розумінню та застосуванню, підвищенню ефективності системи нормативних актів у цілому.

Нормативно-правові акти утворюють певну ієрархічну систему. На найвищому її щаблі знаходяться конституції або конституційні закони. В усіх країнах романо-германського права є писані конституції, за нормами яких визнається особливий авторитет. З формальної точки зору змістовно він виявляється в ускладненій процедурі прийняття конституції, в існуванні особливих форм контролю за конституційністю законів, а також у визнанні найвищої юридичної сили конституції. Закон як вираження загальної суверенної волі (волі всіх або волі більшості), тобто як явище певного конвенціонального порядку, все більше виступає як головний правоутворюючий фактор у системі державного правоутворення. Загальновизнаною стає гене-

руюча, стержнева роль у цьому процесі конституції (писаної або неписаної) як основоположного юридичного документа, який закладає принципові начала правової організації держави, компетенції державних органів, правового статусу громадян¹. Посилення ролі закону є однією з головних передумов стабільності чинного правового регулювання, оскільки закони, як правило, регулюють найбільш стійкі, типові відносини, які не підлягають швидким змінам, і тому повинні бути в принципі більш стабільними, ніж підзаконні нормативно-правові акти. Принаймні це твердження є справедливим, обґрунтованим для правових систем романо-германського типу.

Важливим елементом системи законодавства є кодекси. Сьогодні термін «кодекс» широко використовується для найменування збірки законів, які групують і викладають у систематизованому вигляді норми права, що стосуються однієї визначеної галузі. Кодекси вирізняються з-поміж законів значним обсягом сфери регулювання, значимістю суспільних відносин, урегульованих кодексом, тривалим строком дії кодексу, встановленням загальних, вихідних засад у регулюванні визначеної сфери суспільних відносин.

Крім законів у власному значенні слова, існує численна кількість нормативно-правових актів, які видаються не парламентом, а іншими суб'єктами. Існування підзаконної нормотворчості цілком логічне і виправдане, оскільки очевидно, що в сучасній державі регламентація з боку законодавця не може охоплювати деталі, а складається з викладення принципів, загальних норм. У випадку необхідності більш детальну регламентацію здійснюють у підзаконних нормативно-правових актах певні суб'єкти нормотворчої діяльності, яких законодавець наділяє відповідними повноваженнями.

Слід також урахувати, що поряд із законами існують й інші джерела права: правові звичаї, правова доктрина, загальні принципи права, судові прецеденти, які теж справляють певний вплив на стабільність і динамізм системи законодавства.

¹ Див.: *Чернобель Г. Т. Закон и подзаконный акт (ретроспективный аспект проблемы) / Г. Т. Чернобель // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 41.*

1.2. Стабільність і динамізм як ознаки системи законодавства: поняття та сутність взаємозв'язку

Актуальність дослідження стабільності та динамізму законодавства пов'язана з практичною реалізацією принципу верховенства права, закріпленого у ст. 8 Конституції України. Загальновизнаний ідеал верховенства права базується, зокрема, на точності та передбачуваності правових норм, їх відносній незмінності в часі і відсутності внутрішніх розбіжностей¹. Л. Фуллер у своїй праці «Мораль права» розглядає вісім типів порушень, поява будь-якого з них має наслідком не просто погану правову систему, а щось таке, що взагалі не можна назвати правовою системою. Одним із цих порушень є внесення таких частих змін до правил, що особа не може орієнтуватися на них у своїй поведінці. На думку дослідника, не може бути раціональної підстави у твердженні, що людина має моральний обов'язок підкорятися правовій нормі, яка є незрозумілою, або суперечить іншій нормі тієї самої системи, або щохвилини змінюється². Італійський правознавець Бруно Леоні на сторінках своєї книги «Свобода і закон» ще в 1961 р. дійшов висновку, що головною перепоною для реалізації принципу верховенства права є надлишкове законодавство³. А. П. Заєць теж розглядає посилення стабільності законодавства як один із основних факторів подальшої розбудови правової держави в Україні⁴. Густав Радбрух доводить, що «ідею» права складають такі цінності, як справедливість, правопевність, доцільність. При цьому правопевність має три аспекти: правова безпека — захищеність правом, правова пізнавальність (інформативність) — зрозумілість правових поло-

¹ Див.: *Енциклопедія політичної думки* : пер. з англ. / за ред. Н. Лисюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – С. 134.

² *Фуллер Л. Л. Мораль права* : пер. с англ. / Лон Л. Фуллер. – Киев : Сфера, 1999. – С. 43.

³ *Леоні Б. Свобода и закон* / Бруно Леоні ; пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 307 с.

⁴ *Заєць А. П. Правова держава в Україні: концепція та механізм реалізації* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. П. Заєць ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – С. 12.

жень та правова стабільність — незмінність правових положень, збереження чинних положень, їх зміна лише за встановленою процедурою¹.

Стабільність законодавства дає можливість повноважним державним органам, органам місцевого самоврядування та їх службовим особам належним чином оволодіти його приписами, сформувавши стабільну, виражену і, що вкрай важливо, безпомилкову практику його застосування, а зацікавленим суб'єктам — ознайомитися зі змістом відповідних нормативно-правових актів, узгодити свою поведінку з їх вимогами. Водночас суспільство і держава заінтересовані в тому, щоб законодавство адекватно і своєчасно реагувало на суспільні зміни, тобто було динамічним, розвивалося, змінювалося, перебувало у русі². Динамізм законодавства за умови стабільності основних його приписів та інститутів, чіткість, якість, конкретність закону, відсутність у ньому «загальних місць», нічим не підкріплених декларацій і закликів — важливий показник правової культури суспільства, вагома гарантія від волюнтаризму та свавілля.

Для української правової системи ці положення повинні стати орієнтиром подальшого розвитку, адже наразі замість консолідації нормативно-правової бази відбувається почасти безпідставне множення нормативно-правових актів, що веде до нестабільності правового поля, ускладнює поведінку суб'єктів правозастосування, учасників правових відносин. Часта зміна окремих законів породжує нестабільність усієї системи законодавства і правової системи. Нестабільність законодавства, у свою чергу, призводить до порушення його системних зв'язків, виникнення численних юридичних колізій, утруднює реалізацію принципів верховенства права та законності, обумовлює низьку ефективність правового регулювання. Відсутність стабільності в чинному законодавстві негативно впливає також і на

¹ Радбрух Г. Людина в праві / Г. Радбрух // Проблеми філософії права. — К. ; Чернівці, 2004. — Т. 2. — С. 71–82.

² На це справедливо звертається увага в літературі (див., напр.: Тютюгін В. І. Стабільність кримінального законодавства як одна з умов його ефективності / В. І. Тютюгін // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. — Х. : Право, 2009. — С. 49 та ін.).

розвиток економічної і політичної, соціальної і духовної сфер життя суспільства. Стабільність закону забезпечує повноцінну реалізацію закону, адже його адресати мають змогу вивчити і засвоїти його приписи під час реалізації своїх прав і виконання обов'язків протягом тривалого часу. Тривале застосування закону показує недосконалі його елементи й дає можливість підготувати адекватні, системні зміни до нього¹.

Водночас, якщо законодавство не володіє належним рівнем динамічності, воно теж втрачає свою ефективність, оскільки не забезпечує актуальності й адекватності правового регулювання. Приміром, матеріальне заохочення, якщо воно довго залишається на одному й тому ж рівні, з часом втрачає своє стимулююче навантаження². Відсутність динамічних властивостей законодавства може призвести до порушення зв'язку між справедливістю і змістом правового регулювання. Саме тому варто, наприклад, переглядати з часом розміри штрафних та каральних санкцій з тим, щоб вони були адекватними вчиненому правопорушенню в контексті актуальних економічних і моральних характеристик суспільства. Проявом такого виправданого динамізму може слугувати і виключення із КК України 2001 р. таких, наприклад, діянь, як комерційне посередництво та зайняття підприємницькою діяльністю, які за часів чинності КК України 1960 р. вважалися злочинними. Але зміна політичних, соціально-економічних умов розвитку суспільства та держави довели, що зазначені діяння не тільки повністю втратили свою суспільну небезпечність, а й є соціально корисними на теперішній час.

Як відзначає Д. А. Монастирський, у соціології виділяють три великих періоди в підходах до тлумачення поняття «стабільність». Для першого періоду (він представлений працями Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, А. Тюрго, М. Ж. А. Н. Кондорсе, О. Конта, Г. Спенсера та ін.) характерне взаємовиключення стабільності та мінливості. На другому етапі (М. Я. Данилевський, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнбі, П. О. Сорокін, Т. Парсонс) об'єднується стабільне

¹ Див.: Монастирський Д. А. Указ. праця. – С. 87.

² Див.: Малько А. В. Эффективность правового регулирования / А. В. Малько // Изв. вузов. Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 63.

і динамічне дослідження системи. Вихідною є теза про те, що стабільність є динамічним явищем, а етапи стабільності змінюються етапами нестабільності. На третьому етапі під впливом конфліктологічних теорій (Р. Дарендорф) та синергетики (І. Пригожин, О. Князева, С. Курдюмов), а також концепції стійкого розвитку (Д. Форестер, Д. Медоуз) стабільність починає сприйматись як єдність підтримки системи і її змін. Стійкість і рухливість перестають розглядатися як антиподи, непримиримі протилежності, несумісні тенденції. Стабільність починає сприйматись як здійснення балансу між збереженням і зміною¹. Під стійкістю системи розуміється її здатність протистояти дестабілізуючим, руйнівним діям інших систем, зовнішнього середовища в цілому. Причому залежно від характеру впливу зовнішнього середовища системи можуть перебувати у двох станах — рівноваги і динамічної рівноваги. Рівновага — це стан системи за відсутності впливів середовища, що збурюють. Динамічна рівновага — такий стан системи, коли під впливом середовища система змінює свій стан, однак частина її властивостей при цьому залишається незмінною². Для сучасних досліджень стабільності та динамізму в праві характерним є якраз їх поєднання, відстоювання тези про взаємозв'язок і взаємозумовленість цих явищ, що буде продемонстроване нижче.

Термін «динамізм і стабільність» в юридичній науці стосовно правового регулювання суспільних відносин вживається в різних значеннях.

По-перше, в розумінні одного із загальних принципів права — виділяється принцип поєднання стабільності та динамізму. Відзначається, що право активно впливає на регульовані відносини, і в разі адекватного відбиття у правовій формі існуючих соціальних тенденцій устанавлюється правопорядок як головна мета механізму правового регулювання. Однак згодом правова форма старіє і не забезпечує

¹ Монастирський Д. А. Поняття та природа стабільності закону / Д. А. Монастирський // Унів. наук. зап. / Хмельниц. ун-т упр. та права. — Хмельницький, 2005. — № 1/2. — С. 61–62.

² Див.: Маца К. А. Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : монография / К. А. Маца. — Киев : Обрії, 2008. — С. 48.

потреб соціального регулювання, що тягне за собою її своєчасне реформування¹.

По-друге, стабільність і динамізм характеризуються як *властивість (елемент) системи права і системи законодавства або закону*. Так, відзначається, що елементами права є притаманні йому стабільність і динамізм². При цьому стабільність і динамізм законодавства розглядаються як взаємопов'язані та діалектично зумовлені його властивості. Слід підкреслити, що в юридичній науці система законодавства в цілому, окремі закони не розглядаються як безумовно стабільні та незмінні, що виключає динамізм законодавства. Усі одностайно погоджуються з тим, що законодавство будь-якої країни прагне як до стабільності, так і до динамізму, оскільки існує постійна потреба в його пристосуванні до змінюваних потреб суспільного життя. Водночас є відмінним бачення різними вченими співвідношення й особливостей взаємозв'язку стабільності та динамізму законодавства. Підкреслюється, що стабільність, тобто постійність і усталеність законів, не рівнозначна їх застиглому стану³. Ще Г. В. Ф. Гегель писав, що закону завжди необхідне поліпшення, завжди існує потреба у нових правових визначеннях. «Ставити кодексу вимогу, щоб він був абсолютно закінченим і не допускав подальших визначень... значить не розуміти природи таких кінцевих предметів, як приватне право, в яких так звана досконалість є *постійним наближенням*...»⁴. На необхідність виваженого, обґрунтованого й розумного сполучення стабільності й динамічності законодавства, зокрема кримінального,

¹ Див., напр.: *Загальна теорія держави і права* : підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2011; *Теорія держави і права* : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – С. 123–133.

² Див.: *Евграфов П. Б. Некоторые черты советского права как целостной системы (теоретический анализ)* / П. Б. Евграфов // Проблемы правоуедения. – Киев, 1986. – Вып. 47. – С. 8.

³ Див.: *Симорот З. Стабільність радянського законодавства* / З. Симорот // Рад. право. – 1982. – №2. – С. 13; *Цвик М. В. Советский закон* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. В. Цвик ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1952. – 12 с.

⁴ *Гегель Г. В. Ф. Философия права* / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – С. 253–254.

вказують і сучасні вчені, справедливо стверджуючи при цьому, що оптимальний баланс між стабільністю і динамізмом законодавства є однією з умов його якості та ефективності¹. Звертається увага на цю проблему і в засобах масової інформації².

По-третє, окрема увага приділяється дослідженню *стабільності і динамізму правозастосовної та судової практики, стабільності правового регулювання в цілому*. У контексті нашого дослідження становить окремий інтерес співвідношення стабільності та динамізму законодавства, з одного боку, і стабільності юридичної практики та правового регулювання, з іншого. Саме тому в межах цього підрозділу дане питання буде розглянуто окремо.

Проаналізуємо деякі моделі стабільності закону та (або) законодавства, запропоновані у відповідних наукових доробках. Так, у дисертаційному дослідженні Д. А. Монастирського, присвяченому стабільності закону, стверджується, що стабільність закону ґрунтується на поєднанні статичного (незмінності) й динамічного (змінності) аспектів³. При цьому основним чинником стабільності закону висту-

¹ Див., напр.: *Тютюгін В. І.* Стабільність кримінального законодавства як одна з умов його ефективності. – С. 48–49; *Тацій В. Я.* Стабільність та динамізм кримінального законодавства України як запорука його якості та ефективності / В. Я. Тацій // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2012. – С. 6–13; *Тацій В. Я.* Стабильность и динамизм – необходимые условия эффективности и качества законодательства Украины об уголовной ответственности / В. Я. Тацій, В. И. Борисов, В. И. Тютюгін // Современные проблемы уголовно-правового воздействия : межгос. сб. науч. ст. / редкол.: Е. А. Письменский (отв. ред.) [и др.] ; МВД Украины, Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, Волгогр. гос. ун-т. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2013. – С. 71–84; *Тацій В.* Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2015. – № 4 (83). – С. 54–66.

² Див., напр.: *Тацій В.* Сучасні проблеми кримінального права України / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // *Голос України*. – 2010. – 10 верес. (№ 168). – С. 12–13; *Тацій В.* Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // *Голос України*. – 2013. – 5 квіт. (№ 66). – С. 4–5; *Тацій В.* Виклики сучасності і кримінальне право / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко // *Голос України*. – 2016. – 29 січ. (№ 16). – С. 6–7.

³ Див.: *Монастирський Д. А.* Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. А. Монастирський ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – С. 73–74.

пають не хаотичні зміни, а зміни впорядковані й організовані. У свою чергу, стрижнем упорядкованості норм і відповідно змін до цих норм має виступати певна стратегія правового регулювання. Стратегічним началом у системі нормативно-правових актів виступають конституція і закони, а в системі законів — «стратегічні» закони (кодекси) і «стратегічні» норми (дефінітивні норми, норми-начала, норми-принципи, норми-цілі, компетенційні норми)¹.

Автор визначає стабільність закону в широкому розумінні як стан закону, коли: а) у ньому адекватно вирішені завдання регулювання суспільних відносин; б) він відповідає стратегії розвитку даної галузі законодавства і в) до закону вносяться зміни, які не порушують загальну стратегію розвитку законодавства. А стабільність законодавства розуміється як така, що означає існування і послідовний розвиток законодавства на основі принципів права, які тлумачаться автором як найперша формальна основа стабільності законодавства². Д. А. Монастирський відзначає, що стабільність на цьому рівні також має описуватися як незмінність певних елементів системи законодавства. «Відлік» системи законодавства починається із відповідності законодавства загальним принципам права, які є відправними ідеями існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави та права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права мають залишатись незмінними і непорушними, а законодавство в цілому повинно відповідати цим принципам. За ними йдуть принципи системи права (галузей та інститутів права), які визначають автентичність, ідентифікацію галузей права. Тому будь-які зміни закону мають відповідати цим загальним принципам як стабілізуючій основі кожного елементу системи права.

У підсумку стабільність закону автор визначає як його ознаку, яка характеризує здатність закону бути адекватним регулятором суспіль-

¹ Див.: Монастирський Д. А. Указ. праця. – С. 74–76.

² Там само. – С. 76–78.

них відносин протягом тривалого часу без внесення до закону концептуальних (суттєвих) змін¹. Однак викладена позиція, попри її численні позитивні моменти, викликає і декілька зауважень.

По-перше, на нашу думку, більш доцільно досліджувати стабільність і динамізм законодавства як його відносно самостійні явища, оскільки включення «динамізму» до обсягу поняття «стабільності» призводить до неповноти вивчення власної специфіки кожного з цих явищ, робить неможливим їх більш глибокий аналіз.

По-друге, очевидно, аналізуючи стратегічні начала стабільності закону, автор усе ж таки виходить за межі цієї проблеми до більш широкого питання — стабільності законодавства в цілому.

По-третє, досить розмитим залишається такий критерій стабільності закону, як тривале адекватне регулювання ним суспільних відносин без внесення до закону *концептуальних (суттєвих)* змін. Слід було б змістовно розкрити, що саме мається на увазі під такими змінами. Хоча ця точка зору знаходить свою підтримку в науці. Так, Ю. В. Баулін під стабільністю КК розуміє незмінність його основних принципів положень². Водночас нестабільність КК (законодавства) України здебільшого пов'язують не стільки із зміною його основних, принципів положень (на кшталт можливості законодавчого визнання існування поряд із злочином кримінального проступку)³, а якраз із постійними змінами в Особливій частині КК⁴. Отже, критерій «концептуальних», «суттєвих» змін, змін принципів положень є вельми непевним, штучно звужує явище нестабільності законодавства.

¹ Монастирський Д. А. Указ. праця. – С. 82–83.

² Баулін Ю. В. Про співвідношення стабільності та динамізму кримінального законодавства України / Ю. В. Баулін // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 3.

³ Див.: *Дискусійні питання встановлення відповідальності за проступок* / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Гродецький, А. Байда // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2014. – № 2 (77). – С. 122–135.

⁴ Див.: *Тацій В. Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі* / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2015. – № 4 (83). – С. 54–66.

По-четверте, не зовсім вірно визнати основою стабільності законодавства в цілому систему принципів права. Наприклад, навряд чи можна казати, що в правовій системі України є нестабільною система принципів права. Вона досить послідовно закріплюється в Конституції, на рівні кодифікованих актів, розвивається в поточно-му законодавстві, опрацьовується і наповнюється новим змістом у правозастосовній практиці. Але все це не убезпечує вітчизняне законодавство від нестабільності.

Більш поширеним у правовій науці є погляд на стабільність і динамізм законодавства як на відносно самостійні, але нерозривно пов'язані між собою його властивості. Приміром, З. К. Симорот відзначає, що законодавство не може бути тільки стабільним або тільки динамічним. Для нього завжди характерні обидві ці властивості. Інша справа, що в одні періоди розвитку держави і права переважає динамічність правових рішень, в інші — їх стабільність¹. В. П. Щупленков визначає стабільність і гнучкість як діалектично протилежні властивості закону, які знаходяться у протиріччі між собою². І. В. Баскова вважає, що стабільність закону складається із його стійкості і визначеності. Визначеність передбачає повне, точне, ясне, несуперечливе викладення нормативного матеріалу. Стійкість закону — це його здатність протягом тривалого часу регулювати суспільні відносини, не змінюючись при цьому. Динамізм закону є його протилежною властивістю, під якою розуміється здатність закону бути адекватним регулятором суспільних відносин. Адекватність виражається в можливості оперативно реагувати на зміни суспільних умов³. У підсумку І. В. Баскова констатує, що протиріччя властивостей стабільності і динамізму є «...наріжним каменем соціологічного напрямку в юриспруденції...» і це протиріччя «...буде існувати стільки, скільки існує і право»⁴.

¹ Симорот З. Указ. праця. — С. 13.

² Щупленков В. П. Законотворчество: фундаментальный курс / В. П. Щупленков. — М. : Проспект, 1993. — С. 70.

³ Баскова И. В. Стабильность и динамизм советского уголовного закона : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. В. Баскова. — М., 1989. — С. 8.

⁴ Баскова И. В. Стабильность и динамизм советского уголовного закона : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. В. Баскова ; Моск. гос. ун-т им. М. Ломоносова. — М., 1989. — С. 5–6.

У свій час стабільність кримінального закону пов'язував з його стійкістю й А. С. Шляпочников, зазначаючи, що така стійкість визначається перш за все його відповідністю матеріальним умовам життя суспільства, вірним відображенням у ньому відповідної політики¹.

Стабільність закону визначається й як стан нормативно-правового акта, прийнятого вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом в особливому законодавчому порядку (референдум), який володіє вищою юридичною силою і регулює найбільш важливі суспільні відносини, що характеризується: а) соціальною зумовленістю і внаслідок цього стійкою ефективністю регулювання суспільних відносин, яка проявляється в достатньому або задовільному вирішенні поставлених при розробці закону завдань; б) відсутністю протиріч, які можуть привести до скасування або часткової зміни акта; в) сукупністю суттєвих властивостей, що відбивають достатні якості закону, які обумовлюють його здатність задовольняти потреби й інтереси суспільства, його громадян².

Наразі виділяються такі властивості стабільності закону.

По-перше, властивості, що відбивають сутність закону як явища: а) закон — результат особливої творчої діяльності, що здійснюється лише уповноваженими суб'єктами в суворо визначеному порядку; б) верховенство закону; в) нормативність закону і його офіційність (наявність визначеної форми закону, реквізитів, символів, структури); г) юстиціабельність — захищеність закону, яка повинна бути забезпечена у випадку необхідності засобами державного примусу.

По-друге, властивості, що відбивають рівень досконалості закону, які поділяються на соціально-наукові і юридико-наукові. До соціально-наукових властивостей належать: а) соціальна обумовленість закону, тобто його відповідність реальним умовам життя; б) наукова обґрунтованість закону (врахування в ньому наукових досягнень, його спланованість і спрогнозованість); в) моральність закону, тобто його відповідність пануючим уявленням про мораль; г) ресурсозабезпече-

¹ Шляпочников А. С. О стабильности советского уголовного закона / А. С. Шляпочников // Сов. государство и право. – 1957. – № 12. – С. 15.

² Див.: Концепция стабильности закона / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М.: Проспект, 2000. – С. 12. – (Конфликт закона и общества).

ність закону, тобто його забезпеченість матеріальними, фінансовими, інформаційними, організаційними, ідеологічними, людськими й іншими ресурсами.

До юридико-наукових властивостей належать: а) відповідність закону (за формою, змістом, процедурою прийняття Конституції), іншим законам, загальновизнаним нормам і принципам міжнародного права і міжнародним договорам, які є обов'язковими для країни; б) фундаментальність закону, тобто регулювання ним найбільш важливих, базових, основоположних суспільних відносин; в) системність закону, яка виражає його внутрішню погодженість (несуперечливість нормативно-правових приписів, які складають його зміст) і зовнішню погодженість (тісну взаємодію з іншими елементами системи законодавства), несуперечливість, відсутність прогалин тощо; г) техніко-юридична забезпеченість закону; ґ) висока якість закону; д) доступність закону (мовна й інформаційна); е) пряма дія закону.

По-третє, властивості, що відбивають результати реалізації закону, які забезпечують його стабільність: а) реальність закону, а саме фактичне втілення його в життя; б) тривалість дії закону; в) необхідний ступінь динамічності¹.

Головним критичним зауваженням щодо викладеної позиції є надмірно широке тлумачення стабільності закону. Сутність стабільності закону (як і будь-якого нормативно-правового акта) полягає в його стійкості, незмінності. Усе інше належить не стільки до поняття стабільності, скільки до необхідної системи вимог, яким повинен відповідати нормативно-правовий акт для того, щоб володіти такою якістю, як стабільність.

Цікавими є міркування М. В. Сильченка про співвідношення динамічності і стабільності закону, який відзначає, що одним із парадоксів системи законодавства є те, що чим швидше система законодавства реагує на зміни зовнішнього середовища, тим швидше вона розвивається, змінюється і старішає. Але її швидкі зміни не відповідають потребі в стабільній системі законодавства. Мистецтво законо-

¹ Див.: *Концепція стабільності закона* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Проспект, 2000. – С. 12–14. – (Конфликт закона и общества).

давчої діяльності полягає в тому, щоб збалансувати в кожному конкретному випадку стабільність закону з адекватністю його змісту відносинам, що регулюються. Висловлюється думка, що закон покликаний активно впливати на суспільні відносини, він бере участь у їх перетворенні й тим самим порушує основи, умови своєї дії. Таким чином, чим ефективніше юридичний закон виконує своє призначення, тим швидше він втрачає свою життєздатність, адже із зміною умов дії повинен змінюватися й сам закон. У цьому смислі ефективність юридичного закону підриває його стабільність, стійкість¹. Стабільність юридичного закону є лише минущою формою його існування, у той час як мінливість є основним способом його життєдіяльності. Закон не може бути «вічно» стабільним і повністю адекватним відповідним суспільним відносинам. У нього є міра стабільності, яка може бути визначена шляхом вивчення природного циклу його дії, і міра адекватності, яка виражається через поняття ефективності².

Отже, як уже зазначалось, більш обґрунтованим і слушним є розуміння стабільності та динамізму законодавства як його *відносно самостійних, але нерозривно взаємопов'язаних між собою властивостей*. При цьому слід виходити з таких положень.

Стабільність і динамізм законодавства походять від відповідних невід'ємних властивостей права. На відміну від динамічної мінливості суспільного життя, норми права являють собою «застиглі», «нерухомі» форми. Така відносна незмінність є однією з необхідних властивостей норм права. Саме завдяки цій властивості забезпечується відносна стабільність регулювання суспільних відносин, без якої право не можна уявити. Якби право повністю було позбавлене стійкості, постійності, воно не могло б відповідати своєму призначенню, яке полягає в організації та впорядкуванні суспільних відносин³. Цінність права, зокрема, в тому й полягає, що воно забезпечує впорядкованість і гармонізацію суспільних відносин, стабільність соціальної системи. Водночас право поступово змінюється під впливом

¹ Сильченко Н. В. Проблемы верховенства закона : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Сильченко ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1993. – С. 22–23.

² Там само. – С. 26.

³ Див.: Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. – Киев : Наук. думка, 1979. – С. 175–176.

суспільного розвитку, бо воно повинно бути динамічним, оскільки в протилежному випадку теж не може виконувати свого призначення. Як відзначав радянський учений С. Пашуканіс, «право, взяте в його загальних визначеннях, право як форма існує не тільки в головах і теоріях учених юристів. Воно має паралельно реальну історію, котра розгортається не як система думок, а як особлива система відносин, в яку люди вступають не тому, що вони її свідомо обрали, а тому, що до цього їх примушують умови виробництва. Людина перетворюється на юридичного суб'єкта внаслідок тієї ж необхідності, через яку натуральний продукт перетворюється на товар з його загадковою властивістю цінності»¹. Отже, сукупність властивостей стабільності та динамізму визначає одне з основних діалектичних протиріч права та є джерелом його розвитку.

Сучасне життя кожної людини і всього суспільства, функціонування держави та її інститутів характеризуються суттєвим динамізмом. Тому будь-яка галузь права як системи загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки найбільш ефективно виконує свою головну функцію універсального регулятора суспільних відносин лише за умови, якщо в процесі правотворчості, і особливо правореалізації, враховується специфіка тих сфер суспільного життя, що становлять предмет її правового регулювання. Крім того, право ще більше сприймається широким загалом як певна соціальна цінність завдяки тому, що відповідні суб'єкти правотворчості оперативного реагують на еволюційні, прогресивні зміни, що відбуваються в суспільних відносинах, і приводять правові норми у відповідність до них. Саме тому до головних ознак права відносять його динамізм, під яким розуміється своєчасна й оптимальна кореляція правового регулювання з динамізмом суспільних відносин. Разом з тим вести мову про позитивне значення динамізму в правовому регулюванні можна лише тоді, коли це об'єктивно приводить до його покращення, зростання його загального якісного рівня, сприяє його вдосконаленню².

¹ Пашуканис Е. Общая теория права и марксизм: опыт критики основных юридических понятий / Е. Пашуканис. – М. : Изд-во Соц. акад., 1924. – С. 3.

² Див.: Веніславський Ф. В. Співвідношення стабільності та динамізму в конституційно-правовому регулюванні / Ф. В. Веніславський // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 17.

У правовій системі повинен існувати оптимальний баланс між стабільністю та динамізмом¹.

Зміст права офіційно формулюється, існує та розвивається у певній формі, що безпосередньо відповідає фундаментальній ознаці права — формальній визначеності². Однією з основних форм права є законодавство. Отже, головним призначенням законодавства є належна об'єктивація права і забезпечення належного регулятивного впливу права на суспільні відносини. А це, виходячи із вищевикладеного, можливо лише, якщо законодавство буде, зокрема, і стабільним, і динамічним.

Динамічність закону передбачає, по-перше, те, що він повинен ураховувати динамізм суспільного життя, тобто він має не тільки відбивати реальну дійсність, а й прогнозувати і проектувати на майбутнє можливу поведінку соціальних суб'єктів, виконуючи функції випереджального відбиття. По-друге, зміни в різних сферах суспільного життя, предмети законодавчого регулювання повинні оперативісно відбиватися у відповідних змінах і доповненнях до закону. Своєчасність оновлення законодавства — найважливіший показник його якості та ефективності. Як відомо, якість соціального життя багато в чому визначається якістю юридичного закону. А це висуває особливі вимоги до закону — він повинен сприяти соціальному прогресу (принаймні не заважати йому) і бути справедливим, обґрунтованим, чітким, зрозумілим³.

Водночас динамізм законодавства може обумовлюватися і недоліками самого законодавства. Якщо воно є суперечливим, недосконалим за змістом, то такі вади законодавства породжують нові «витки» його вдосконалення, переписування, доробляння⁴. Це стан, коли за-

¹ Див.: *Погребняк С. П.* Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія / С. П. Погребняк; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х.: Право, 2008. — С. 165.

² Див.: *Христова Г.* Зміст і форма в праві: питання співвідношення і взаємовпливу / Г. Христова // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2002. — № 3. — С. 184–185.

³ Див.: *Актуальные проблемы истории, политики и права / М-во внутр. дел Рос. Федерации, Урал. юрид. ин-т.* — Екатеринбург: Изд-во Урал. юрид. ин-та МВД России, 2002. — Ч. 1. — 126 с.

⁴ Див.: *Петришин О. В.* Право як соціальне явище: з точки зору юриста / О. В. Петришин // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід: матеріали міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). — Х., 2006. — С. 29.

конодавство втрачає якість стабільності та стає надмірно динамічним. Зрозуміло, що в ідеалі динамізм законодавства повинен у першу чергу визначатися динамізмом суспільних відносин, а не дефектами самого законодавства. Про динамізм законодавства у власному розумінні слова більш точно необхідно вести мову в контексті його змінюваності відповідно до змінюваних умов суспільних відносин. А вади законодавства повинні виступати далеко не основним чинником його динамічності. Такий чинник обумовлений суб'єктивною складовою природи законодавства як результату цілеспрямованої вольової діяльності уповноважених суб'єктів. Недоліки законодавства виникають тут і в силу вад правової культури суб'єктів нормотворчого процесу, і в силу обмежених властивостей адекватного пізнання соціальних процесів, прогнозування їх розвитку та ін.¹ У даному випадку йдеться про динамізм законодавства в сенсі його здатності змінюватися з метою вдосконалення.

Таким чином, є підстави для висновку про те, що стабільність і динамізм законодавства як його невід'ємні властивості походять від: а) стабільності та динамізму права; б) від особливостей суб'єктивно-об'єктивної природи законодавства². У першому випадку динамізм законодавства проявляється в його змінах, оновленні під впливом змінюваних умов суспільного життя, а в другому — в його вдосконаленні та систематизації з метою усунення недоліків і підтримання системних властивостей. У зв'язку з цим слід згадати, що ще Гельвецій поділяв закони на такі, що є мінливими за своєю природою (наприклад, закони торгівлі, податків тощо), та такі, що змінюються остільки, оскільки вони ще не доведені до досконалості (закони цивільні та кримінальні)³.

На нашу думку, є підстави досліджувати поняття стабільності законодавства як системи через його *стійкість* і *рівновагу*, оскільки

¹ Див. про це більш детально в підрозділі 1.3 монографії.

² Див.: Суходубова І. В. Стабільність і динамізм законодавства: загальна характеристика понять та сутність взаємозв'язку / І. В. Суходубова // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – Д., 2012. – № 3. – С. 123–130.

³ Гельвецій К. А. О человеке / К. А. Гельвеций // Соч. : в 2 т. – М., 1974. – Т. 2. – С. 522.

в теорії систем категорія «стабільність» знаходиться в одному понятійному ряду з категоріями «стійкість» і «рівновага».

Стойкість як властивість системи законодавства в широкому значенні — це його здатність протистояти дестабілізуючим, руйнівним впливам інших систем, зовнішнього середовища. У теорії систем під стійкістю розуміють здатність системи, реагуючи на різні збурювання, зберігати (хоча б приблизно) динаміку своєї поведінки, тобто не відчувати суттєвих якісних змін. Отже, стійкість законодавства означає, що воно під тиском «стихії» численних суспільних відносин не втрачає своїх системних властивостей, властивостей джерела права і може ефективно забезпечувати здійснення регулятивної функції права. Саме правопорядок, будучи ефективним і стійким компромісом, утворює основу стабільності законодавства, в якому він повинен знайти належну позитивацію (конкретизацію, формалізацію, об'єктивацію) в сенсі її відповідності цінностям і принципам права (в його лібертарному розумінні), а також наявній структурі суспільних відносин. Подібна «подвійна» адекватність законодавства забезпечує його «правовість» (правовий характер) і потенційну здатність до реалізації¹.

У більш звуженому значенні стійкість нарівні зі сталістю, усталеністю, незмінністю характеризує стабільність законодавства як його здатність протягом тривалого часу забезпечувати адекватне, послідовне, стаłe правове регулювання суспільних відносин у різних сферах за умови незмінності його змісту. Незмінність змісту законодавства означає, що залишаються незмінними коло суб'єктів і випадків, на які розрахована відповідна норма права; коло прав і обов'язків суб'єктів правових відносин, обсяг прав і обов'язків, умови і порядок їх здійснення; негативні наслідки за протиправну поведінку.

Рівновага як елемент стабільності законодавства характеризується як збалансованість, тобто знаходження у певній відповідності з чимось. Стосовно системи законодавства йдеться, з одного боку, про структурну відповідність усередині самої системи законодавства —

¹ Див.: Варламова Н. В. Конституционные основы стабильности законодательства / Н. В. Варламова // Концепция стабильности закона. — М., 2000. — С. 49.

між утворюючими її галузями, підгалузями, інститутами, окремими нормативними приписами (її забезпечення — завдання юридичної техніки), а з іншого — про відповідність системи законодавства і системи суспільних відносин, які воно покликане регулювати (про відповідність нормативної моделі та соціальної реальності). Розуміння стабільності законодавства як його збалансованості із системою соціальних відносин передбачає і деякі обмеження¹.

По-перше, закон і законодавство є лише гомоморфним («приблизним») відбиттям змісту суспільних відносин. По-друге, закон є втіленням більш-менш стійкого соціального компромісу, винайденого в процесі пошуку оптимального рішення. Водночас стійкі компроміси в соціальній сфері не ефективні, а ефективні — не стійкі, бо повної рівноваги як сполучення ефективності та стійкості досягнути неможливо. Ці принципи можливі лише у виключних випадках, коли справа стосується протилежних інтересів, зазвичай пов'язаних з проблемами виживання. Таким чином, про стабільність закону можна вести мову вельми умовно, у смислі його достатньої адекватності певній сфері суспільних відносин і структурі конкуруючих соціальних інтересів. При цьому власне стабільність (довговічність) закону залежить як від якості законотворчості (вдалого сполучення інтересів), так і від динаміки суспільного розвитку (зміни характеру соціальної взаємодії). Звідси стабільність закону може свідчити як про законотворчу вдачу, так і про застій у суспільстві, а його недовговічність — як про помилки законодавця, так і про суспільний прогрес².

Отже, підбиваючи підсумок, можна сконструювати таку модель стабільності законодавства. Вона складається із: а) стійкості законодавства, яка охоплює збереження законодавством властивості джерела права, системних властивостей, здатності ефективно регулювати суспільні відносини та розумної незмінності змісту законодавства; б) рівноваги законодавства, яка складається з внутрішньої збалансованості системи законодавства та її збалансованості із соціальною системою.

¹ Див.: Варламова Н. В. Указ. праця. — С. 44–45.

² Там само.— С. 44–47.

Як уже зазначалося, стабільність законодавства нерозривно пов'язана з його динамічністю. Так, стосовно стабільності закону відзначається, що вона органічно сполучається з його динамізмом. Саме тому концепція стабільності закону передбачає початок її дослідження з динамізму. Наразі відзначається, що динамізм закону можна визначити як рух, який, у свою чергу, включає появу, дію, розвиток закону.

Система законодавства в сенсі динаміки свого розвитку може змінюватися внаслідок: а) оновлення або вдосконалення правового регулювання в межах окремого юридичного інституту. Оновлення правового регулювання пов'язане з необхідністю скорегувати застарілі правові норми та запровадити нові елементи правового регулювання. Удосконалення правового регулювання може бути обумовлене прогалинами, суперечностями, безсистемністю правового матеріалу, його нагромадженням; б) реформування одного або декількох юридичних інститутів. У такому випадку постає завдання забезпечити необхідні зміни в інших юридичних інститутах, пов'язаних з інститутом, що реформується. Тобто мають бути дотримані всі міжсистемні зв'язки; в) реформування однієї або декількох інституціональних систем. В останньому випадку йдеться про правове масштабне реформування значних сфер життєдіяльності суспільства, а отже, йдеться про проведення масштабних правових реформ.

Зокрема, називаються такі форми динамізму закону (законодавства): 1) поява (встановлення) в законі (законодавстві) принципово нових правових норм, принципів, інститутів (законодавчих актів) з питань, не вирішених у законі (законодавстві); 2) розвиток закону (законодавства) в напрямі його вдосконалення, суттєвого оновлення; 3) зміна старих норм, принципів, інститутів у зв'язку із зникненням економічних, політичних, правових й інших умов, що раніше викликали необхідність таких принципів, норм, інститутів (скасування правових норм або їх заміна новими); 4) процеси диференціації та інтеграції правових норм та інститутів (законодавчих актів)¹. Стабільність законодавства є передумовою його динамізму, адже сприяє

¹ Див.: *Концепція стабільності закона* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – С. 16.

пізнанню права, яке в ньому виражене, дозволяє краще виявити його недоліки, недосконалості, що слугує точкою відліку для нових реформ.

Баланс стабільності та динамізму законодавства, тобто його стійкості і незмінності й обґрунтованої зміни формально визначених правил поведінки у зв'язку з розвитком суспільних відносин, забезпечується різними інструментами. По-перше, є доволі «еластичною» сама законодавча форма, оскільки вона є загальною й абстрактною, тобто містить норми права, розраховані на доволі широке коло типових відносин. Така «еластичність» забезпечується наявністю в законодавстві норм-засад, норм-принципів, оціночних понять, фундаментальних юридичних конструкцій тощо. У результаті законодавство може адаптуватися до змінюваних суспільних відносин через застосування динамічної методики тлумачення під час застосування закону¹. По-друге, динамізм законодавства забезпечується через підзаконну нормотворчість і підсистему підзаконних нормативно-правових актів. По-третє, досить оперативне реагування законодавства на соціальні зміни можливе завдяки його суб'єктивно-об'єктивному характеру. Як відомо, законодавство є результатом діяльності уповноважених суб'єктів державної нормотворчості, які власне і повинні забезпечувати адекватність законодавства суспільним відносинам.

Слід розглядати стабільність і динамізм законодавства у «формальному» і «регулятивному» аспектах. У «формальному» аспекті стабільність складається з незмінності змісту законодавства, його стійкості, збалансованості, а динамічність — із властивостей законодавства, які дозволяють йому адаптуватися до змін суспільних відносин. У «регулятивному» аспекті стабільність законодавства полягає в його здатності однаково врегульовувати суспільні відносини протягом тривалого часу, а динамічність — у внесенні змін до системи законодавства. Залежно від аспекту взаємозв'язку між ними стабільність і динамізм існують у відносинах, коли динамічність законодавства (у сенсі особливостей законодавства як форми права) забезпечує

¹ Див.: *Прийма С. В.* Принципи тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Прийма ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2010. – С. 20–22.

його стабільність або коли динамізм законодавства існує як стадія, яка змінює стадію стабільності законодавства (коли відбувається реформування законодавства в цілому або галузі, інституту). Динамізм законодавства означає обґрунтовану змінюваність змісту законодавства внаслідок розвитку і зміни суспільних відносин. Лише належне поєднання стабільності і динамізму (нарівні з іншими чинниками) забезпечує стійкість законодавства, його якість та ефективність.

Стабільність і динамізм законодавства слід відрізнити від стабільності та динамізму закону (окремого нормативно-правового акта). З одного боку, стабільність і динамізм законодавства визначаються стабільністю і динамізмом окремих нормативно-правових приписів та нормативно-правових актів. З іншого — перше не зводиться до другого. Окремий закон, підзаконний нормативно-правовий акт є елементом системи законодавства, а отже, стабільність та динамізм кожного окремого закону є і результатом його складної взаємодії з іншими елементами системи законодавства. Таким чином, постановка питання про стабільність і динамізм законодавства дозволяє знайти більш глибоку відповідь на питання, як саме взаємопов'язана система нормативно-правових актів може забезпечити правову визначеність правового регулювання, стабілізувати соціальну практику.

Співвідношення стабільності/нестабільності та динамізму законодавства визначається, зокрема, такими чинниками, як:

1. *Особливості відповідного етапу розвитку суспільства.* Законодавство є більш динамічним або нестабільним у добу реформ, активного формування нової національної правової системи. Вірною є думка, що право в суспільствах, що трансформуються, відрізняється від права стабільного суспільства в першу чергу своєю динамікою, частою зміною правових норм¹. У результаті динамічних нормотворчих процесів дещо хаотично накопичується нормативно-правовий матеріал, він є недостатньо систематизованим, громіздким, суперечливим.

¹ Див.: *Топорин Б. Н. Сильное государство – объективная потребность времени* / Б. Н. Топорин // *Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы* / под общ. ред.: Е. Б. Кубко, В. В. Цветков. – Киев, 2003. – С. 49.

Прикладом може бути законодавство України, яке, з одного боку, прагне до стабільності, а з іншого — є підвищено динамічним, а здебільшого нестабільним. Динамізм правового регулювання в Україні зумовлений насамперед тим, що, на відміну від країн так званої «усталеної демократії», правові системи яких утворювалися й розвивалися тривалий час і поступовим, еволюційним шляхом, тут спостерігається досить інтенсивне становлення національної правової системи, інститутів громадянського суспільства, основ правової, демократичної, соціальної держави. Тому цілком виправданим є те, що на сучасному історичному етапі в Україні динамізм законодавства став превалювати над його стабільністю. Більше того, сама стабільність законодавства стала досягатися шляхом внесення до нього змін та доповнень¹. Таким чином, кардинальні зміни у громадському, економічному та політичному житті України створили підґрунтя для великих змін і в її законодавстві.

Водночас слід підкреслити, що нестабільність українського законодавства пов'язана не тільки з інтенсивними змінами в суспільному житті, а й з браком політичної та правової культури. Адже ще однією особливістю перехідних типів суспільств, яким властива перехідна економіка, є об'єктивно зумовлена тенденція до порушення інститутів демократії і принципів верховенства права та законності. Нормотворча діяльність в Україні на всіх рівнях перестала ґрунтуватися на певних загально визнаних принципах здійснення цієї діяльності, вони часто-густо ігноруються, а в результаті якість законодавства, його здатність стабілізувати суспільну практику суттєво знижуються. З достатньою впевненістю можна стверджувати, що стабільне законодавство в нестабільному суспільстві навряд чи можливе. Разом з тим розумна законодавча політика, реалізація науково обґрунтованої концепції розвитку законодавства і його галузей, систематизація законодавства, виключення поспішного прийняття законів і поправок до них тощо здатні якщо не повністю усунути, то

¹ Див.: Пономаренко Ю. А. Зворотна дія кримінального закону в часі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 225 с.

принаймні суттєво пом'якшити наслідки економічної і політичної нестабільності.

На нашу думку, в посттоталітарних країнах існує також ще одна особливість нестабільності законодавства. Фактично кардинальні правові реформи відбуваються на тлі фактичної недорозвиненості основних інститутів громадянського суспільства, вони йдуть не «знизу», а «зверху». Одна справа формування законодавства як результат інституціоналізації та узагальнення закономірностей і тенденцій повторюваної суспільної практики, інша — створення законодавства відповідно до певних обраних принципів на основі запозичення правових інститутів з інших правових систем. Загальновизнано, що закони, які приймаються, будуть більш ефективними, якщо вони формалізують практики, які вже склалися¹. У другому випадку відбувається «чисте» моделювання того, як повинно бути на практиці. Коли така практика починає реально формуватися, відбувається інституціоналізація суспільних інтересів у відповідній сфері, то виявляються недоцільність, неефективність, хибність запроваджених нормативних моделей або їх використання з певною неправомірною метою. Це від початку закладає потенціал нестабільності в законодавство.

2. *Сфера правового регулювання* (вочевидь, що сфера приватно-правового регулювання завжди є більш динамічною порівняно з публічно-правовим регулюванням).

3. *Рівень законодавства*. Слід розрізняти стабільність і динамічність законодавства в цілому; окремих галузей та інститутів законодавства; системи законів і системи підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема, більш стабільним є конституційний і законодавчий (закони і кодекси) рівні, а підзаконні нормативно-правові акти є більш рухливими. Дореволюційний російський учений С. М. Трубецької, поділяючи всі закони на основні, або конституційні, і прості, або звичайні, особливо акцентував на тому, що до числа основних законів належать і всі ті норми, яким законодавець надає особливо важливо-

¹ Див.: Радаев В. В. Почему работают или не работают принимаемые законы / В. В. Радаев // Реформы и право / под ред. Ю. А. Тихомирова. — М., 2006. — С. 24.

го значення та бажає надати їм характеру твердості і постійності¹. Очевидно, що стабільність елементів системи нормативно-правових актів є різною. У цій системі існують свої «фокуси» стабільності. О. С. Лисенкова вірно зауважує, що «найбільш стійкою, сталою є серцевина системи. Чим ближче до периферії системи, тим більше проявляється така її якість, як динамізм. Елементи цього сектора системи є більш мобільними, чим далі вони знаходяться від серцевини, тим ближче вони знаходяться до середовища, яке знаходиться поза системою, їх легше змінювати на потребу умов довкілля. Законодавство є серцевиною системи нормативно-правових актів, тому воно характеризується більшою стабільністю, ніж інші складники системи»². Таким чином, стабільність закону є основою стабільності всієї системи нормативно-правових актів.

Динамічність законодавства слід відрізнити від його нестабільності, бо перша пов'язана з пристосуванням законодавства до змінюваної соціальної практики, приводить до вдосконалення законодавства, є ознакою високої правової культури, тоді як друга, навпаки, не поліпшує формальних і змістовних якостей законодавства, свідчить про брак правової культури. Наприклад, якщо високий індекс змінюваності законів та підзаконних нормативно-правових актів пов'язаний з докорінним реформуванням правової системи, то йдеться про динамічність законодавства. А якщо постійна змінюваність законодавства не приводить у підсумку до його адекватності суспільним відносинам, покращення його якості, системності, то йдеться про нестабільність законодавства. Таким чином, нестабільне законодавство ще не є динамічним. Наприклад, Закон України «Про інформацію» було прийнято ще в 1992 р., і попри велику кількість змін (останні були внесені 2 червня 2016 р.) він навряд чи відповідає викликам сучасної ситуації в інформаційному просторі³.

¹ Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб. : Юрид. ин-т, 1998. – С. 91.

² Лисенкова О. С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. С. Лисенкова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – С. 45.

³ Див.: Кормич Б. А. Особливості формування законодавства щодо інформаційної безпеки у транзитивному суспільстві / Б. А. Кормич // Трансформація політики

Водночас законодавство, яке не є динамічним, набуває якості не стабільного, а застарілого. Відставання правової форми від тенденцій суспільного розвитку зумовлені складністю і динамічністю суспільних відносин, обмеженістю пізнавальних можливостей людини, нормативною природою права, недостатнім використанням законодавчої техніки тощо. Саме тому стабільне законодавство — це таке, яке не просто володіє незмінним змістом, а здатне при цьому забезпечувати адекватне правове регулювання суспільних відносин¹.

Як відзначають в інтерв'ю Елвін і Хейді Тоффлер, найповільнішою структурою є законодавство. Вони погоджуються з тим, що закони повинні змінюватися повільно — це забезпечує передбачуваність в суспільстві й економіці. Водночас така уповільненість трансформації не повинна бути надмірною. Наразі наводиться негативний приклад, коли в США сфера телекомунікації регулювалася законом від 1934 р. упритул до 1996 р. Сам закон був скасований лише у 2000 р. Учені висловили сумнів, що закон, прийнятий в одну епоху, може бути адекватним зовсім в іншу. Водночас, на нашу думку, це можливо за умови коригуючої ролі судової практики. Головним є те, що всі процеси в інформаційному суспільстві й економіці відбуваються із швидкістю, яка постійно збільшується, а отже, зростають ризики законодавства в сенсі його надмірного відставання від суспільного життя.

Ще одним прикладом прояву відставання закону від потреб суспільної практики є Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» від 3 липня 1991 р.² Справедливо відзначалося, що частина його положень не відповідає Конституції України або ж мала неоднозначне тлумачення у світлі конституційних положень; він не містив або передбачав недосконале законодавче регулювання

в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 191.

¹ Див.: *Монастирський Д. А.* Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. А. Монастирський ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – С. 82–83.

² Див.: *Євгенєва А.* Внесення змін до Конституції України: правове забезпечення ролі громадськості / А. Євгенєва // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 18–19.

ряду процедур та відносин, які виникають у ході організації та проведення всеукраїнських референдумів (ідеться про процедури створення дільниць, формування комісій, проведення агітації, підрахунку результатів, оскарження, відповідальності, встановлення результатів волевиявлення тощо). Однак парламентська активність щодо цього важливого документа, який покликаний забезпечити реалізацію ключового для будь-якого демократичного режиму принципу народо-владдя, залишалася незначною. Отже, у даному випадку стабільність закону переросла в його застарілість, неадекватність суспільним відносинам у силу браку його динамізму. Із 6 листопада 2012 р. набув чинності Закон України № 5475-VI «Про всеукраїнський референдум», який частково подолав відставання законодавчого регулювання з даного питання, але навряд чи повністю забезпечив адекватність його змісту конституційним положенням та вимогам сьогодення.

І. В. Баскова, аналізуючи кримінальне законодавство, до критеріїв оцінки його розвитку за певний період часу відносила такі: кількість прийнятих кримінальних законів; кількість змін, внесених до них; характер цих змін, тобто важливість норм, які були змінені, і суттєвість новел; рівень визначеності законодавства; ступінь наступності регулювання; соціальна обумовленість змін¹.

Із цього, як й із раніше висловленого, можна дійти висновку, що безпосереднім *формальним показником* стабільності та динамічності законодавства є індекс змін, доповнень і новел у системі законодавства, а *змістовним* – аналіз причин такого індексу, тобто умов, які викликають до життя таке співвідношення стабільності/нестабільності/динамічності законодавства². Так, якщо високий індекс змінюваності (оновлення) законів та інших нормативно-правових актів пов'язаний із докорінним реформуванням правової системи, то йдеться про динамічність законодавства. А якщо він обумовлений низьким

¹ Баскова І. В. Стабільність и динамизм советского уголовного закона : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / І. В. Баскова. – М., 1989. – С. 11.

² Див.: Суходубова І. В. Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення та засоби забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / І. В. Суходубова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – С. 9–10.

рівнем правової культури і правосвідомості, бажанням відреагувати новим законом на будь-яку «гучну справу», пояснюється невваженим, необґрунтованим і нічим не виправданим прагненням зробити «як там» (за кордоном), то йдеться про нестабільність законодавства.

Опосередкована оцінка стабільності/нестабільності/динамічності законодавства може даватися з огляду на аналіз існуючих чинників, які впливають на них. Наприклад, наявність множинних суб'єктів нормотворчості в поєднанні з відсутністю чіткого розподілу компетенції між ними, надмірний вплив політичного фактора на нормотворчу діяльність, низька технічна якість нормативно-правових актів тощо з великою долею ймовірності свідчать про потенційну нестабільність законодавства в цілому.

Слід урахувати, що законодавство не може бути абсолютно стабільним не тільки в силу динамізму суспільної практики, недоліків нормотворчого процесу тощо, а й у силу складності нормотворчої діяльності, завдань, що перед нею стоять. Тому поодинокі коригування окремих вузьких аспектів змісту нормативно-правових актів, правового регулювання, здійснюваного ними, ще не свідчить про нестабільність законодавства в цілому чи окремого акта. У даному випадку йдеться про стабільність, яка включає певну, розумну, допустиму, прийнятну міру нестабільності. Часті конфлікти, які є неминучими і навіть необхідними в умовах загального соціального консенсусу (ефективного і стійкого компромісу), а отже, і нестабільність окремих законів (інших джерел права) у певних межах цілком допустимі і не загрожують стійкості системи законодавства (і правопорядку) в цілому. Стосовно системи законодавства це означає, що вона не повинна втрачати свого правового характеру (правовості, юридичності) і здатності до реалізації¹.

Водночас нестабільність законодавства ще не означає його динамічності. По-перше, законодавство може постійно змінюватися під впливом політичних факторів, але все одно не відповідати актуальним потребам і очікуванням суспільства. По-друге, воно може змінюватися в силу своєї формальної недосконалості, але залишатися, не-

¹ Див.: *Варламова Н. В.* Указ. праця. – С. 44–63.

зважаючи на внесені зміни, неякісним, неадекватним суспільним відносинам і доволі безсистемним.

Таким чином, стабільність і динамізм законодавства є його невід'ємними, нерозривними, відносно самостійними властивостями, належний (оптимальний) баланс між якими дозволяє зберігати стійкість законодавства, забезпечувати адекватне і стабільне правове регулювання суспільних відносин. Ані стабільність, ані динамізм законодавства не є його абсолютними характеристиками, вони завжди водночас притаманні законодавству та врівноважують одна одну.

Ж.-Л. Бержель відзначає, що «як будь-яка інша гуманітарна або соціальна діяльність, правове життя плине у часі, право не може обійтися без часу як без несучої опори, воно не може ухилитися від невблаганного перебігу часу і не може намагатися підкорити собі його вплив»¹. Зміна правової реальності вимагає відповідно і зміни закону, проте остання може відбутися лише за умови діяльності законодавця. Після внесення відповідних змін закон знову відображатиме правову реальність, що склалася на момент коригування закону, а її наступна зміна не фіксуватиметься знову ж таки до відповідних дій законодавця. Отже, закон відображає правову реальність не динамічно, а у статичі, у певні моменти часу². Тому законодавство певною мірою завжди є застиглим і консервативним відносно правової дійсності. Старий закон вмирає раніше, ніж скасовується, нове право з'являється раніше, ніж гарантується законом. І проблема законності полягає в тому, щоб звести до мінімуму період агонії старого закону і період офіційного визнання нового права³. Стабільність закону є його позитивною якістю в тому сенсі, що вона вносить необхідну впорядкованість, сталість і передбачуваність у правові відносини. Негативною ж стороною є якраз її певна відірваність і, можливо, відставання від динаміки правового життя. Оскільки існує потреба в мінімізації та-

¹ Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; пер. с фр. Г. В. Чушкова ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – С. 220–221.

² Див.: Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. В. Шишко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – С. 151–152.

³ Див.: Мушинский В. О. Соотношение политики и права в регулировании социальных интересов / В. О. Мушинский // Сов. государство и право. – 1988. – №2. – С. 6.

кого відставання, законодавство неодмінно володіє і певним ступенем динамізму.

Доцільно також розглянути питання про *співвідношення якості, ефективності законодавства і його стабільності та динамізму*. Стосовно співвідношення стабільності закону та його якості відзначається, що стабільність закону є одним з основних параметрів його якості. Згідно з іншою точкою зору, якість закону виступає підґрунтям його стабільності. У свою чергу, така якість забезпечується відповідністю закону як за своїм змістом, так і за юридичною формою сучасним потребам і вимогам суспільства у відповідній сфері¹.

Існують три основних підходи до тлумачення якості законодавства. Перший – філософський, під якістю закону розуміє сукупність усіх притаманних йому властивостей, що характеризують його сутність, внутрішню природу й відокремлюють його від інших явищ. Наприклад, якість визначається як сукупність різних ознак (сторін або аспектів), що відбивають сутність і особливості даного закону, які йому іманентні і якими він відрізняється від інших законів². Другий – прикладний підхід, пов’язує якість закону з його ефективністю, тобто якість закону — це сукупність його властивостей, які дозволяють йому ефективно регулювати суспільні відносини. Наприклад, якість кримінального законодавства визначається як сукупність політичних, соціальних та юридичних властивостей (ознак), що забезпечують його ефективність³. Третій підхід об’єднує зміст перших двох. Наприклад, якість кримінального закону характеризується сукупністю суттєвих його властивостей та характеристик, завдяки яким він має здатність бути використаним за своїм призначенням, а саме для ефективного регулювання суспільних відносин між державою та

¹ Див.: Баулін Ю. В. Указ. праця. – С. 3–4.

² Див.: Панов Н. И. Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм / Н. И. Панов // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 37.

³ Див.: Демидова Л. М. Якість кримінального законодавства: поняття, ознаки та проблеми забезпечення / Л. М. Демидова // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 59.

особами, які вчиняють злочини. При цьому якість кримінального закону повинна бути притаманна як його змісту, так і юридичній формі. У зв'язку з цим розрізняють дві групи показників (критеріїв) якості кримінального закону: змістовні та техніко-юридичні¹. На наш погляд, третій підхід є найбільш обґрунтованим. Неможливо розірвати якість законодавства (закону) як характеристику його сутнісних ознак, які відрізняють його від інших явищ, і якість законодавства (закону) як його властивості, завдяки яким воно є ефективним. Адже головним призначенням законодавства є забезпечення ним регулювання суспільних відносин, а звідси всі його сутнісні ознаки так чи інакше пов'язані з його регулятивною спроможністю. Остання ж, у свою чергу, й слугує об'єктом ефективності законодавства, його здатності задовольняти потреби суспільства в регулюючому, організуючому впливі права.

Виокремлюються різні критерії якості законодавства². Наприклад, до критеріїв якості кримінального законодавства відносять: ступінь наукової обґрунтованості, адекватність об'єктивним закономірностям та соціальним потребам, відповідність Конституції, міжнародно-правовим актам, а також законодавству Ради Європи, системність і узгодженість з іншими кримінально-правовими нормами та нормативно-правовими актами інших галузей права, формальна визначеність і структурованість закону, термінологічно-мовна визначеність, логічність змісту. А стабільність і динамічність розвитку законодавства розглядаються як один із критеріїв його ефективності на правозастосовному рівні³. На нашу думку, стабільність і динамізм законодавства

¹ Див.: Баулін Ю. В. Відповідність Конституції України – визначальна риса якості кримінального закону / Ю. В. Баулін // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 19.

² Див.: Поленина С. В. Качество закона и эффективность законодательства / С. В. Поленина. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – 56 с.

³ Див., напр.: Дорош Л. В. Критерії оцінки якості та ефективності законодавства України про кримінальне законодавство / Л. В. Дорош // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 60–64.

є складовими його якості, а також передумовами ефективності законодавства, а не її критеріями. З одного боку, вони є якісними невід'ємними характеристиками законодавства як однієї з форм об'єктивації та існування права. З іншого — стабільність і динамізм законодавства є такими його властивостями, які є неодмінними умовами його ефективності.

Неналежна якість законів проявляється в неадекватному відбитті в них актуальних суспільних процесів, недостатньо точному проектуванні цих процесів на майбутнє, неточному прогнозуванні можливих шляхів розвитку суспільства і звідси неправильному виборі правових засобів впливу на суспільні відносини, у відсутності системності законодавств, його внутрішньої погодженості і повноти, декларативності законодавчих положень.

У юридичній науці існує позиція, згідно з якою ефективність законодавства визнається складовою його якості¹. Водночас, на нашу думку, ці характеристики законодавства слід розглядати як відносно самостійні, хоча й нерозривно взаємопов'язані. У юридичній науці проблемі ефективності законодавства (правових норм) приділена вагома увага². Найпоширенішим є визначення ефективності законодавства через з'ясування співвідношення фактичного результату дії законодавства й тих соціальних цілей, для досягнення яких це законодавство було прийнято. На висновок про ефективність/неефективність законодавства впливають також дані про витрачені на реалізацію законів матеріальні та інші ресурси, а також про наявний негативний ефект від реалізації закріплених правових норм.

Сучасне трактування передумов ефективності законодавства іноді пов'язують із середовищем дії права в цілому, під яким розуміють

¹ Див.: Косович В. Якість нормативно-правових актів України: загальнотеоретична характеристика / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2012. – Вип. 55. – С. 20–27.

² Див., напр.: *Законодавство: проблеми ефективності* / під ред.: В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1995. – 231 с.; Рабінович П. Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження / П. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2008. – № 1. – С. 13–21; *Эффективность правовых норм* / В. В. Глазырин, В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко. – М.: Юрид. лит., 1980. – 280 с.

взаємодію багатьох складових: стану економіки, політичного режиму, якості законодавства, ефективності роботи правових установ, правової культури, рівня консолідації суспільства та ін. Якщо ці чинники плідно взаємодіють, то формується певне правове середовище, яке гарантує доволі високий ступінь ефективності законодавства. На нашу думку, в останньому випадку змішується ефективність законодавства і більш широке поняття ефективності правового регулювання. Ефективність законодавства як самостійне явище слід розглядати лише симетрично до обсягу поняття якості законодавства, тоді як ефективність правового регулювання визначається не тільки якістю та ефективністю законодавства, а й системою інших чинників, до яких якраз і належать різноманітні економічні, ідеологічні та інші передумови. Таким чином, динамізм і стабільність законодавства, їх оптимальне співвідношення є складовими його якості та передумовою ефективності.

Слід звернути також увагу на необхідність розмежування таких понять, як стабільність законодавства, стабільність юридичної (в першу чергу судової) практики, стабільність правового регулювання. Не слід ототожнювати такі явища, як стабільність законодавства в розумінні стабільності його дії і стабільність юридичної практики. З огляду на це не можна повністю погодитися з твердженням, що «для визначення факторів забезпечення стабільності закону можна рухатись в двох напрямках: 1) вивчаючи практику створення законів, визначити фактори, що найбільше впливають на майбутню стабільність закону; 2) вивчаючи практику реалізації законів України, визначити фактори, що підвищують стабільність вже існуючого законодавчого акта»¹. У даному випадку ототожнюються такі явища, як стабільність закону і стабільність практики реалізації закону. Між тим друге явище ширше за перше.

Стабільність законодавства як стабільність його дії означає, як уже відзначалося, однакове, послідовне нормативно-правове регулювання суспільних відносин за умови відсутності внесення змін щодо кола суб'єктів правових відносин, їх взаємних прав і обов'язків, їх обсягу, змісту, порядку їх реалізації та юридичної відповідальності.

¹ Монастирський Д. А. Указ. праця. – С. 88.

Однією з невід’ємних властивостей судової практики визнаються її стабільність, послідовність, єдність, які пов’язуються перш за все із заборонаю ухвалювати суперечливі судові рішення з аналогічних справ, удаватися до суперечливої інтерпретації закону. Суди повинні забезпечувати передбачуваність і стабільність правових відносин. У романо-германській правовій сім’ї ці тези сформовані в межах концепції «усталеної судової практики»¹. Стабільність судової практики залежить від низки чинників. Зокрема, передумовою такої стабільності є і стабільність законодавства, відсутність у ньому частих необґрунтованих змістовних змін. Серед інших властивостей якості законодавства велике значення також мають його несуперечливість, повнота, чіткість, ясність і т. д.

Водночас сама по собі якість (у тому числі стабільність) законодавства не здатна забезпечити стабільність судової практики. По-перше, воно (законодавство) ніколи і ні за яких умов не може досягти ідеальної якості, яка б дозволяла йому виступити єдиним чи переважним стабілізуючим чинником судової практики, юридичної практики і правового регулювання в цілому. По-друге, норми права, як уже відзначалося, для ефективного регулювання суспільних відносин обов’язково припускають певну «абстрактність», зміст якої в силу цього потребує суддівської конкретизації та оцінки². По-третє, стабільність судової практики об’єктивно залежить і від інших елементів правової системи та соціальної системи в цілому, адже зв’язок «законодавство» — «судова практика» не замикається сам на собі, а є лише одним із зв’язків, що існують у згаданих системах. Звідси стабільність судової практики залежить і від системи судоустрою, і від рівня правової культури суддівського корпусу, і від загального соціального консенсусу.

Узагальнюючим щодо стабільності законодавства і стабільності юридичної практики, на нашу думку, є поняття стабільності право-

¹ Див.: *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – С. 395–426.

² Див.: *Шевчук С.* Щодо обов’язковості рішень Конституційного Суду України у контексті доктрини судового прецеденту / С. Шевчук // *Право України*. – 2000. – №2. – С. 46.

вого регулювання. При цьому під правовим регулюванням розуміються впорядкування, юридичне закріплення, охорона і розвиток суспільних відносин, здійснювані державою за допомогою права і сукупності правових засобів (правових відносин, актів тлумачення і застосування права тощо). Звідси стабільність, усталеність правового регулювання в цілому складається із стабільності законодавства і стабільності юридичної практики.

Для формування теоретичної конструкції механізму забезпечення оптимального співвідношення стабільності та динамізму законодавства важливим є питання про чинники (фактори), які впливають на стабільність і динамізм законодавства, чому і присвячується наступний підрозділ монографії.

1.3. Чинники стабільності та динамізму законодавства

У юридичній науці неодноразово висвітлювалося питання про чинники, які впливають на якість законодавства, його стабільність і динамізм. Причому в одних випадках такі чинники перераховуються, в інших — робиться спроба їх систематизації. Наприклад, відзначається, що динамізм кримінального законодавства може зумовлюватися змінами соціально-економічних і політичних умов розвитку країни; приходом до влади політичних сил, що сповідують інші політичні цінності; появою нових видів суспільно небезпечної поведінки, що потребують передбачення їх у КК як злочинних; взяттям державою міжнародних зобов'язань, що потребують внесення змін і доповнень до чинного КК; зміною в політиці держави у сфері боротьби зі злочинністю; необхідністю узгодження КК з регулятивним і охоронним приватноправовим і публічно-правовим законодавством, з яким КК перебуває в системному взаємозв'язку і взаємозалежності; рішеннями КСУ, якими окремі положення КК визнаються неконституційними; рішеннями Європейського суду з прав людини, відповідно до яких держава зобов'язана внести певні зміни до кримінального законодавства; необхідністю уточнення окремих положень, а також

усунення деяких недоліків і суперечностей чинного КК, що виявлені практикою застосування кримінально-правових норм; необхідністю виховання останніх досягнень науки кримінального права тощо¹.

В іншому випадку виділяються окремі групи чинників стабільності та динамізму законодавства. Так, пропонується всі фактори стабільності закону поділяти на правові та неправові. До неправових належать економічні, соціокультурні, політичні, серед яких основним є лобізм. Правовими є: запровадження концептуального підходу до законодавчого процесу; дотримання основних правил законодавчої техніки при проектуванні закону; високий рівень правової культури народних депутатів України². Наприклад, І. М. Сенякін поділяє фактори стабілізації системи законодавства на матеріальні і спеціально-юридичні. До перших він відносить стійкість соціальних взаємозв'язків; своєчасне законодавче регулювання найважливіших соціальних процесів з урахуванням їх подальшого розвитку; об'єктивність і обґрунтованість цілей економічних перетворень, прогнозування необхідності юридичного опосередкування відповідної соціальної сфери в майбутньому. До спеціально-юридичних факторів автор відносить: відповідність поточного законодавства Конституції держави, підзаконних нормативно-правових актів законам, досконалість законодавчої техніки, юридично грамотне використання нормативно-правового акта³.

¹ Див.: Баулін Ю. В. Про співвідношення стабільності та динамізму кримінального законодавства України / Ю. В. Баулін // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 3–4; Тютюгін В. І. Указ. праця. – С. 48–51; Тацій В. Я. Стабільність та динамізм кримінального законодавства України як запорука його якості та ефективності / В. Я. Тацій // Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2012. – С. 6–13, та ін.

² Див.: Монастирський Д. А. Указ. праця. – С. 92–93.

³ Сенякин И. Н. Специализация и унификация российского законодательства (проблемы теории и практики) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / И. Н. Сенякин. – Саратов, 1993. – С. 7–8.

Наразі до факторів, які забезпечують належне законодавче вирішення відповідної проблемної ситуації, належать: програмувальний — програмування і планування розвитку законодавства; організаційний — сполучення змістовних і процесуальних аспектів демократичної процедури законодавчої діяльності; інформаційний — типи та інтенсивність інформаційних потоків, форма врахування інтересів зацікавлених осіб, у цілому інформаційне забезпечення нормотворчої діяльності; науковий — забезпечення необхідного наукового рівня законодавства; юридична кваліфікація суб'єктів нормотворчого процесу.

Чинники стабільності та динамізму законодавства також можна поділити на *об'єктивні* (які не пов'язані з певними якостями відповідних суб'єктів) і *суб'єктивні*. До об'єктивних, наприклад, належать суспільні процеси, культура та традиції народу, складність соціального життя тощо. При всій відмінності в підходах до проблеми співвідношення закону об'єктивного і юридичного досить чітко відслідковується позиція, згідно з якою юридичний закон і суб'єкт його створення обмежені дією іншого виду законів (божественного, природного, морального тощо). Вони вимушені пристосовуватися до змісту цих законів, урахувати їх зміст. Загальновизнаною є думка, що юридичні закони повинні спиратися на об'єктивні соціальні закони. Водночас слід погодитися з думкою, що повністю трансформувати загальність соціальних законів у відповідну властивість юридичного закону ні теоретично, ні практично неможливо¹.

До суб'єктивних чинників належать особистісні якості відповідних суб'єктів нормотворчого процесу: їх освіта, світосприйняття, політичні погляди, рівень правової і політичної культури тощо. Роль суб'єктивного фактора є вагомою. Об'єктивному рівню правотворчості — правотворчості як практичній діяльності — передують суб'єктивний рівень — розумова діяльність людини, її мислення. Будь-яка думка — це вже діяльність, це один із видів діяльності, а саме теоретична діяльність, діяльність пізнання. Слід зазначити, що

¹ Див.: Сильченко Н. В. Проблемы верховенства закона : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Сильченко ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1993. – С. 19.

всі новації в праві створюються зусиллями людського розуму для досягнення певних цілей, з урахуванням можливих наслідків, на підставі суб'єктивного розуміння суспільних і природних закономірностей, тенденцій, спираючись на правову спадщину, у рамках суб'єктивно-правової реальності з подальшим перенесенням в об'єктивну реальність¹.

Також чинники стабільності та динамізму законодавства можна поділити на *внутрішні* і *зовнішні*. Систему законодавства можна розглянути як закриту (тобто таку, на яку не впливають зовнішні фактори), і в такому випадку чинники стабільності та динамізму цієї системи знаходяться всередині неї самої (внутрішні чинники). Але законодавство потрібно розглядати і як відкриту систему, ураховуючи його взаємозв'язки з тими суспільними відносинами, на які воно впливає і які впливають на нього. Наприклад, досліджуючи соціальну зумовленість криміналізації і пеналізації суспільно небезпечних діянь, виділяють політичні, географічні, економічні, соціальні, етнічні, кримінологічні, нормативні, екологічні фактори існування кримінально-правової заборони таких діянь². Саме від рівня стабільності відносин у різних сферах суспільства залежить і стабільність окремих нормативно-правових актів, і системи законодавства в цілому.

Чинники стабільності та динамізму законодавства можна поділити також на: а) *матеріальні* (економічні) і *духовні* (правові, моральні, культурні, релігійні); б) *національні* (які існують на рівні окремого суспільства) і *наднаціональні*, або міжнародні (які існують на рівні окремих регіонів або світової спільноти).

Позитивно оцінюючи існуючі напрацювання в даному питанні, вважаємо, що є можливість їх подальшого розвитку і вдосконалення в напрямі забезпечення більшої повноти в системному розгляді чин-

¹ Див.: Шшико В. В. Указ. праця. – С. 153.

² Див.: Федосєєв В. В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України / В. В. Федосєєв // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 26–27.

ників стабільності та динамізму законодавства. На наш погляд, базовим в обраному контексті виступає поділ цих чинників на *неюрідичні* та *юрідичні*. У свою чергу, до неюрідичних належать різноманітні соціальні явища і процеси. Перш ніж змістовно розглянути основні з них, доцільно зробити декілька загальних зауважень.

Стабільність і динамізм законодавства значною мірою зумовлені тим соціальним середовищем, соціальним порядком, в якому законодавство формується, розвивається і реалізується. Динамізм законодавства обумовлюється розвитком суспільних відносин через їх вплив на систему права. Приміром, поява у структурі вітчизняного законодавства радянської доби Сімейного кодексу обумовлена процесом суверенізації галузі сімейного права. А останнє, у свою чергу, було обумовлене відповідними процесами в соціально-економічній сфері радянської держави¹. У змінах, які відбуваються в системі законодавства, не остання роль належить трансформації системи права під впливом процесів інтеграції, диференціації, а також розширення або звуження сфери правового регулювання. Під впливом інтеграції правового регулювання посилюються єдність, цілісність системи законодавства, а диференціація правового регулювання призводить до формування нових галузей і підгалузей системи законодавства — виборче законодавство, законодавство про охорону здоров'я, про освіту, пенсійне законодавство тощо.

Для характеристики соціального порядку феноменологічна соціологія використовує два визначення: «емерджентний» і «конвенціональний». Перший із них означає непередбачуваність, появу соціального порядку в образі, неочікуваному для тих, хто намагався раціонально його організувати, планувати, програмувати, перенести існуючі соціальні інститути в майбутній порядок речей. Як би не намагалися люди створити порядок, у ньому завжди буде дещо нове, чого людина не передбачала, не мала можливості передбачити і, можливо, не бажала. Ідеться про проблему динамізму соціальної еволюції, непостійного значення зовнішніх структур, нелінійного розвитку,

¹ Див.: Жилінкова І. Сімейне право: галузевий суверенітет чи десоверенізація? / І. Жилінкова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – №3. – С. 150–151.

зворотності і незворотності соціальних процесів у часі, яка досліджується синергетикою¹.

Підставою для висновку про конвенціональний характер соціального порядку слугує необхідність погоджувати процеси і процедури, яка впливає з природи людської взаємодії. «У багатьох відношеннях це конвенціональний порядок, в якому визначення ситуацій виникає під час взаємного погодження й уточнення точок зору учасників»². На відміну від теорій, в яких суспільний договір виступає як нормативний суспільний інститут, який перебуває в більш-менш стійкому стані, конвенція в даному випадку є не чим іншим, як отриманням індивідом згоди від інших на вчинок у власному розумінні та виконанні. Отже, соціальний порядок — це порядок, який створюється, а не просто такий, що від початку даний³.

Як соціальному порядку в цілому, так і його інститутам притаманний так званий емерджентний характер. Результат майже ніколи не буває таким, яким він уявлявся, у ньому завжди присутнє непередбачуване, неочікуване. Ці властивості притаманні і юридичним інститутам, законодавству, в якому такі інститути об'єктивуються. І тому не можна стверджувати, що певні прорахунки в моделюванні правової норми обумовлені виключно суб'єктивними чинниками на кшталт ігнорування надбань юридичної техніки, слабкої соціологічної обґрунтованості нормотворчої діяльності тощо. Такі прорахунки обумовлені й емерджентними властивостями соціальних систем. А звідси право і законодавство завжди мають «постійне джерело» свого динамізму і водночас відставання від динамічної суспільної практики.

Соціальне середовище як чинник стабільності та динамізму законодавства не є однорідним, монолітним утворенням, а, навпаки, являє собою надзвичайно складну дійсність. У зв'язку з цим слід

¹ Див., напр.: *Синергетика* в философских исследованиях : монография / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова и др. ; под общ. ред. Л. С. Пихтовниковой. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2015. – 340 с.

² Див.: *Новые направления в социологической теории* / вступ. ст. Л. Г. Ионина ; общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1978. – С. 278.

³ Там само. – С. 308.

вести мову не тільки про його властивості в цілому, а й приділити увагу окремим явищам і процесам, які складають соціальну дійсність.

Отже, можна виділити наступні основні *неюрідичні чинники*, які впливають на стабільність і динамізм законодавства.

Соціальні чинники, які безпосередньо впливають з біосоціальної природи людини. Головним компонентом права і держави є людина¹, а друга половина ХХ ст. ознаменувалася розвитком права в напрямі все більшого захисту автономної особистості². Саме зміна уявного образу людини і є тим, що в історії права «творює епоху». Правову норму з її універсальністю лаштують радше на певний узагальнений тип людини, і багатоманітні й різноманітні людські характеристики, які кладуться в основу такого реального типу у відповідну епоху, стають типовими, істотними і визначальними «відправними точками» для правового нормування³.

Основними соціальними чинниками стабільності та динамізму законодавства є *зміна меж індивідуальної свободи людини та потреби й інтереси людини, окремих соціальних груп і суспільства в їх взаємобумовленій єдності*. Своїм загальним масштабом і рівною мірою право вимірює й оформлює саме свободу індивідів, свободу в людських взаємовідносинах, діях, вчинках, тобто у зовнішній поведінці людей. Дозволи і заборони права якраз і являють собою нормативну структуру й оформленість свободи в суспільному бутті людей, межі досягнутої свободи, межі між свободою і несвободою на відповідній сходинці історичного розвитку. Можна сказати, що *всесвітня історія є прогресуючим рухом до все більшої свободи все більшої кількості людей*. Про це переконливо свідчить практичний і духовний досвід розвитку свободи, права, рівності та справедливості в людських відносинах⁴. Як приклад можна навести еволюцію

¹ Див.: Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2006. – № 4. – С. 26.

² Див.: Оборотов Ю. М. Права людини та розвиток права / Ю. М. Оборотов // Актуал. пробл. політики. – Одеса, 2001. – Вип. 12. – С. 23–28.

³ Див.: Радбрух Г. Людина в праві / Г. Радбрух // Проблеми філософії права. – К.; Чернівці, 2004. – Т. 2. – С. 71.

⁴ Див.: Нерсисянц В. С. Філософія права : учебник / В. С. Нерсисянц. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – С. 37–41.

правового статусу жінки, який свідчить про розширення соціальної свободи й адекватне відбиття цього процесу на рівні правового регулювання¹.

Юридичним вираженням індивідуальної свободи є права людини, які можна назвати модусом (від лат. *modus* — міра, спосіб, образ, вид) права, тобто одиничним виявом субстанції (права). Цей модус є одним із найважливіших, оскільки, по-перше, він перебуває в центрі політичного проекту сучасності, виявляє безпосередній зв'язок між владою і справедливістю. По-друге, права людини розглядаються як незалежні стандарти, завдяки яким можуть критикуватися закони, діяльність уряду та інших політико-правових інститутів². Права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові засади; не відповідає загальноновизнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини і громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади тощо³.

Іншим соціальним чинником стабільності та динамізму законодавства виступають потреби й інтереси людини, соціальної групи і суспільства в цілому та конфлікт інтересів. Слід відзначити, що сутність зв'язку права (законодавства) й інтересу вченими тлумачиться по-різному. Приміром, Р. Ієринг тлумачив право як захищений інтерес, тобто юридичний інтерес і становив сутність права. М. М. Коркунов розглядав право як інструмент, за допомогою якого можна розмежувати інтереси різних суб'єктів. Призначенням права є вказівка на те, наскільки суб'єкт має або не має права здійснювати власні інтереси при зіткненні їх з іншими інтересами. Л. Петражицький підкреслював, що право регулює безпосередньо не інтереси, а вчинки людини. Але в будь-якому разі немає підстав сумніватися в тому,

¹ Див.: Дашковська О. Р. Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності / О. Р. Дашковська. — Х. : Право, 2005. — 224 с.

² Див.: Удовика Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів / Л. Удовика // Підприємництво, госп-во та право. — 2005. — № 6. — С. 4.

³ Див.: Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2003. — № 2/3. — С. 92.

що інтереси є необхідним соціальним матеріалом для конструювання права, його форм, понять, принципів¹.

Право як певний тип соціального регулятора безпосередньо зачіпає приватні людські інтереси, виступає універсальним «компромісним засобом», який дозволяє віднайти розумний баланс між особистими і суспільними інтересами². Накопичений у сфері правового регулювання досвід дає підстави стверджувати, що держава та її чинне право, які не відбивають ідеї соціальної справедливості, не можуть бути ефективними. Саме справедливість надає державі та чинному праву людського виміру, об'єктивно орієнтуючись на певний реальний баланс людських потреб та інтересів³. Відсутність балансу матеріальних інтересів, що опосередковані правом, веде до руйнування і деградації права⁴.

Інтереси і потреби мають відношення до поведінки, яка соціально регулюється, не тільки тому, що беруть активну участь у процесах утворення норм, визначають їх сутнісні властивості й особливості, а й унаслідок безпосереднього регулюючого впливу⁵. Право у своїх нормах виражає певні соціальні інтереси. Законодавець, формулюючи тексти законів, «працює» із соціальними інтересами в їх об'єктивній якості і типізованому вигляді. Ключовою тут є проблема погодження інтересів, тобто їх включення в систему інтересів, які функціонують в суспільстві, — інтереси суспільства, окремих груп, індивідів. Вагомість кожного інтересу визначається його місцем в системі та ставленням до інших інтересів, а в кінцевому рахунку тим, яка соціальна сила є його носієм. Бажано, щоб у праві відбивалися інтереси, які «довели» своє право на захист і реалізацію, тобто такі, які відповідають актуальному стану суспільства, його політичним, моральним, юридичним цінностям.

¹ Цит. за: *Мальцев Г. В.* Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – С. 306–313.

² Див.: *Малько А. В.* Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – С. 27–28.

³ Див.: *Селіванов В.* Указ. праця. – С. 26.

⁴ Див.: *Мережко А. А.* Диалектика права / А. А. Мережко // Проблемы філософії права. – К. ; Чернівці, 2004. – Т. 2. – С. 177.

⁵ Див.: *Мальцев Г. В.* Социальные основания права. – С. 268.

При тлумаченні категорії інтересів, як правило, виходять з їх тісного зв'язку з потребами. Потреба виступає як усвідомлення, переживання суб'єктом недостатності певних благ і прагнення отримати такі блага. Відповідно зміст об'єктивного інтересу базується на сукупності певних потреб, на ставленні суб'єкта, який виступає носієм потреб, до суспільного середовища і передумов їх задоволення. Сама по собі потреба, володіючи певним об'єктивним значенням, усе ж таки знаходиться у сфері суб'єктивного. Функція інтересу стосовно потреби полягає в тому, щоб вивести потребу із суб'єктивної ізоляції у сферу суспільних відносин, здійснити її зв'язок з аналогічними потребами інших суб'єктів. Отже, інтереси є інтерсуб'єктивним явищем¹. Інтереси стосовно юридичної сфери проходять певні стадії свого становлення — об'єктивне формування інтересу, погодження інтересу, включення його до змісту правових норм та інститутів.

Реалізація найбільш важливих (провідних, пануючих) соціальних інтересів неможлива без права і формального закону. Те, що отримують інтереси від права, — це умови, за яких регулювання поведінки соціальних суб'єктів через посередництво їх інтересів може здійснюватися вільно, з певними юридичними обмеженнями. Тут право має забезпечувати стабільність правового регулювання. Але інтереси активно впливають на формування і розвиток права. А отже, обумовлюють його динамізм і динамізм законодавства.

У контексті теми дослідження важливими є підходи юриспруденції інтересів (Ф. Хек, М. Рюмелін, Р. Мюллер-Ерцбах та ін.)². Основні її постулати полягають в тому, що право існує лише для того, щоб слугувати життєвим інтересам, зважувати і розмежовувати людські інтереси у відношенні один до одного. Юридичні норми захищають інтереси людських спільнот і тим самим забезпечують їх життєві умови. До інтересів спільноти належать також і інтереси її членів. Право впорядковує приватні інтереси, що пов'язують спільноту, відмежовують їх одні від одних, а також від посередніх спільних інтересів. Правова норма є не чим іншим, як вираженою на законодавчому

¹ Див.: Мальцев Г. В. Указ. праця. — С. 281–282.

² Там само. — С. 316–324.

рівні регулярністю у вирішенні типових конфліктів інтересів. Соціальним ідеалом юриспруденції інтересів є можливість співіснування різних інтересів і прагнень, а конфлікт інтересів є лише приводом оцінити ці інтереси, указати їх місце в ієрархії інтересів. Юридична норма з'являється в результаті зважування конкретних соціальних інтересів.

Право і правопорядок виникають із динаміки суспільного життя. Інтереси надають праву енергію дії. Правосвідомість і логіка права успішні лише тією мірою, якою вірно визначають характер і рух суспільних та індивідуальних інтересів. Закони і суб'єктивні права являють собою перетворені інтереси. Юридичні норми виражають уявлення законодавця про цінність, вирівнювання і гармонізацію інтересів. Генезис правової форми пояснюється динамікою інтересів. При цьому нормотворчість — сфера інноваційної, експериментальної діяльності з численними спробами і неминучими помилками; це арена боротьби різних соціальних груп за просунення своїх інтересів. Законодавець працює з індивідуальними і груповими інтересами. Закон виражає результат конфлікту інтересів. Позиції закону стосовно інтересів можуть бути різними. Він їх визнає, забезпечує, пов'язує, захищає, надає їм юридичної форми, просуває, організовує, координує і т. д. Правовим ідеалом є досягнення гармонії інтересів. Найпершим завданням права є приведення в погоджений стан різних інтересів, створення умов для їх реалізації.

Інституціоналізація інтересів у нормотворчому процесі передбачає визнання його публічного характеру. А таке визнання пов'язане зі сферою політики, яка й виступає середовищем набуття інтересами публічного характеру. Відтак наступним важливим видом чинників стабільності та динамізму законодавства є *політичні чинники*.

Доцільно відзначити, що сам термін «політика» може розумітися у двох значеннях: а) як сфера, де зустрічаються та конкурують численні інтереси, цілі, ідеології; б) як дії, спрямовані на вирішення вже визначених проблем. У першому випадку йдеться про політику у власному значенні. Тут у сфері політики приймаються важливі політичні рішення, розробляються програми, що визначають стратегічні орієнтири і напрями розвитку суспільства. Ключовою в даному випадку

виступає проблема легітимізації нових політичних рішень. У другому випадку йдеться про ефективну реалізацію вже прийнятих рішень, професіоналізм та компетентність кадрів, відповідальних за реалізацію рішень. Тут мається на увазі адміністративний аспект діяльності державних органів¹. Виходячи із розуміння політики у власному значенні, до політичних факторів (чинників) належать особливості політичної системи, рівень політичної культури, система (структура) політичних інтересів, прихід до влади політичної сили, яка дотримується іншої ідеології, зміна політики держави у відповідній сфері тощо. Важливо, щоб політичне опосередкування різноманітних соціальних інтересів не набувало викривленого, незбалансованого, такого, що суперечить об'єктивним потребам суспільства, характеру².

Політичні чинники здійснюють як позитивний, так і негативний вплив на стабільність і динамізм законодавства. У першому випадку політика як сфера, в якій відбувається структуризація соціальних інтересів, створює необхідні передумови для обґрунтованих змін законодавства, його вдосконалення, підвищення ефективності правового регулювання. Політичний дискурс зазвичай передує праву та значною мірою обумовлює головний зміст визначальних політико-правових документів. Політична дискусія має на меті узгодження різних позицій, різного бачення щодо шляхів подальшого розвитку та реформування суспільства в цілому чи окремих його інститутів, досягнення миру та злагоди. Результат політичного діалогу знаходить свій вияв у політичному компромісі³. Так само вірно відзначається, що концентрація навколо закону сильної політичної волі є неодмінною передумовою законності. Закон у процесі своєї реалізації проходить

¹ Див.: *Скрипнюк В. М.* Політичний, управлінський та правовий елементи в функціонуванні державної влади в Україні: теорія і практика / В. М. Скрипнюк // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 207–208.

² Див.: *Лукьянова Е. Г.* Некоторые проблемы правотворчества в современной России / Е. Г. Лукьянова // Изв. вузов. Правоведение. – 2007. – №6. – С. 163.

³ Див.: *Колісник В. П.* Проблеми політичної відповідальності парламенту та уряду крізь призму конституційної реформи / В. П. Колісник // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 180.

через низку інститутів політичної системи, виконавчі і правоохоронні органи, кожен з яких володіє достатньою автономією для інтерпретації положень закону в корпоративному, відомчому, місцево-локальному дусі. І саме забезпеченість закону концентрованою політичною волею є гарантією його стабільної й адекватної реалізації¹.

У другому випадку політика виступає потужним найближчим джерелом нестабільності законодавства². Надмірний вплив політики на нормотворчий процес призводить до втрати необхідної наступності у правовому регулюванні суспільних відносин. Політична сила, що приходить до влади, якщо вона дотримується відмінної ідеології, починає творити закони нібито з «нуля». Це, у свою чергу, обумовлюється відсутністю бачення довгострокових перспектив розвитку, їх принципів і магістрального розвитку. Замість того, щоб проводити реформи, спрямовані на систематизацію, уніфікацію законодавства, воно починає докорінно змінюватися без належної реформи із систематизації.

Ігнорування в державній політиці і законодавчій діяльності гуманного світоглядного підґрунтя права і держави на угоду правовому етатизму та прагматизму призводить, як засвідчує світовий досвід політичного розвитку, до нехтування в правовій і державній дійсності людським виміром правового порядку, інтересами людини. При такому викривленні право і закон розуміються як інструмент реалізації політичних інтересів окремих соціальних груп, як знаряддя держави, використання якого залежить лише від волі останньої. Це призводить до: а) відсутності виваженого планування, недотримання планів правотворчих робіт; б) недостатнього використання наявного наукового потенціалу; в) ігнорування висновків експертів, результатів суспільного обговорення нормативно-правових актів та

¹ Див.: *Мушинский В. О.* Соотношение политики и права в регулировании социальных интересов. – С. 6.

² Див.: *Прокопов Д. Є.* Концепт «право визначеності» і формування сучасної правової політики в Україні / Д. Є. Прокопов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 221.

прийняття актів, спрямованих на забезпечення вузькогрупових політичних і економічних інтересів; г) неякісного конституційного контролю; д) ігнорування при розробці нормативно-правових актів нормотворчої техніки тощо. Як наслідок, приймаються нормативно-правові акти, які не відповідають актуальним очікуванням суспільства, відсутня належна стабільність законодавства, воно є формально і змістовно неякісним.

Потужний дестабілізуючий вплив на систему законодавства політика здійснює в силу існування конфлікту різних соціальних інтересів і захисту в цьому конфлікті певних вузькогрупових інтересів без досягнення консенсусу і балансу інтересів, тобто у неправовий спосіб. Так, вплив політики на систему законодавства України набув негативних рис. Зокрема, інфільтрація окремих фінансово-промислових груп у серцевину нормотворчих процесів через проникнення в механізми прийняття нормативно-правових актів дає їм змогу ефективно вирішувати ціле коло питань, проростаючи при цьому у вертикаль центральної та регіональної влади¹. Також висловлюється цілком обґрунтована думка, що за умови відсутності реальної політичної конкуренції в суспільствах з низьким рівнем політичної культури на процес формування правових інститутів впливають не стільки політичні гравці, скільки уряд. Це є проявом усвідомлення бюрократією власних економічних інтересів у сфері впливу на економічні процеси. Якщо в нормальній ситуації для безпосередніх учасників політичного ринку характерне прагнення задовольнити очікування власного електорату і пов'язаних з ним груп тиску, то для відомств, неконтрольованих політиками, скоріше будуть характерними стандартні «бюрократичні» прагнення до розширення власної влади і впливу. У результаті модель «приватизації держави» з боку бізнесу змінюється моделлю підкорення бізнесу з боку держави².

Правовий характер вирішення конфлікту інтересів може бути досягнутий лише за умови добросовісного і чесного дотримання правил

¹ Див.: Козюбра М. І. Конституційний ідеалізм та конституційний нігілізм як прояви дефіциту правової культури / М. І. Козюбра // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2006. – Т. 53 : Юридичні науки. – С. 7.

² Див.: Яковлев А. А. Интересы экономических агентов и спрос на право в России (на примере институтов корпоративного управления) / А. А. Яковлев // Реформы и право / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М., 2006. – С. 43–45.

і процедур легітимного процесу утворення юридичних інститутів. Політика та управління за своїм змістом повинні визначатися фундаментальними правовими цінностями, серед яких на першому місці права і свободи людини і громадянина як універсальні цінності, що центрують навколо себе розвиток демократичної, правової, соціальної держави¹. Якщо законодавство у своїй основі забезпечує мінімально справедливий баланс соціальних інтересів, воно підвищує властивості стабільності, адекватно врівноваженої належним рівнем динамізму. У протилежному випадку воно є вкрай нестабільним, закладає підвалини для нестабільності правової системи в цілому, а нестабільний правопорядок урешті-решт втрачає ознаки порядку.

У більшості європейських держав парламент (законодавче зібрання) є легітимним державним органом, який володіє повноваженнями створювати юридичні інститути в ході прийняття законів або у встановленому порядку розповсюджувати на свою країну дію інститутів міжнародного права. Водночас легітимний порядок утворення інститутів постійно зіштовхується з латентними процесами, смисл яких полягає в тому, щоб впливати на характер інститутів, які проєктуються, забезпечити непропорційно завищену реалізацію інтересів окремих соціальних груп чи навіть осіб. Поряд з легітимним порядком утворення юридичних інститутів існує процес впливу численних груп тиску, лобістів на цей процес. Останні в багатьох випадках намагаються під видом публічного інтересу нав'язати суспільству порядки, які відповідають груповим, партикулярним інтересам осіб, які володіють міцним економічним, політичним, фінансовим впливом. Формами впливу на прийняття необхідних законодавчих рішень є форми лобіювання і корупції. У транзитивних суспільствах неконтрольована діяльність груп тиску полегшується тим, що державні особи утворюють надсуспільну бюрократичну еліту. Численні корупційні зв'язки парламентарів із впливовими підприємницькими структурами призводять до того, що законодавчі рішення приймаються в інтересах певних ділових кіл.

¹ Див.: Ковальчук В. Б. Легітимність державної влади та права людини / В. Б. Ковальчук // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнарод. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 226.

Легітимний і відкритий вплив зовні на процес прийняття законодавчих рішень, створення в результаті цього законів на підтримку відповідних соціально-правових інтересів слід відрізнити від кримінального або напівкримінального лобізму. Легітимний порядок створення юридичних інститутів, законів передбачає участь у ньому всіх зацікавлених суб'єктів в умовах гласності та повноти інформації. У цьому сенсі наявність інституційних механізмів колективного лобіювання інтересів бізнесу (особливо середнього) позитивно вплине на процеси корегування законодавства. Однією з важливих передумов виникнення законів, що втілюють баланс інтересів, є розвиток механізмів політичної конкуренції, яка суттєво обмежує свавілля відомств, створює передумови для розвитку економічної конкуренції. У свою чергу, це неможливо без усвідомлення спільних колективних інтересів різними соціальними групами і відповідної такому усвідомленню консолідації інститутів громадянського суспільства. Отже, тут вирішальною є наявність консенсусу як певного стану соціальної спільноти (громадської згоди). У сучасному суспільстві консенсус ґрунтується на свободі особистості, на визнанні не лише її інтересів, а й цінності інтересів інших членів суспільства. Громадська згода посилює легітимний характер політичної і законодавчої систем, робить їх більш стабільними, посилює взаємозв'язок з громадянським суспільством. Суспільний консенсус означає досягнення згоди щодо шляхів розв'язання найбільш гострих соціальних проблем, напрямів і цілей розвитку суспільства, цінностей, на яких вони ґрунтуються.

Нестабільність законодавства в силу порушення правових принципів погодження різних соціальних конфліктів найбільш властива у сфері нормативно-правового регулювання політичних, економічних, фінансових відносин та відносин власності, що можна продемонструвати й на прикладах із правової системи України. Приміром, україн нестабільним є виборче законодавство, на що неодноразово звертали увагу відповідні європейські інституції у сфері права. Кожна політична сила, отримавши важелі державної влади, фактично переписує виборчі правила «під себе», під певну актуальну ситуацію. Виборче законодавство в Україні традиційно кардинально оновлюється напередодні старту чергової кампанії, що не відповідає міжнародним

стандартам, викладеним, зокрема, і в Кодексі належних практик у виборчих справах Європейської комісії «До демократії через право» (Венеціанська комісія). Один із принципів — стабільність виборчого законодавства — передбачає те, що основні його елементи, зокрема і виборча система, склад комісій і межі округів, не можна переглядати менш як за рік до виборів¹. Також украй нестабільним є законодавство у сфері імпорту й експорту товарів, уведення різноманітних квот та ін. Фактично таке законодавство орієнтоване на інтереси представників великого капіталу. Показовою є нестабільність законодавства у сфері державних закупівель. Закон України «Про здійснення державних закупівель» від 1 червня 2010 р. за два роки свого існування змінювався більше ніж двадцять разів. За ознакою частки ВВП, що перерозподіляється через бюджет і являє собою державні витрати, Україна поряд зі Швецією, Австрією, Японією та Німеччиною належить до країн економічного дирижизму. Це також підтверджується високою питомою вагою державного сектору та переважанням прямих, адміністративних методів державного регулювання економіки (стандарти та нормативи, ліцензування, субсидії, субвенції та дотації, держконтракт і держзамовлення)². Водночас очевидною є відмінність ефективності економік у цих країнах попри прагнення українського законодавця до постійного вдосконалення законодавчої бази. Очевидно, мета такого вдосконалення не орієнтована на досягнення так званого загального соціального блага.

Наразі відзначається, що дестабілізуючий вплив політика здійснює не тільки на окремі нормативно-правові акти, а й на Основний Закон держави і суспільства — Конституцію, яка виступає стрижнем усієї системи законодавства, бо встановлює, закріплює та регулює найважливіші, базові суспільні відносини в усіх сферах суспільного

¹ Див.: Айвазовська О. Україна – США: Демократія та верховенство права [Електронний ресурс] : виступ під час Засід. експертів напередодні офіц. зустрічі Робоч. групи «Демократія та верховенство права», 7 лип. 2011 р. / О. Айвазовська // *Вибори в Україні* : [сайт ВГО «Комітет виборців України»]. – Режим доступу: <http://election-info.org.ua/index.php?i=272>. – Заголовок з екрана.

² Див.: Мисик О. О. Дослідження тенденцій розвитку сфери державних закупівель / О. О. Мищик // *Екон. вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т»*. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 37.

життя. Однією з найбільш важливих властивостей Конституції є її підвищена стабільність, зміст якої полягає в недопущенні кон'юнктурного чи необґрунтованого реформування її тексту, у запровадженні особливо складної процедури внесення до неї змін та доповнень¹.

Підготовка Конституції України, яка була прийнята у 1996 р., зайняла шість років. Однак двадцятирічний досвід державотворення в Україні свідчить про систематичне реформування конституційного законодавства. Як зазначає із цього приводу Ю. Г. Барабаш, за ці роки ми — і політики, і звичайні громадяни — так і не змогли усвідомити той факт, що Конституція є актом, який обмежує державну владу для захисту й гарантування прав і свобод людини. Як і раніше, Конституція сприймається, скоріше, як своєрідна угода, прийнята владними елітами щодо розподілу між ними центрів прийняття рішень. На рівні Конституції України не було створено механізмів самозахисту української демократії від реанімації радянського минулого, насамперед тих, які входять до арсеналу «войовничої демократії». Усі конституційні реформи, що відбулися, а також спроби їх зробити стосувалися винятково інституціональних перетворень у владі й не мали на меті розширити існуючі свободи громадян або змінити підходи у сфері економіки й розвитку громадянського суспільства. При цьому навіть ці інституціональні реформи були обумовлені не запитами, що виникли в суспільстві стосовно перезавантаження механізму влади, а елементарною відсутністю культури діалогу й компромісу, властивої європейському політикуму. Цьому сприяла й атмосфера повної недовіри, що існує між ключовими політичними акторами і стала своєрідною візитною карткою нашого владного Олімпу².

Тому глибоко правий В. С. Нерсесянц, на думку якого фундаментальне значення Конституції диктує необхідність обережного ставлення до проблеми її змін. Можливе вдосконалювання чинної Кон-

¹ Див., напр.: Реньов С. В. Проблеми гарантування стабільності та динамізму цінностей конституційного ладу України / С. В. Реньов // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право. – 2015. – Вип. 33, т. 1. – С. 101–104.

² Барабаш Ю. Опыт конституционного реформирования в Украине: в поисках европейского идеала / Ю. Барабаш // Сравнит. конституц. обозрение. – 2014. – № 1 (98). – С. 31–32.

ституції повинно здійснюватися на основі зваженої, обґрунтованої та привселюдно обговореної цілісної концепції, для того щоб уникнути небезпечного ламання конституційної системи правової держави й кон'юнктурного переділу державної влади між її різними гілками й суб'єктами¹. На жаль, більшість «творців» Конституції більше опікуються вирішенням короткострокових політичних проблем, а не будівництвом структур, які будуть жити довго.

Право і закон не повинні розглядатися лише як інструмент політики й економіки, а значить, інструмент інституціоналізації пануючих політичних і економічних інтересів. У такій якості вони не можуть володіти розумною стабільністю. Винятком є соціальні системи, в яких затверджується авторитарний тип політики, в основі якого лежить гегемонія певного прошарку (групи, касты) — як-от бюрократична (політична, економічна, релігійна) еліта, затверджена ними жорстка ідеологія. Але і в цьому випадку така стабільність є доволі хиткою, адже рано чи пізно вона призводить до соціальних вибухів.

На стабільність і динамізм законодавства суттєво впливають економічні явища та процеси. Залежність між економічними процесами, інститутами, відносинами і їх правовим опосередкуванням є аксіомою в юридичній науці. Економіка — це система відносин щодо виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ. Економіка певним чином детермінує потребу в праві, існуванні та зміні правових форм. У свою чергу, правова форма є способом існування, виразу, розвитку і перетворення економічного змісту².

До економічних чинників належать тип економіки, інновації і трансформації економічних інститутів, ресурсозабезпеченість, особливості розвитку ринкових відносин тощо. Економічні чинники відображають потреби ефективного розвитку економіки країни, підвищення її конкурентоздатності на міжнародній арені.

¹ Нерсесянц В. С. Постсоветское общество, право и государство: проблемы и тенденции развития / В. С. Нерсесянц // Государство и право на рубеже веков. Проблемы теории и истории : материалы всерос. конф. — М., 2001. — С. 5–6.

² Див.: Загальна теорія держави і права : підручник / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за заг. ред.: М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин. — Х. : Право, 2002. — 432 с.

Взаємодія між складними системами права й економіки відбувається таким чином, що зміни в одній із них спричиняють порушення стабільності в іншій. Зокрема, виникнення нових економічних інститутів приводить до появи відповідних елементів правового регулювання і навпаки. Коли певні тенденції у розвитку економічних відносин знаходять своє адекватне відображення в правовій формі, процес функціонування економіки відбувається нормально, що свідчить про ефективність створених правових норм і інститутів. З часом економічні відносини та правова форма, яка їх опосередковує, застарівають, що вимагає реформування економіки, її окремих сторін і оновлення правового регулювання. У законодавстві повинні не тільки враховуватися і підтримуватися певні тенденції економічного розвитку. Воно часто повинно створювати бар'єри для небажаних явищ і процесів у сфері економіки, як-от монополізація економіки, недобросовісна конкуренція, корупція тощо.

В умовах ринкової економіки, численності суб'єктів економічної діяльності та їх інтересів, потреб різних галузей економіки дія цього фактора набуває характеру складного, суперечливого процесу. І вирішальну роль часто відіграють не об'єктивні потреби економічного розвитку, а економічні інтереси окремих груп людей¹. У такому випадку інститутогенез починається з останньої стадії — формування нормативної основи, під яку в подальшому формується відповідний інститут економіки, що відповідає інтересам окремих зацікавлених суб'єктів економічної діяльності. І в такому випадку право перетворюється на інструмент, який використовується для задоволення (обслуговування) групових інтересів з ігноруванням проблеми досягнення справедливого балансу між ними та загальносоціальними інтересами².

Об'єктивна соціальна реальність — це не лише матеріальні умови, зокрема економічні відносини, цілеспрямована раціональна предметно-практична діяльність людей, тобто видимий світ, примусово дані розуму речі, а й духовна структура суспільства, психічне життя,

¹ Див.: Лукьянова Е. Г. Некоторые проблемы правотворчества в современной России / Е. Г. Лукьянова // Изв. вузов. Правоведение. — 2007. — №6. — С. 163.

² Див.: Мальцев Г. В. Социальные основания права. — С. 479–482.

множина ірраціональних, інтуїтивних моментів, тобто сфера іноді невидимих речей¹.

До *духовних чинників* стабільності та динамізму законодавства передусім належать культура (у тому числі особливості менталітету, традицій, звичок народу), релігія, мораль, сфера освіти і науки, колективної, індивідуальної і групової психології. У широкому розумінні культура — це вся творчо-перетворююча діяльність людей і її результати, що виражаються в широкому спектрі явищ — в економічній, політичній, правовій, моральній, релігійній і власне культурній діяльності. У більш звуженому значенні культурологічний аспект — це така складова будь-якої цивілізації (або окремого суспільства), що характеризується філософським сприйняттям дійсності, системою цінностей, суспільно значимими ідеалами, узагальненим світосприйняттям. Правова культура пов'язана із загальною культурою, яка впливає на свідомість, мислення, світогляд, цінності людей, безпосередньо визначає правову сферу життя суспільства, характер його законів, поведінку та діяльність кожної окремої людини. Разом з тим правова культура зворотно діє на загальну культуру, захищає і створює умови її вільного розвитку шляхом вироблення прогресивних законів, встановлення правової стабільності, послідовного проведення в життя вимог законності.

На думку Ж.-Л. Бержеля, юридичні правила зовсім не позбавлені передумов, а їх походження пов'язано з різноманітними принципами — моральними, релігійними, філософськими, політичними, соціальними, ідеологічними². Наприклад, на сучасному етапі деякі релігійні моменти є одним із чинників, що уповільнюють розвиток правової регламентації питань генної інженерії, клонування, одностатевих шлюбів тощо. Так, країни з високим рівнем релігійності (Польща, Іспанія), як правило, повністю або частково обмежують право жінки на переривання вагітності³.

¹ Див.: Селіванов В. До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні. — С. 27.

² Бержель Ж.-Л. Указ. праця. — С. 282.

³ Див.: Вовк Д. О. Про напрямки впливу релігії на процес формування права / Д. О. Вовк // Пробл. законності. — Х., 2007. — Вип. 91. — С. 13.

Досить вагомими факторами, що обумовлюють стабільність і динамізм законодавства, є «*екологічний імператив*», що ставить під питання саме існування людини, *демографічна, культурно-етнічна ситуація* в країні та численні інші соціальні явища і процеси. Узагальнюючи, слід підкреслити, що стан суспільних відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства зумовлює зміни та вдосконалення законодавства — починаючи від рівня окремих нормативно-правових приписів і закінчуючи формуванням, розвитком та оновленням окремих інститутів і галузей законодавства.

Потужний вплив на стабільність і динамізм законодавства здійснюють *юридичні чинники*. Головними з них є якість законодавства, нормотворчий процес, юридична практика, юридична наука, юридична освіта і правова культура, міжнародні юридичні чинники¹.

Висока *якість законодавства* означає, що воно не містить «внутрішніх», власних джерел нестабільності, а також легко піддається у необхідних випадках послідовним, системним змінам. В ідеалі законодавство повинно мати мінімальну кількість недоліків (вад, дефектів). Як відомо, причини появи дефектів у законодавстві поділяються на об'єктивні (множинність суб'єктів нормотворчої діяльності, значний обсяг чинного нормативно-правового матеріалу, складний і динамічний характер суспільних відносин) і суб'єктивні (недостатній рівень правової культури нормотворчої діяльності)².

Дефекти законодавства в найбільш загальному плані можна розглянути у двох площинах діяльності законодавця — *кількісній і якісній*. Система законодавства функціонує у взаємодії своїх основних структур — ієрархічної, галузевої і федеративної (у федераціях). У кожній із цих структур проблема кількості законів має свою специфіку. В ієрархічній структурі вона постає у вигляді співвідношення законів і підзаконних актів. У горизонтальній структурі на перший план виходять питання зміни меж правового регулювання, диференціації та інтеграції законодавства в рамках галузей і інститу-

¹ Див.: Суходубова І. В. Ознаки стабільності законодавства / І. В. Суходубова // Пробл. законності. – Х., 2008. – Вип. 96. – С. 223–224.

² Див.: Власенко Н. А. Логико-структурные дефекты системы советского права / Н. А. Власенко // Изв. вузов. Правоведение. – 1991. – № 3. – С. 21–22.

тів. У федеративній структурі визначальним є кількісне співвідношення законів і підзаконних актів федерації та її суб'єктів. Система законодавства є рухливим утворенням, вона функціонує не лише в статиці, а й у динаміці. Тому її кількісні параметри слід розглядати і в часовому аспекті¹. Зростання кількості чинних нормативно-правових актів зумовлено й такими об'єктивними причинами, як ускладнення суспільного життя, його динамізм, вплив глобальних проблем людства. Саме тому оптимізація кількісних параметрів законодавства повинна пов'язуватися не тільки і не стільки із скороченням абсолютного числа чинних актів, скільки з пошуком шляхів підвищення їх взаємопов'язаності, погодженості та системності, забезпеченням демократичності процедури їх прийняття тощо. Невід'ємною частиною наукових рекомендацій з удосконалення законодавства повинні стати пропозиції щодо його систематизації як у формі кодифікації, так і інкорпорації та уніфікації.

Дефекти в законодавстві є протилежністю таких якостей системи законодавства, як єдність і погодженість. Такі дефекти заважають ефективному правовому регулюванню, деформують і дестабілізують увесь правозастосовний процес. М. А. Власенко під дефектами системи права розуміє порушення, деформації логіко-структурної побудови і розвитку системи права та її елементів, у тому числі нормативно-правових актів. Незважаючи на те, що право є високоорганізованою системою, воно містить численні дефекти й деформації, що стосується і законодавства.

Учений виділяє такі види логіко-структурних дефектів права. Антиномія (суперечливість права), яка виражається в суперечливості правових норм, у нормативній надлишковості, у правових колізіях. Другим дефектом є надмірне дублювання нормативно-правового матеріалу. Такий дефект спостерігається в тому випадку, коли є повний збіг обсягів і смислу норм, на підставі чого виникає тотожність правового регулювання. Наступний різновид дефектів права — прогалини в праві, які виражаються в неповноті чинного законодавства, — відсутність конкретного нормативного припису стосовно

¹ Див.: *Конституція* и закон: стабільність и динамізм / отв. ред. В. П. Казимирчук. — М. : Юрид. кн., 1998. — С. 85.

фактичних обставин, які знаходяться у сфері правового регулювання. Четвертим видом є нераціональне розташування правових норм, у силу чого порушуються структурні зв'язки системи в побудові юридичних правил. П'ятим дефектом законодавства є логічна недосконалість правових конструкцій (незбалансованість абстрактного і казуїстичного способів викладення матеріалу, невиправдано широке використання оціночних категорій, бланкетних диспозицій і т. д.)¹.

Крім зазначених існують й інші види дефектів законодавства. Наприклад, стосовно кримінального права можна назвати такі деформації, як незбалансованість диспозицій і санкцій кримінально-правових норм, незбалансованість санкцій в Особливій частині КК тощо². Згадані вади системи законодавства унеможливають його стабільність і в сенсі внутрішньої стійкості, і в сенсі його рівноваги із зовнішнім середовищем — суспільними відносинами.

Нормотворча діяльність здійснюється за певною процедурою, яка регламентується правом. Процедурний характер нормотворчої діяльності (тобто її здійснення у встановленому законом порядку) забезпечує створення якісних з формальної та змістовної точок зору, ефективних, справедливих норм права. Дотримання процедури розгляду, прийняття та набрання чинності нормативно-правовими актами, а також принципів нормотворчої діяльності є однією з найголовніших передумов досягнення оптимального балансу між стабільністю і динамізмом законодавства. Не є нормальною ситуація, коли закони відразу після їх прийняття зазнають змін, доповнень. Внесення за короткий час численних змін до окремих законів свідчить про істотні вади в їх змісті, про необхідність докорінного поліпшення законотворчої роботи³. Тенденція спрощення процедури розгляду та прийняття законів, яка спостерігається в низці постсоціалістичних і посттоталітарних країн, є вкрай негативною, оскільки в результаті

¹ Власенко Н. А. Указ. праця. — С. 21–22.

² Див., напр.: Тютюгин В. И. Соотношение норм Общей части УК Украины о наказании и санкций статей Особенной части / В. И. Тютюгин // Проблемы законности : республик. міжвід. наук. зб. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. — Вип. 78. — С. 102–110.

³ Див.: Тацій В. Я. Значення юридичної науки у формуванні правової системи України / В. Тацій // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2001. — № 3. — С. 8.

суттєво знижується якість як окремих законів, так і законодавства в цілому. Таке спрощення проявляється в тому числі і в ігноруванні концептуальних (наукових) засад законотворчої діяльності.

На стабільність і динамізм законодавства впливає також *юридична практика*. Виявляючи недоліки законодавства (прогалини, суперечності, застарілі положення, двозначні формулювання тощо), вона виступає орієнтиром його розвитку, удосконалення. Такі явища, як доступність змісту нормативно-правових актів для сприйняття, їх підтримка або несхвалення з боку соціальних суб'єктів, реакція опозиційних сил, виконання або невиконання приписів нормативно-правових актів на практиці (і в такому випадку — причини такого невиконання) тощо, виконують функцію зворотного впливу на суб'єктів нормотворчої діяльності, спонукають їх до вдосконалення, зміни, систематизації законодавства. Але, як буде показано в наступному розділі даної роботи, практика може здійснювати й стабілізуючий вплив на систему законодавства через пристосування його до актуальних умов існування суспільства.

Юридична освіта, наука і правова культура теж виступають чинником стабільності та динамізму законодавства. Зокрема, *юридична освіта* є невід'ємною складовою високої професійної правової культури сучасних юристів. Таким чином, високий рівень юридичної освіти є необхідною передумовою високого професіоналізму юридичного корпусу, який забезпечує нормотворчу діяльність. *Юридична наука* (у першу чергу галузеві та міжгалузеві юридичні науки, а також науки міжнародного публічного і приватного права) займається узагальненням юридичної практики, на підставі чого формулює висновки та пропозиції щодо вдосконалення і розвитку чинного законодавства. Такого роду узагальнення юридичних реалій виражаються в тлумаченні юридичних положень, класифікації юридичних норм, правових документів, юридичних фактів, в осмисленні закріплених юридичних конструкцій, принципів, формуванні юридичної термінології і в результаті — у виробленні на підставі узагальненого правового матеріалу визначень, порівняльних характеристик, класифікацій юридичних явищ. У результаті аналітичної праці над емпіричним матеріалом розкривається деталізована юридична картина законодавства, прак-

тики його застосування. Від ступеня розвитку юриспруденції в правових системах романо-германського типу залежать юридична досконалість законодавства, рівень професійної підготовки спеціалістів в галузі юридичних знань і практики, юристів, стан правосвідомості та правової культури в суспільстві. Напрацьовані в результаті наукових досліджень узагальнення, визначення, порівняльні характеристики, класифікації часто сприймаються законодавцем, переносяться в закони, особливо в кодекси.

Особливе значення має така частина юридичної науки, як *правова доктрина*. Правові доктрини представлені здебільшого цілими науковими школами, а не окремими вченими, фундаментальними науковими працями, які заснували школу, а сам процес становлення правової доктрини є тривалим і багатоетапним. У цьому проявляються такі визначальні риси правової доктрини, як її авторитетність, переконливість, впливовість, визначеність, достовірність, аргументованість¹. Правова доктрина забезпечує стабільність і динамізм законодавства не лише в процесі розробки нормативно-правових актів, а й через доктринальне їх тлумачення.

Чи не найголовнішим юридичним чинником, який впливає на стабільність і динамізм законодавства, є і високий рівень *правової культури* суспільства в цілому та правової культури окремих груп та індивідів, який відповідає характеристиці правового суспільства. Правовим може бути назване суспільство, в якому всі підкоряються праву, але не заради самого підкорення, а задля можливості виражати власну думку, приймати власні рішення, відчувати себе самостійним, незалежним і захищеним від свавілля суб'єкта, наділеного владою. Це суспільство, в якому право проникає в усі сфери суспільного життя (економіку, культуру, інститути держави тощо) і виступає як вирішальний принцип людської взаємодії². В основі правового суспіль-

¹ Див.: Семеніхін І. В. Правова доктрина: поняття та особливості / І. В. Семеніхін // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 133.

² Див.: Максимов С. І. Політика должна быть правовой: к проблеме взаимодействия политики и права в транзитивном обществе / С. И. Максимов // Трансформация политики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 124.

ства знаходиться правова особистість, яка не потребує зовнішньої опіки при здійсненні ціннісно-нормативного вибору і вимагає для себе простору у вигляді зовнішніх громадянських свобод¹. Саме культурне середовище є вирішальним для якості, ефективності, стабільності та динамізму законодавства².

Сутність специфіки правової культури полягає в способі життя, що ґрунтується на праві та правопорядку, на загальнолюдських правових цінностях, відповідно до яких здійснюються законотворчість і правореалізуюча практика³. Правова культура суспільства виступає необхідним середовищем, в якому формується і діє законодавство, набуває відповідних характеристик під її впливом. Якщо домінуючою характеристикою правової культури виступає її низький рівень, який виражається в пануванні правового нігілізму, то законодавство виступає як край нестабільна система, яка водночас не збалансована з умовами і потребами суспільства. Прикладом цього може бути правова система України.

Нинішній стан українського суспільства свідчить, що прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України до цього часу не виконує в суспільному житті України ту роль, яка їй належить. Як приходиться до висновку О. М. Костенко, причина недієвості Конституції — не в її особливостях, а у волі і свідомості громадян України, які ще не готові до приведення прийнятої Конституції в дію. Це зумовлено відсутністю у громадян відповідної культури, у тому числі правової⁴. Українська держава є постсоціалістичною і посттоталітарною, в якій

¹ Див.: Максимов С. И. Политика должна быть правовой: к проблеме взаимодействия политики и права в транзитивном обществе / С. И. Максимов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 125.

² Див.: Костенко А. Н. Концепция политического права с позиции социального натурализма / А. Н. Костенко // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 163–169.

³ Див.: Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 18.

⁴ Костенко О. М. Конституція і правова культура громадян: що головніше? / О. М. Костенко // Державно-правова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф., листоп. 1997 р. – К., 1997. – С. 64.

продовжують функціонувати такі сили: колишня (радянська) номенклатура, що частково змінила своє обличчя; великий прошарок чиновників, наділених величезними повноваженнями та правом вирішувати питання на «власний розсуд», але «в рамках закону»; «нова буржуазія», і зокрема її представники серед мафіозних угруповань, що займаються комерційною діяльністю. Таким чином, політична влада в постсоціалістичній державі має нестабільний і невизначений характер¹ і таким самим є законодавство такої держави, оскільки відсутня традиція правової культури, правової особистості, правового мислення.

В основі правового нігілізму лежить відсутність ідеалу правової особистості, який складається з двох сторін — уявлення про особистість, яка наділена правами і вільно користується ними, та про особистість, яка дисциплінована правом і стійким правопорядком². Відсутність правової особистості означає невміння цінувати можливість захищати межі свого особистого простору (тобто свободи) і невміння поважати межі свободи іншої особи³. Як наслідок, у суспільстві виникає невизнання цінності права, нерозуміння такої цінності. У результаті суб'єкти нормотворчості «переносять» таке ставлення до права у свою професійну діяльність, оскільки ментально, культурно вони належать до такого суспільства.

Слід зазначити, що розглянуті фактори (чинники) в сучасному контексті необхідно досліджувати в рамках процесів *глобалізації*, яка стала вектором сучасного світового розвитку. Культурні, юридичні, економічні, політичні, соціальні та інші чинники, які впливають на (визначають) стабільність і динамізм законодавства, у рамках глобалізації набувають нового забарвлення і змісту, що обумовлено сутнісними особливостями глобалізації. В умовах останньої посилюється

¹ Див.: *Шишко В. В.* Культурологічні проблеми правотворчості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. В. Шишко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – С. 172.

² Див.: *Кистяковский Б. А.* В защиту права (интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Интеллигенция – Власть – Народ : антология. – М., 1992. – С. 146.

³ Див.: *Лаптева Л. Е.* Правовое мышление и правовые реформы в России / Л. Е. Лаптева // Реформы и право / отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М., 2006. – С. 8.

взаємозалежність держав, що зумовлює необхідність координації їх дій і тісного міжнародного співробітництва в усіх сферах соціального життя. Висловлюється точка зору, що сучасний світ — це не просто сукупність системи окремих держав, їх блоків і союзів, а самостійна, така, що саморозвивається, популяція — глобальний світ¹. При цьому глобалізація торкається всіх сфер суспільного життя й існує в таких взаємозалежних аспектах: економічному, культурному (світоглядному), територіальному, інформаційно-комунікаційному, політико-правовому.

На стабільність і динамізм законодавства впливає низка міжнародних юридичних чинників. Останні в сучасних умовах неможливо розглядати поза контекстом процесів глобалізації. Без глибокого усвідомлення процесів, що відбуваються в правовому розвитку у світі (як у міжнародному публічному і приватному праві, так і у внутрішньому праві інших держав), сьогодні неможливо зрозуміти закономірності та перспективи власного національного правового розвитку². З глобалізацією пов'язані інститути запозичення досвіду інших правових систем (національних, міжнародних і наднаціональних) у регулюванні відповідних суспільних відносин. Кожна національна правова культура, з одного боку, збагачує світовий культурно-правовий простір, а з іншого — зазнає впливу цінностей культур, що стали загальнолюдськими, а також досягнень окремих зарубіжних держав. Так, історія розвитку права вказує на численні факти сприйняття положень зарубіжного законодавства і включення їх у національні правові системи. Під впливом інтеграційних процесів інтернаціоналізується інститут створення законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Історія взаємодії і взаємовпливу сучасних національних правових систем є такою ж давньою, як і процес їх становлення. У результаті такої взаємодії національні правові системи зазнають різного роду змін, що проявляються через запозичення в той чи інший спосіб моделей регулювання чи взаємоузгодження окремих норм, їх сегментів

¹ Див.: *Глобализация и развитие законодательства : очерки / отв. ред.: Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин.* — М. : Городец, 2004. — С. 8.

² Див.: *Селіванов В.* Указ. праця. — С. 22–23.

(груп) або окремих галузей законодавства відповідно до вибраних політичним шляхом цілей, взірців або стандартів. Будь-яке співробітництво між державами закономірно викликає відповідні зміни в системі нормативно-правових актів національного права. Суттєвий вплив здійснюється й міжнародним правом. Приєднання до будь-якої міжнародно-правової угоди дає потужний поштовх до суттєвих змін у чинному законодавстві. Загальновизнані норми і принципи міжнародного права все більшою мірою стають частиною національних правових систем. Статути, конвенції, пакти, декларації міжнародних організацій служать тим стандартом, який орієнтує та стимулює розвиток і зближення національних законодавств з тих питань, які визнаються світовою спільнотою первинними¹. Це — права людини і громадянина, екологія, культура, торгівля, інформація тощо. Одним з яскравих прикладів викладених положень є вплив європейського права на розвиток національних правових систем, у тому числі на правову систему України².

Але запозичення окремих інститутів і норм права без належного узгодження з іншими елементами національної системи нормативно-правового регулювання виступає надзвичайно дестабілізуючим фактором, створює дефектний регулятивний вплив на правові відносини. Яскравим прикладом цього може слугувати правове регулювання права особи на захист персональних даних і права на інформацію, запроваджене в національну правову систему в рамках завдання адаптації законодавства України до права ЄС.

У глобальному світі системи законодавства національних правових систем також перебувають під впливом діяльності різноманітних міжнародних організацій: Європарламенту, Комітету з прав людини ООН, Комісії з прав людини ООН, Комітету з економічних, соціальних і культурних прав ООН, Управління Верховного комісара ООН з прав людини; Венеціанської комісії (Європейської комісії за демократію

¹ Див.: *Пархоменко Н. М.* Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види / Н. М. Пархоменко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2012. – № 1. – С. 338–341.

² Див.: *Богачова Л. Л.* Вплив європейського права на розвиток національних правових систем / Л. Л. Богачова // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 71.

через право – це консультативний орган з конституційного права, створений при Раді Європи (1990) з метою аналізу законів та законопроектів з проблем конституційного права (виборчого права, прав меншин та ін.); Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) — континентальний представницький парламентський форум, який здійснює моніторинг виконання законотворчих зобов'язань державами (за допомогою спеціальної комісії), використовує висновки Венеціанської комісії як відображення демократичних «європейських стандартів» у законодавстві європейських держав; Європейського суду з прав людини (Страсбург), прецеденти якого визнаються обов'язковими на території України. Якщо без зміни законодавства розглянута Європейським судом ситуація по скарзі може повторитися, то держава здійснює необхідні новації в законодавстві.

Отже, є підстави сформуувати *теоретичну конструкцію механізму забезпечення оптимального співвідношення між стабільністю і динамізмом законодавства*, який складається з відповідних засобів. Виходячи з того, що чинники, які впливають на стабільність і динамізм законодавства, поділяються на юридичні та неюридичні, слід виділяти дві складові такого механізму — *загальний і юридичний механізми*. Якщо вести мову про весь спектр неюридичних чинників, то йдеться про процеси, якими не можна повною мірою керувати, а можна лише певним чином впливати на них, прискорюючи або гальмуючи розвиток цих процесів. Загальний механізм забезпечення стабільності та динамізму законодавства може включати такі елементи: 1) формування продуманої, цілісної, чітко спланованої державної політики в різних сферах життєдіяльності суспільства; 2) створення умов для суспільного консенсусу; 3) фактичне забезпечення принципу розподілу влади й ефективної системи взаємних стримувань і противаг; 4) реалізація цілісної освітньої програми, спрямованої на загальне підвищення політичної, громадської, правової культури суспільства тощо.

Предметом даного монографічного дослідження перш за все виступає юридичний механізм забезпечення динамізму і стабільності законодавства. Через використання низки юридичних інструментів і явищ можна значною мірою вирішити проблему забезпечення ста-

більності та динамізму законодавства, нейтралізувати або суттєво зменшити негативну дію чинників, що впливають на них.

До юридичного механізму входять такі складові: 1) внутрішньо-системний механізм забезпечення стабільності та динамізму законодавства (це «власний» механізм законодавства, який забезпечує стабільність і динамізм законодавства, а також засоби його вдосконалення); 2) зовнішній механізм забезпечення стабільності та динамізму законодавства, який, у свою чергу, складається з: а) нормотворчої діяльності як засобу забезпечення стабільності та динамізму законодавства й б) окремих елементів правової системи як засобів забезпечення стабільності та динамізму законодавства. Розгляду юридичного механізму забезпечення стабільності та динамізму законодавства і присвячується розділ 2 монографічного дослідження.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки.

1. Термін «законодавство» допустимо вживати в широкому значенні (як система чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів) у силу того, що саме таке значення а) прийняте в Конституції, низці законів і підзаконних нормативно-правових актах України; б) є поширеним (поряд із звуженим значенням) в юридичній науці та практиці; в) підкреслює, що основу цілісної системи нормативних актів утворюють саме закони.

2. Законодавство (як і право) є системним явищем. Система права і система законодавства співвідносяться як зміст (система права) і форма зовнішнього вираження та існування (система законодавства). Право як організована певним чином сукупність норм і законодавство як сукупність взаємопов'язаних нормативно-правових актів володіють функціональною спільністю, виступаючи засобом регуляції та саморегуляції суспільних відносин. При цьому система права сама виступає як один із найважливіших факторів, які визначають побудову і розвиток системи законодавства.

3. Законодавство з точки зору системного методу характеризується такими основними властивостями: 1) первинним елементом системи законодавства в його горизонтальній структурі є нормативно-правовий припис, а у вертикальній — нормативно-правовий акт; 2) елементами вертикальної структури виступають закони і підза-

конні нормативно-правові акти, а горизонтальної — нормативно-правові приписи, інститути, галузі законодавства, законодавчі масиви, які доповнюють основну (галузеву) структуру законодавства; 3) найбільш важливими видами зв'язків, які існують у системі законодавства, є ієрархічні, горизонтальні, функціональні; 4) система законодавства є цілісною системою, оскільки характеризується новими інтегративними якостями, які виникають у результаті взаємодії та взаємозв'язку її складових елементів (законодавство в цілому є юридичним джерелом і формою вираження права даного суспільства); 5) здатність законодавства зберігати свої якості та характеристики, підтримувати свої окремі елементи відповідно до змінених умов суспільного розвитку; 6) гармонійність, несуперечливість, погодженість структурних елементів цієї системи; 7) законодавство сполучає ознаки як органічної, так і неорганічної системи; 8) законодавство є відкритою системою, тобто перебуває під впливом суспільних відносин; 9) воно є динамічною (функціональною) системою, нормативні приписи якої, виконуючи певні функції в правовому регулюванні, тісно взаємодіють один з одним для досягнення кінцевих цілей такого регулювання.

4. Чим вищими є стійкість, оптимальність, доцільність зв'язків між елементами системи законодавства, тим вищою є організованість цієї системи. Чим вищою є організованість системи, тим вищою є погодженість її елементів. У свою чергу, якісно організована система характеризується належним балансом стабільності та динамізму, тобто є високофункціональною, ефективною.

5. Стабільність і динамізм законодавства як провідного джерела права походять від відповідних невід'ємних властивостей останнього. Сукупність властивостей стабільності та динамізму права є одним із основних його діалектичних протиріч, виступає джерелом його розвитку. Завдяки властивості стабільності право забезпечує відносну стабільність (усталеність) регулювання суспільних відносин, організовує й упорядковує суспільні відносини. Водночас право поступово змінюється під впливом суспільного розвитку, тобто є динамічним, оскільки в протилежному випадку не може виступати ефективним регулятором суспільних відносин. Крім від-

значеного, динамізм законодавства обумовлюється й недоліками самого законодавства, які породжують необхідність змін законодавства з метою його вдосконалення.

6. Стабільність законодавства — це його здатність зберігати стійкість і рівновагу. Стійкість законодавства — його здатність зберігати власні системні властивості та регулятивну функцію. Зокрема, йдеться про здатність законодавства протягом тривалого часу забезпечувати адекватне, послідовне, стале правове регулювання суспільних відносин у різних сферах за умови незмінності його змісту. Рівновага системи законодавства — це його внутрішня структурна збалансованість (відповідність структурних елементів системи законодавства), а також відповідність системи законодавства і системи суспільних відносин, які воно регулює.

7. Стабільність і динамізм законодавства є відносно самостійними, взаємопов'язаними властивостями системи законодавства. Динамізм законодавства полягає у: а) властивості самої текстуальної форми та її нормативного змісту адаптуватися до змін суспільних відносин без внесення відповідних змін до чинних нормативно-правових актів; б) здатності обґрунтовано змінюватись унаслідок розвитку і зміни суспільних відносин або в силу власних недоліків з метою вдосконалення через внесення відповідних змін до чинних нормативно-правових актів або прийняття нових актів.

8. Законодавство не може бути абсолютно стабільним. Поодинокі коригування окремих вузьких аспектів змісту нормативно-правових актів, правового регулювання, здійснюваного ними, ще не свідчить про нестабільність законодавства в цілому чи окремого нормативно-правового акта. У даному випадку йдеться про стабільність, яка включає певну розумну, допустиму міру нестабільності.

9. Слід відрізнити такі явища, як стабільність законодавства і стабільність юридичної практики. Остання зумовлюється не тільки стабільністю законодавства, а й іншими чинниками (досконалістю правового регулювання відповідних юридичних процедур, правовою культурою суб'єктів тощо). Узагальнюючим стосовно стабільності законодавства і стабільності юридичної практики є поняття стабільності правового регулювання.

10. Чинники, що впливають на стабільність і динамізм законодавства, можна класифікувати за різними критеріями на різні групи: а) юридичні і неюридичні; б) об'єктивні і суб'єктивні; в) матеріальні і духовні; г) внутрішні національні і наднаціональні та міжнародні. До основних неюридичних чинників належать соціальні, економічні, політичні, а до юридичних — якість законодавства, нормотворчий процес, юридична практика, рівень юридичної науки, освіти і правової культури.

11. Механізм забезпечення оптимального співвідношення між стабільністю і динамізмом законодавства складається із загального та юридичного механізмів. Останній складається з низки юридичних інструментів і явищ, за допомогою яких можна значною мірою вирішити проблему забезпечення стабільності та динамізму законодавства, нейтралізувати або суттєво зменшити негативну дію чинників, що впливають на них. До юридичного механізму входять такі складові: 1) внутрішньосистемний механізм забезпечення оптимального балансу стабільності та динамізму законодавства («власний» механізм законодавства, який забезпечує стабільність і динамізм законодавства, а також засоби його конструювання); 2) зовнішній механізм забезпечення стабільності та динамізму законодавства, який, у свою чергу, складається з а) нормотворчої діяльності як засобу забезпечення стабільності та динамізму законодавства й б) окремих елементів правової системи як засобів забезпечення стабільності та динамізму законодавства.

Розділ 2

ЮРИДИЧНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ Й ДИНАМІЗМУ ЗАКОНОДАВСТВА

2.1. Внутрішньосистемний механізм законодавства, що забезпечує стабільність і динамізм законодавства: засоби його конструювання та вдосконалення

Логіка побудови системи законодавства, окремі елементи його змісту, система якісних характеристик утворюють *внутрішньосистемний* («власний») механізм, що забезпечує стабільність і динамізм законодавства як системи. У даному підрозділі змістовно характеризуються основні елементи такого механізму, а також інструменти, через які здійснюється безпосередній вплив на нього. Внутрішньосистемний механізм законодавства, який забезпечує його стабільність і динамізм, включає такі основні елементи.

1. *Ієрархічна структура системи законодавства*, в якій закони (конституційні, кодифіковані та звичайні) становлять основу стабільності законодавства, а підзаконні нормативно-правові акти забезпечують його динамізм.

В основі стабільності законодавства лежить стабільність конституції, кодексу і закону. Важливість *конституції* держави як ядра, правової основи підкреслює запропонована теоретична конструкція «суверенітету закону». Під останнім розуміється принцип побудови, розвитку і справедливого функціонування правової системи, що полягає в наданні Конституції та конституційним актам, які конкретизують її, якості провідного управлінського розвиткового центру, визначальної функціонально-структурної ланки, що виступає кінцевою

еталонно-оцінною інстанцією для всіх інших підсистем нормативно-правових актів, що означає неможливість державної сваволі¹.

Конституція є фундаментом правової системи, вона є вираженням і основою правової традиції, тому її докорінні зміни мають бути об'єктивно виправданими. «Конституції мають запроваджувати в життя фундаментальні розпорядження демократичного суспільства, а не прагнути об'єднати закони, які постійно змінюються, з цим може успішно впоратися законодавчий акт»². При цьому ініціатори таких змін повинні усвідомлювати, що останні виступають серйозним поштовхом до реформування законодавства і правового регулювання значних сфер суспільних відносин. У країнах з достатнім досвідом демократії поважне ставлення до Конституції — аксіома політичного життя, і якою б гострою не була конкурентна боротьба політичних сил, дискредитація не входить, як правило, в арсенал цієї боротьби. Ідеться про спір про основні напрями політики, але при цьому Конституцію не перетворюють на «розмінну монету» в політичній боротьбі. Традиційним прикладом довголіття є Конституція США, Конституції Італії і Японії, які відзначили своє п'ятдесятиріччя без поправок, доволі стабільними є Конституції ФРН і Франції.

У силу своєї особливої юридичної природи й специфічного призначення в правовій системі Конституція, з одного боку, закріплює найбільш передові, прогресивні й загально визнані здобутки та напрацювання в правовій сфері на час її прийняття, з іншого — визначає перспективи й напрями подальшого розвитку всіх інших сфер суспільного життя, виконуючи таким чином свою програмну функцію й виступаючи орієнтиром усього суспільного розвитку. Як уже відзначалося, динамізм правового регулювання тією чи іншою мірою притаманний усім галузям права і законодавства. Однак особливо важливого значення він набуває в конституційному праві, яке за загальним визнанням є провідною галуззю, оскільки визначає зміст і спрямованість правового регулювання, є фундаментом правової системи. Поряд

¹ Див.: Баранов В. Техніко-юридичні засоби вираження суверенітету закону / В. Баранов // Укр. право. — 2006. — № 1. — С. 94.

² Мур Дж. Н. Верховенство права : обзор / Дж. Н. Мур // Верховенство права : сборник : пер. с англ. — М., 1992. — С. 16.

з тим, як відомо, однією з найбільш важливих юридичних властивостей Конституції є її підвищена стабільність, зміст якої полягає в недопущенні кон'юнктурного чи необґрунтованого реформування тексту Основного Закону держави і суспільства, у запровадженні особливо складної процедури внесення до нього змін та доповнень. Конституція вносить системність у право, є ефективним системоутворюючим фактором правової системи, закріплює вихідні засади формування і дії національного права, наповнює його своїм змістом, пронизує єдиними принципами та ідеями¹.

Конституція виступає основою стабільності законодавства в силу того, що вона закріплює: а) систему державних органів, основи розподілу компетенції між ними, базові принципи їх функціонування; б) основні вихідні положення (поняття, терміни, принципи і т. д.), які пронизують зміст законодавства, тобто є системоутворюючими, системоінтегруючими; в) форму нормативно-правових актів, які приймаються центральними органами державної влади; г) відносини, які повинні регулюватися виключно законом².

Конституція покликана забезпечити правову стабільність, правонаступництво за будь-яких політичних та інших змін у суспільстві, вона повинна бути стабілізуючим фактором у правовій системі держави, гарантом забезпечення законності³. Реальною, стабільною є Конституція, яка прийнята в демократичному порядку і реалізується, відображає та інституційно оформлює досягнутий у суспільстві консенсус стосовно політико-правового і соціально-економічного устрою. Конституцію можна розглядати як сучасне і формалізоване втілення давньої ідеї політичної філософії — концепції суспільного договору. Конституційні норми, таким чином, повинні закріплювати базові основи консенсусу в суспільстві, умови існування останнього. Суспільно-договірний характер конституції підкреслює ускладнений

¹ Див.: *Веніславський Ф. В.* Указ. праця. – С. 17–18.

² Див.: *Конституція, закон, подзаконний акт* / отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М. : Юрид. лит., 1994. – С. 39–42.

³ Див.: *Тодыка Ю. Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – С. 34–35.

порядок її прийняття і зміни. Конституція також передбачає інструменти досягнення консенсусу в процесі прийняття важливих рішень¹.

Разом з тим конституція не може не враховувати розвиток суспільних відносин, бути надміру консервативною. Водночас динамізм конституції має об'єктивні обмеження, пов'язані з її визначальним, основоположним значенням у правовій системі. Серед необхідних передумов реформування тексту Основного Закону називають такі: а) очевидна недосконалість та внутрішня суперечливість тексту конституції, що на практиці призводить до суттєвого зниження його регулюючого потенціалу, до істотного гальмування подальшого суспільного розвитку; б) усвідомлення реальної необхідності термінового внесення до конституції відповідних змін переважною частиною суспільства, різними політичними силами й державно-владними інституціями. Це має стати закономірним результатом політичного й суспільного консенсусу, досягнутого внаслідок тривалого процесу широкого обговорення головних напрямів конституційного реформування, який має включати насамперед аналіз практики реалізації відповідних конституційних положень, з'ясування причин їх неефективності, вивчення закордонного досвіду конституційно-правового регулювання, проведення наукової експертизи тощо. Цей консенсус повинен ґрунтуватися на найновіших досягненнях світової та вітчизняної політико-правової думки з урахуванням особливостей розвитку сучасного права тощо².

Найбільш негативним є вплив політичного фактора на стабільність конституції. Остання ні за яких умов не повинна ставати інструментом, служницею політики. Неприпустимою є ситуація, коли зі зміною влади відразу постає питання про конституційну реформу. Взаємозв'язок конституції і політики є очевидним, але не може йтися про першість останньої. Конституція закріплює як положення, пов'язані з політичною кон'юнктурою, так і не пов'язані з нею. Приміром, йдеться про певні загальнолюдські цінності, тобто цінності, які підтримуються суспільством. Слушною є думка, що конституції

¹ Див.: Варламова Н. В. Указ. праця. – С. 52–57.

² Див.: Веніславський Ф. В. Указ. праця. – С. 21–22.

повинні змінюватися не в момент криз, нестабільності влади, а за стабільної правової системи, хоча вочевидь ідеться про ідеальну ситуацію¹. Адже на практиці поштовхом до конституційного реформування можуть виступати тривалі політичні кризи.

Яскравим прикладом негативного впливу політики на конституційний процес є процедура підготовки та ухвалення 8 грудня 2004 р. Закону України «Про внесення змін до Конституції України». Парадокс полягає в тому, що під час ухвалення Конституції України 1996 р. Верховна Рада України всебічно обговорювала й ухвалювала окремо кожну статтю та навіть окремі її частини і пункти, а от у процесі внесення змін до двадцяти статей Основного Закону у 2004 р. жодна з них окремо не обговорювалася й голосування по окремих статтях та їх окремих частинах не проводилося. Відбулося нехтування демократичними засадами як позапарламентського, так і парламентського обговорення².

Класична правова теорія передбачає три способи прийняття чи зміни конституції — через референдум, представницький орган або орган установчої влади. Роль громадськості в ході їх використання відрізняється — має безпосередній або опосередкований характер, однак у всіх випадках існує необхідність забезпечення якнайбільш повного врахування думки суспільства, що зумовлює потребу детального розгляду цього питання. Конституція України у розділі XIII («Внесення змін до Конституції України») передбачає дві окремі процедури: однією передбачено механізм внесення змін до Конституції України (крім розділів I, III та XIII), іншою — зміну розділів I, III та XIII. У тексті Основного Закону не згадується про процедуру прийняття «нової Конституції».

Разом із тим, якщо виходити із сьогоденної ситуації, то в першу чергу слід піддати сумніву саму ідею прийняття нової Конституції. Адже міжнародна практика свідчить — прийняття нової Конституції здійснюється в умовах радикальної зміни засад суспільного устрою

¹ Див.: *Баглай М. В.* Уважать и соблюдают Конституцию – главное условие правопорядка / М. В. Баглай // *Российский конституционализм: проблемы и решения* : материалы Междунар. конф. – М., 1999. – С. 24–25.

² Див.: *Колісник В. П.* Указ. праця. – С. 183–184.

(цю тезу можна проілюструвати прикладами з історії конституцій Данії, Ісландії, Іспанії, Норвегії тощо). Зокрема, у Португалії Конституцію 1933 р. було прийнято внаслідок державного перевороту та встановлення військової диктатури (у 1926 р.). Після повалення цього режиму в 1974 р. було затверджено тимчасові конституційні акти, а дещо пізніше — у 1976 р. — було прийнято нову Конституцію. Перегляд конституційних положень здійснено у 1982, 1989, 1992, 1997, 2000 рр. (зокрема, щодо ряду принципових питань, як-от: реприватизація, запровадження норм, пов'язаних із вступом країни до ЄС, кількісні зміни у складі парламенту, зміна статусу колишньої колонії — Макао тощо). Ще більш показовим є приклад Австрії, де досі діє Основний закон від 1920 р., хоча лише протягом 1990–2000 рр. до нього було введено 26 нових та змінено 95 існуючих статей. Незважаючи на зміну низки основних положень (зокрема, щодо державних символів), усі модифікації сприймаються як зміна, а не прийняття нової конституції¹.

Вимога стабільності конституції має певні обмеження в перехідних суспільствах. Конституція завжди носить *дескриптивний* і *прескриптивний* характер. Вона не тільки фіксує наявний державний устрій, а й описує його бажаний (належний) стан. Причому в конституціях, прийнятих у перехідний період, дескриптивні елементи переважають. Коли суспільство прагне розлучитися з минулим і перейти до нового невідомого стану, конституція не буде відбивати існуючі публічно-правові відносини, оскільки вони відсутні: від старих уже відмовилися, а нові ще не з'явилися. Натомість конституція пропонує нову модель державності. За таких умов політична практика відстає від закріплених у конституції норм і принципів, а суспільству слід «дорости» до своєї конституції. На Заході правова державність розвивалась із потреби взаємодії вільних власників. У східноєвропейських країнах конституції укладалися «на пустому місці» і повинні були самі створювати власну базу. У процесі наближення дійсності до конституційної моделі остання також повинна змінюватися, оскільки суспільство не буде повністю відповідати заданій «матриці».

¹ Див.: Свєньєва А. Указ. праця. – С. 21.

З урахуванням цього надмірна жорсткість конституції може стати негативним чинником, спровокувати революційний переворот, дестабілізувати соціальну систему¹.

Наступним стабілізуючим елементом системи законодавства є *закон* як акт вищої юридичної сили. Системні зв'язки між нормативно-правовими актами необхідно вдосконалювати шляхом підвищення ролі закону в системі законодавства. Забезпечення верховенства закону є головним цементуючим елементом узгодження всіх нормативно-правових актів, оскільки принцип верховенства закону утворює фундамент суворой ієрархії нормативних актів, їх взаємозв'язку та єдності². Верховенство закону має так званий *процесуальний* і *матеріальний* аспекти. У процесуальному аспекті воно означає, що всі інші нормативно-правові акти повинні видаватися в порядку, межах і формах, установлених законом. Саме через реалізацію даного аспекту закладається впорядкованість, архітектоніка всієї будови законодавства в межах відповідної правової системи. Матеріальний аспект верховенства закону означає, що підзаконні нормативно-правові акти не можуть закріплювати положень, які б суперечили положенням закону.

У країнах континентального права особливе значення серед законів мають кодифіковані закони (кодекси), тому частота змін і введення нових кодексів є одним із суттєвих показників стабільності законодавства в цілому. Якщо стабільність конституції закладає основи стабільності на рівні законодавства в цілому, то стабільність закону і кодексу — це основа стабільності окремих інститутів і галузей законодавства. Кожна галузь законодавства також є системою (тобто підсистемою системи законодавства), у якій існують свій центр і периферія — законодавчі акти, які визначають основи регулювання певної сфери суспільних відносин і такі, що розкривають особливості регулювання певних груп суспільних відносин у межах відповідної сфери. Центральними актами галузі законодавства є *кодифіковані законодавчі акти*, які виступають як об'єднуюче начало стосовно того

¹ Див.: Варламова Н. В. Указ. праця. — С. 52–57.

² Див.: Забігайло В. Ієрархія нормативних правових актів як гарантія забезпечення верховенства права / В. Забігайло // Укр. часоп. міжнар. права. — 2002. — № 2. — С. 13.

або іншого комплексу нормативних актів — своєрідне силове поле, яке пов'язує нормативні акти в цілісні системи і підсистеми. Функціональним призначенням кодифікаційних актів є зведення нормативних положень чинних нормативно-правових актів у єдиному нормативному акті таким чином, щоб через уніфікацію цих положень досягти системного впорядкування відповідних юридичних норм у рамках правових інститутів і галузей законодавства, узгодивши їх водночас із всією системою чинного законодавства¹.

Від стабільності кодексів залежить стабільність відповідної галузі законодавства. Водночас не слід абсолютизувати це положення. Так, нестабільність КК України пов'язана також і з тим, що він містить багато бланкетних норм, а отже, нестабільність законодавства, до якого відсилає КК України, автоматично тягне за собою і нестабільність самого Кодексу².

Висловлюється точка зору, що внутрішню стабільність кодексу (тобто стабільність його змісту) не можна розглядати як його сутнісну властивість. Підкреслюється, що в більшості випадків після прийняття кодексу або іншого кодифікаційного нормативно-правового акта через деякий проміжок часу вносяться зміни, іноді значна їх кількість³. Водночас більшість дослідників захищають положення, що кодекси тією або іншою мірою, безумовно, виконують функцію стабілізації права, навіть за умов, коли немає підстав для висновку про їх абсолютну стабільність⁴. Ідеться про так званий «ефект кристалізації»,

¹ Див.: *Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка* / Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик, Л. М. Горбунова [та ін.]; за заг. ред. О. І. Ющика. – К.: Парлам. вид-во, 2007. – С. 88–89.

² Див.: *Пикуров Н. И.* Квалификация преступлений с бланкетными признаками состава: монографія / Н. И. Пикуров. – М.: Рос. акад. правосудия, 2009. – 288 с.; *Яремко Г. З.* Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України: монографія / Г. З. Яремко; за ред. В. О. Навроцького. – Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 432 с., та ін.

³ Див.: *Гетьман С. А.* Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види: монографія / С. А. Гетьман. – Х.: Право, 2012. – С. 123–124.

⁴ Див.: *Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка*. – С. 89; *Рогач О.* Кодифікаційні акти в правовій системі України: поняття, ознаки, властивості / О. Рогач // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – № 4. – С. 234; *Сильченко Н. В.* Кодификационные акты и их типы / Н. В. Сильченко // Сов. государство и право. – 1980. – № 10. – С. 122.

який, власне, і пов'язаний із стабільністю права і законодавства¹. У 1996 р. зміни торкнулися близько 1500 положень різних кодексів Франції, упродовж двох років у Кодекс законів про захист прав споживачів було внесено 21 суттєву зміну. У той же час є очевидним прагнення «безперервних кодифікаторів права» стабілізувати чинне право або принаймні пригальмувати його еволюцію. Попри справедливу критику ефекту кристалізації відзначається і наявність безумовно позитивних його наслідків: кодифікація дозволяє зробити необхідну паузу в розвитку права, вона сприяє пізнанню права, створює підґрунтя для подальших реформ². Отже, у сучасних умовах немає можливості вимагати від кодексів абсолютної стабільності їх змісту; ідеться лише про відносну стабільність, про те, що динаміка їх змісту має бути нижчою порівняно з поточними законами.

Результати дослідження законодавчої активності в країнах колишнього СРСР та Східної Європи свідчать, що низька законодавча активність та збереження кодексів комуністичної доби не є свідомством слабкості правової системи. У Росії і Україні збільшення кількості законів не приводить до вирішення правових проблем і вдосконалення правового поля, а викликає нестабільність, гальмує економічний розвиток, заважає громадянському суспільству³. Порівняльний аналіз частоти змін у кодексах країн, які оглядалися, демонструє, що кількість редакцій є більшою в тих країнах, де спостерігається надмірна нормотворча активність (приймається багато нових нормативно-правових актів). Причини цього слід шукати не стільки в економічних і політичних змінах (хоча вони й відіграють значну роль у прийнятті нових законів), скільки в слабкій законодавчій техніці, оскільки наспіх

¹ Див.: Кабріяк Р. Кодификации : пер. с фр. / Р. Кабріяк. – М. : Статут, 2007. – С. 155.

² Там само. – С. 155–159.

³ Див.: *Законодательная активность, стабильность законодательства и качество правовой среды: сравнительный анализ постсоциалистических стран [Электронный ресурс] / Ин-т проблем правоприменения, Европ. ун-т в Санкт-Петербурге ; авт.-сост.: Д. Я. Примаков, А. В. Дмитриева, В. В. Волков. – СПб. : ИПП ЕУ СПб. : ИПП ЕУ СПб., 2010. – С. 3. – (Аналитические записки по проблемам правоприменения; май). – Электрон. версия. – Режим доступа: http://www.enforce.spb.ru/images/analit_zapiski/Legal_stability_IPP_may.pdf.*

сформульований закон у подальшому вимагає численних виправлень. Тут спрацьовує правило: чим більше законів, що приймаються, тим нижча їх якість.

Однак, як випливає з аналізу, не в усіх країнах нормативна надлишковість призводить до частоті зміни існуючих кодексів (законів). Так, у Литві спостерігається помірна частотність редакцій КК і ЦПК стосовно загальної кількості прийнятих законів. З іншого боку, видно, що в таких країнах, як Угорщина, Чехія, Словачія, Естонія, Латвія, законодавчі органи не прагнуть прийняти велику кількість законів і рідко змінюють основні кодекси.

Робиться висновок, що така інертність законодавця не заважає розвитку країни. По-перше, країни із стабільним законодавством стали членами ЄС, незважаючи на існуючі жорсткі вимоги до рівня інституціонального розвитку країни-кандидата. Крім того, по-друге, за даними Всесвітнього банку на 2008 р. показники ВВП на душу населення в країнах з меншою нормотворчою активністю, таких як Чехія, Словенія, Угорщина, вищі, ніж у країнах, що характеризуються надмірною нормотворчістю.

Частота змін законодавства негативно позначається на індексах верховенства права та інших показниках, які Всесвітній банк використовує для аналізу якості інституціонального клімату в країні. Індекс Верховенства права (Rule of Law Index), як і показники якості регулювання (Regulatory Quality) та Індекс Ефективності Уряду (Government Effectiveness), які складаються Всесвітнім банком, підтверджують тезу про те, що збільшення законів призводить до нестабільності правового поля (низький рівень верховенства права), зниження якості регулювання і неефективності правозастосування¹.

Статус закону і кодексу як основного, базового елементу системи законодавства, як інструменту його стабілізації суттєво знижується,

¹ *Законодательная активность, стабильность законодательства и качество правовой среды: сравнительный анализ постсоциалистических стран [Электронный ресурс] / Ин-т проблем правоприменения, Европ. ун-т в Санкт-Петербурге ; авт.-сост.: Д. Я. Примаков, А. В. Дмитриева, В. В. Волков. – СПб. : ИПП ЕУ СПб. : ИПП ЕУ СПб., 2010. – С. 18–20. – (Аналитические записки по проблемам правоприменения; май). – Электрон. версия. – Режим доступа: http://www.enforce.spb.ru/images/analit_zapiski/Legal_stability_IPP_may.pdf.*

нівелюється великою кількістю змін до них за певний короткий проміжок часу. Найяскравішим прикладом нестабільності кодифікованого законодавства у вітчизняному законодавстві є Податковий кодекс України, який був прийнятий 2 грудня 2010 р., а набрав чинності 1 січня 2011 р.¹ Станом на червень 2012 р. зміни до нього вносилися двадцять раз. Дві з них суттєві — з 6 серпня 2011 р. діють зміни, внесені Законом № 3609-VI; з 1 січня 2012 р. внесена нова глава, яка стосувалася спрощеної системи оподаткування. Ще одним показовим прикладом нестабільності кодифікованого законодавства з успіхом може слугувати КК України, який був прийнятий 5 квітня 2001 р. і набрав чинності з 1 вересня 2001 р. За п'ятнадцятирічний період чинності (станом на 1 вересня 2016 р.) КК України піддавався змінам і доповненням більше семисот разів², причому 95 статей КК змінювалися вже двічі, 39 — тричі, 19 — чотири рази, 10 статей — п'ять разів, а зміни до окремих статей КК (статті 364, 368, 369) досягли рівня 7–10 разів. За цей проміжок часу КК було доповнено 87 новими статтями, 15 з яких після цього вже виключені з нього. У цілому положення КК України оновлені більше ніж на дві третини. Нестабільне законодавство є проблемою й у Російській Федерації. Наприклад, за період функціонування Державної думи РФ четвертого скликання (2004–2007) Кодекс про адміністративні правопорушення змінювався 75 разів, Бюджетний кодекс — 23 рази, до другої частини Податкового кодексу РФ зміни вносилися 96 раз³.

Статистичні дослідження переконливо показують, що в сучасних правових системах число *підзаконних нормативно-правових актів* (ядром яких є нормативно-правові акти органів виконавчої влади) значно переважає над числом законів⁴. У країнах, що належать до романо-германської правової сім'ї, сьогодні можна помітити тенден-

¹ Див.: *Гетманцев Д.* Податковий кодекс: масштабне усунення помилок / Д. Гетманцев // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 1 черв. (№ 20). – С. 10.

² Мається на увазі не кількість законів, якими були внесені відповідні зміни та доповнення до КК, а кількість самих цих змін та доповнень.

³ Див.: *Законодательная активность, стабильность законодательства и качество правовой среды: сравнительный анализ постсоциалистических стран.* – С. 7.

⁴ Див.: *Пархоменко Н. М.* Законодавство України на сучасному етапі: кількісний та якісний аналіз / Н. Пархоменко // Публ. право. – 2012. – № 3. – С. 292–293.

цію підвищення значення підзаконних актів. Об'єктивними причинами цього є те, що орган законодавчої влади не може приймати необмежену кількість нормативно-правових актів; відбувається зростання ролі виконавчої влади у вирішенні соціально-економічних проблем тощо. Підзаконні нормативно-правові акти, на відміну від законів, можуть бути більш оперативно змінені, доповнені або скасовані. Завдяки цьому досягається гнучкість правового регулювання суспільних відносин у державі.

Найбільш небезпечним є порушення у співвідношенні «конституція — закон — підзаконний акт». КСУ вказав на допущення суперечностей Конституції України Верховною Радою України у прийнятому нею Законі України «Про рахункову палату Верховної Ради України» у Рішенні за справою про Рахункову палату від 23 грудня 1997 р. № 7-зп. КСУ, виходячи з того, що Конституція України має найвищу юридичну силу, пояснив, що «Верховна Рада України, приймаючи закони, не має права допускати невідповідностей щодо будь-яких положень, прямо закріплених у Конституції України»¹.

На порушення компетенції між різними гілками влади вказав КСУ й у Рішенні за справою щодо утворення Національного бюро розслідувань України від 6 липня 1998 р. № 10-рп/98. Ураховуючи, що наведені нижче питання, згідно з положенням ст. 92 Конституції України, відносяться до компетенції Верховної Ради України, Судом був зроблений висновок, що Указ Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371 «Про Національне бюро розслідувань України» не відповідає Конституції у частині тих положень, які визначають організаційну структуру Національного бюро розслідувань України; порядок затвердження структури, граничної чисельності працівників і штатного його розкладу та затвердження положення про нього; підпорядкованість Директора бюро безпосередньо Президентові України; порядок призначення Президентом України на посади та

¹ Див.: *Рішення КСУ* у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про рахункову палату Верховної Ради України» (справа про Рахункову палату) : від 23 груд. 1997 р. № 7-зп // *Офіц. вісн. України*. – 1998. – № 1. – Ст. 23.

звільнення з посад першого заступника і заступника Директора бюро та начальників регіональних бюро розслідувань¹.

На порушення компетенції в межах законодавчої гілки влади вказав КСУ й у Рішенні за справою про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим від 3 березня 1998 р. № 2-рп/98. Аналізуючи положення Конституції України, він зазначив, що вони не дають підстав для висновку, що до відання Автономної Республіки Крим віднесене нормативне регулювання питань утворення та діяльності політичних партій та інших об'єднань громадян. Саме в цих питаннях Закон Автономної Республіки Крим «Про об'єднання громадян» суперечить пп. 1 і 11 ч. 1 ст. 92, ч. 1 ст. 137 Конституції України².

Прикладом підзаконного акта, який прийнятий з перевищенням повноважень, є Указ Президента України від 27 грудня 2007 р. «Про Національну конституційну раду», який є способом винесення конституційного процесу за межі Парламенту і прийнятий з питання, яке має регулюватися законом.

2. Наявність системоутворюючих, системозберігаючих і системопозначаючих нормативно-правових приписів. Право і законодавство, як будь-які високоорганізовані системи, здатні до саморегуляції, самоналаштування. У законодавстві та праві існує механізм, який здійснює вплив, що впорядковує їх складові, координує їх функціонування, регулює взаємодію системи із зовнішніми умовами. За допомогою цього механізму відбуваються процеси саморегуляції, самоналаштування системи законодавства, забезпечуються функціонування і взаємодія нормативних приписів, усієї системи законодавства на етапі реалізації норм права.

¹ Див.: *Рішення КСУ у справі за конституційним поданням народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371 «Про Національне бюро розслідувань України» (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України)* : від 6 лип. 1998 р. № 10-рп/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 27. – Ст. 1010.

² Див.: *Рішення КСУ у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону Автономної Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим)* : від 3 берез. 1998 р. № 2-рп/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 24. – Ст. 896.

М. А. Власенко називає цей механізм нормативними умовами погодженості та єдності правових норм. За думкою автора, до нього відносяться принципи права, колізійні норми і правила подолання прогалин у праві¹. А. П. Заєць вважає, що цей механізм слід іменувати системозберігаючим механізмом законодавства. Необхідність існування такого механізму пояснюється наявністю в праві та законодавстві відповідних дефектів, деформацій. Саме вони обумовлюють зміст і структуру системозберігаючого механізму. А. П. Заєць додає до цього механізму також правові презумпції, фікції і преюдиції².

На нашу думку, до «власного» механізму законодавства, який забезпечує його оптимальну стабільність і динамізм, належать декілька видів нормативно-правових приписів. По-перше, це нормативно-правові приписи, які закріплюють нормативні положення системоутворюючого значення. Ці нормативно-правові приписи забезпечують стійкість і збалансованість законодавства. З логічної точки зору право і законодавство є дедуктивною системою. Законодавець прагне виділити загальні принципи і правоположення, які є аксіоматичними для права, галузі, підгалузі, інституту права, пронизують їх зміст. До таких приписів у першу чергу належать ті, які закріплюють принципи права, дефініції правових понять, загальні заборони і дозволи, цілі, завдання і мотиви прийняття нормативно-правового акта, визначають предмет і загальну спрямованість правового регулювання, закріплюють засади правового регулювання.

Принципам права, крім інших, властива й ознака виключної стабільності³. Вони володіють вищим ступенем нормативного узагальнення. Загальновизнаною є думка, що принципи права є стрижнем правової системи і системи права, пов'язують усі структурні елементи права в єдиний організм. Відповідно принципи права як елемент змісту законів виконують функції стабілізації, забезпечення єдності,

¹ Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – С. 19.

² Заец А. П. Система советского законодательства (проблемы согласованности) / А. П. Заец. – Киев : Наук. думка, 1987. – С. 23–38.

³ Див.: Евграфов П. Б. Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. Б. Евграфов ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1981. – С. 6.

цілісності та погодженості правових положень і в рамках системи законодавства. Значна частина нормативних приписів різних рівнів приймається з питань, регулювання яких належить певному органу і не регулюється приписами інших органів. У такій ситуації відсутній функціональний зв'язок між цими рівнями. Об'єднуючим їх зв'язком виступають лише загальні принципи, які пронизують усі приписи законодавства і не тільки визначають межі та параметри правової системи, а й отримавши своє конкретне втілення в правових приписах, об'єднують усі приписи системи законодавства в єдине ціле. Тому однією з невід'ємних властивостей загальних принципів є їх здатність надавати системі законодавства цілісності, єдності її компонентів відповідно до завдань і цілей правового регулювання¹.

Не менш важливою в даному контексті є й роль приписів, які закріплюють *дефініції* основних понять, що вживаються в законодавстві. Однією з головних функцій законодавчих дефініцій є системно-структурна². Дефініції, які закріплюються в законі, пов'язують в єдине ціле нормативно-правові приписи, у тексті яких вживається визначене поняття (категорія); формують, засновують і закріплюють понятійно-категоріальний апарат законодавства³. У структурі системно-структурної функції законодавчих дефініцій можна також виділити функцію системоспрощення (економії нормативно-правового матеріалу, уточнення значення того або іншого поняття, що забезпечує однозначне розуміння і тлумачення закону) і системозбереження (зокрема, забезпечення стабільності законодавства)⁴. Таким чином, законодавчі дефініції надають праву цілісності, послідовності, спрощують нормативно-правові акти, звільняють їх від повторів, роблять більш лаконічними, водночас насичують їх змістом, полегшують вивчення і практичне застосування права⁵.

¹ Див.: Заец А. П. Указ. праця. – С. 56.

² Див.: Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції: монографія / Т. С. Подорожна. – Л. : ПАІС, 2009. – С. 90–94.

³ Див., напр.: Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – 144 с.; *Кругликов Л. Л.* Уніфікація в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, Л. Е. Смирнова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – 321 с., та ін.

⁴ Див.: Подорожна Т. С. Указ. праця. – С. 91–92.

⁵ На значення законодавчих дефініцій для правильного тлумачення змісту кримінального закону та його застосування обґрунтовано звертає увагу З. Загиней (див.:

Нормативно-правові приписи, які закріплюють цілі, завдання і мотиви прийняття нормативно-правового акта, засади правового регулювання, визначають предмет і загальну спрямованість правового регулювання, іноді об'єднують у межах поняття «правові декларації»¹. *Правові декларації* пронизують загальним ідейним змістом положення окремих нормативно-правових актів, інститутів і галузей законодавства. Вони укріплюють змістовну і формальну єдність нормативно-правового акта і показують його зв'язки з іншими нормативно-правовими актами.

До системозберігаючих і системопозначаючих належать, зокрема, приписи, які закріплюють: а) *колізійні норми*, що встановлюють правила вибору норми права, яка підлягає застосуванню за наявності розбіжності (зокрема, суперечності) між нормами, що регулюють однакові фактичні обставини². Ці норми допомагають подолати колізії в законодавстві і таким чином забезпечують його стабільність; б) *оперативні норми* — спрямовані на введення в дію і припинення дії інших норм права; в) *відсылні та бланкетні норми*, для повного з'ясування змісту яких необхідно вивчити інші елементи системи законодавства. Такі норми відсилають до іншої норми права, іншого нормативно-правового акта, законодавства в цілому або певного виду чи роду правил; г) *доручення конкретному органу* (декільком органам): підготувати і прийняти певний нормативно-правовий акт (декілька актів); привести у відповідність з прийнятим актом власні акти; підготувати перелік актів, окремих приписів, які потребують зміни або скасування у зв'язку з прийняттям даного акта. До цієї ж групи приписів примикають приписи, які прямо закріплюють можливість доповнення закону чи підзаконного нормативно-правового акта³.

Загіней З. Кримінально-правова герменевтика : монографія / З. Загіней. – К. : Вид. дім «АртЕк», 2015. – С. 128–162).

¹ Див.: Давыдова М. Л. Нормативно-правовое предписание: природа, типология, технико-юридическое оформление / М. Л. Давыдова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2009. – С. 67–95.

² Див.: Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 201 с.

³ Див.: Биля-Сабадаш І. О. Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства / І. О. Биля-Сабадаш // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 29–31.

3. *Сполучення адекватного ступеня узагальнення, тобто правової абстракції, разом з належною визначеністю змісту законодавства.* Право як міра свободи формується в результаті взаємного визнання цієї міри безпосередніми учасниками суспільних відносин, тобто безпосередньо в соціальному житті. Але це не виключає потреби у набутті ним за посередництвом державно-владних інституцій таких важливих рис, як ясне і чітке визначення прав і обов'язків шляхом їх формального закріплення в законодавстві. Одним із найважливіших шляхів «зняття» суперечності між суспільними відносинами, які розвиваються, і «застиглою» формою їх правового відбиття, стабільністю і динамізмом правової системи є правильне співвідношення *абстрактного і конкретного* в структурі права. Правове регулювання здійснюється не лише нормами права, які є конкретними правилами поведінки, а й принципами права¹.

Правова абстракція дозволяє законодавству бути і стабільним (оскільки через неї законодавство «відволікається» від нетипового, несуттєвого, мінливого в правовій дійсності), і динамічним (оскільки відсутність прив'язки до конкретних, детально визначених обставин, ознак робить правові абстракції доволі гнучкими). Водночас абстрактність змісту не повинна переростати в його відсутність, правове регулювання можливе лише за умови встановлення системи чітких правил поведінки й урахування специфіки суспільних відносин певного роду чи виду, тобто за умови визначеності змісту законодавства. Вимога визначеності змісту законодавства органічно впливає з принципу правової визначеності або певності. Відповідно до останнього нормативно-правові акти повинні бути зрозумілими, точними, несуперечливими, повними (тобто не містити прогалин)².

¹ Див.: Козюбра Н. И. Социалистическое право и общественное сознание. – С. 87–188.

² Див.: Погребняк С. Вимоги до нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності. – С. 46–48. Див. також: Шепельков В. Ф. Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты / В. Ф. Шепельков. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 416 с.; Кауфман М. А. Пробелы в уголовном праве: понятие, причины, способы преодоления / М. А. Кауфман. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 304 с., та ін.

Сполучення абстрактного характеру змісту законодавства і його визначеності досягається через адекватне сполучення класичних правових норм — правил поведінки і правових норм, які встановлюють вихідні засади, основи правового регулювання; використання понять (у тому числі оцінних) і операцій з поняттями; правових фікцій і презумпцій; абстрактного і казуїстичного способів формулювання правових приписів; закритих і відкритих переліків; цифрового вираження змісту тощо.

Головними інструментами конструювання власного механізму законодавства щодо забезпечення його стабільності та динамізму, а також удосконалення такого механізму є нормотворча техніка, методи уніфікації і диференціації в нормотворчій діяльності, систематизація законодавства.

1. *Нормотворча техніка* – чи не найголовніший інструмент, використовуючи який можна забезпечити наявність у системі законодавства необхідних внутрішніх, убудованих у неї основ стабільності і динамізму законодавства. Використання засобів нормотворчої техніки, дотримання її правил дозволяє враховувати і не порушувати системні зв'язки елементів законодавства, забезпечувати зрозумілість викладу змісту нормативно-правових актів, їх повноту, визначеність. Нормотворча техніка стосується реквізитів, структури, логіки і мови нормативно-правових актів; спеціально-юридичного вираження їх змісту; забезпечення системних зв'язків нормативно-правових актів¹.

¹ Див.: *Бія І. О.* Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. О. Бія ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 201 с.; *Бойко А. І.* Язык уголовного закона и его понимание : монография / А. И. Бойко. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 320 с.; *Давыдова М. Л.* Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Л. Давыдова ; ГОУ ВПО «ВолГУ». – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – 318 с.; *Законодательная техника* : науч.-практ. пособие / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – 272 с.; *Иванчин А. В.* Законодательная техника и ее роль в российском уголовном правотворчестве : монография / А. В. Иванчин. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 208 с.; *Він же.* Конструирование состава преступления: теория и практика : монография / А. В. Иванчин ; отв. ред. Л. Л. Кругликов. – М. : Проспект, 2014. – 352 с.; *Кашанина Т. В.* Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. – М. : Эксмо, 2007. – 512 с.; *Кругликов Л. Л.* Юридические конструкции и символы в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, О. Е. Спиридонова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. –

Перш ніж охарактеризувати окремі засоби і правила нормотворчої техніки, слід зробити такі зауваження. По-перше, будь-які порушення вимог нормотворчої техніки, її правил стосовно використання техніко-юридичних засобів створюють потенційні передумови для нестабільності окремих інститутів законодавства, нормативно-правових актів, а якщо такі порушення носять масштабний, систематичний характер і стосуються законів, — то й законодавства в цілому. Адже, як уже відзначалося, техніко-юридична недосконалість створює необхідність в удосконаленні, а отже, у змінах і доповненнях законодавства. Саме тому було б цілком обґрунтованим проаналізувати увесь спектр засобів і правил нормотворчої техніки в контексті їх взаємозв'язку із стабільністю і динамізмом законодавства. Водночас з огляду на обмежений обсяг роботи зробити це навряд чи можливо. Тому, по-друге, розуміючи фрагментарність обраного підходу, в монографії пропонується аналіз лише найбільш важливих у контексті даного дослідження засобів нормотворчої техніки та окремих правил їх використання.

Оскільки *мова* є саме тим матеріалом, за допомогою якого об'єктивуються в письмовій формі норми права, остільки з її допомогою знаходять своє вираження й усі засоби, що використовуються в правовому регулюванні. Необхідно, щоб вона відрізнялася ясністю (точністю, однозначністю, визначеністю), лаконічністю та повнотою¹.

336 с.; *Панько К. К.* Методология и теория законодательной техники уголовного права России : монография / К. К. Панько ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 272 с.; *Ситникова А. И.* Законодательная текстология и ее применение в уголовном праве : монография / А. И. Ситникова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 232 с.; *Справочник по нормотворческой технике / общ. ред. Т. Ф. Яковлева ; пер. с нем. Н. Г. Елисеева.* – 2-е изд., перераб. – М. : БЕК, 2002. – 296 с.; *Юридическая техника* : учеб. пособие по подгот. законопроектов и иных нормат.-правовых актов органами исполн. власти / Ин-т законодательства и сравнит. правоведения при правительстве Рос. Федерации ; под ред.: Т. Я. Хабриева, Н. А. Власенко. – М. : Эксмо, 2010. – 272 с., та ін.

¹ Див.: *Суходубова І. В.* Мова закону як умова його ефективності і стабільності / І. В. Суходубова // Пробл. законності. – Х., 2007. – Вип. 92. – С. 10–16; *Бія-Сабадаш І. О.* Мовностилістичні правила вираження нормативних правових актів / І. О. Бія-Сабадаш // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 37–38. Див. також: *Волосюк Е. А.* Грамматическое толкование норм Уголовного кодекса Российской Федерации : монография / Е. А. Волосюк. – М. : Юрлитинформ, 2015. – С. 45–84, та ін.

Як зазначав, наприклад, П. І. Люблінський, «одним із потужних знарядь юридичної техніки є вироблення точного, стислого та виразного викладення», тому мова законодавства повинна бути точно викладеною, стислою, простою і ясною, «...щоб надати можливість кожному громадянину безпосередньо розуміти закон, а не знайомитися з ним через посередництво чужого перекладання коментарів і т. ін.»¹.

Під точністю зазвичай розуміється досягнення найбільшої відповідності між ідеєю, думкою нормотворця та її зовнішнім виразом. Поняття «точність» включає в себе гносеологічний, логічний, семіотичний (у тому числі семантичний, прагматичний) і деякі інші аспекти (рівні)². В аспекті точності мовної форми нормативно-правових актів нормопроектувальник має дбати передусім про послідовне досягнення логічного та семіотичного рівнів точності. Логічний аспект точності мови нормативно-правових актів виражає її зв'язок із загальними законами і правилами формальної логіки, з обов'язковим урахуванням яких має відбуватися написання проекту. Семантичний аспект точності пов'язаний з використанням відповідних слів, словосполучень і термінів.

Найбільш важливими серед логічних і лексичних засобів викладу змісту нормативно-правових актів є поняття і терміни. Поняття — це семантичне ядро, завдяки якому функціонує правова норма³. Поняття несуть у собі більше теоретичної енергії, ніж інші елементи норми, тому що в них сконцентрована інформація про реальну дійсність⁴. Вони виражають стійкі, повторювані риси правової дійсності. Справедливо відзначається, що зміст поняття стає більш жорстким, застиглим, нерухомим, що обумовлено вимогою стабільності й одно-

¹ Люблінский П. И. Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / П. И. Люблінський ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. — М. : Зерцало, 2004. — С. 7–8.

² Див.: Панов Н. И. О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники / Н. И. Панов // Изв. вузов. Правоведение. — 1987. — № 4. — С. 79.

³ Див.: Чернобель Г. Т. Формализация норм права / Г. Т. Чернобель // Сов. государство и право. — 1979. — № 4. — С. 34.

⁴ Див.: Кашанина Т. В. Правовые понятия как средство выражения содержания права / Т. В. Кашанина // Сов. государство и право. — 1981. — № 1. — С. 38.

значності права¹. Водночас не можна погодитися з думкою, що поняття, закріплені в законі, розвиваються і змінюються не постійно, а лише за умови і в міру внесення змін у закон. Вони є доволі рухомими, що й уможливує їх динамічне тлумачення, відбиває можливість еволюції змісту закону.

Саме поняття, його внутрішній зміст, обсяг і структура є логіко-смісловою основою для побудови термінологічного значення у вигляді дефініції, яка узагальнює найсуттєвіші ознаки і взаємозв'язки предмета або явища². У процесі створення і формулювання норм права звичайна реальність повинна перетворюватися на правову, без чого не може здійснюватися правове регулювання. Право не може користуватися повсякденними категоріями — людина для нього постає у вигляді суб'єкта права: фізичної особи, кредитора, боржника. Ці та подібні до них якості додаються до власне людських та інтерсуб'єктивних характеристик, і саме таким чином виникає правова реальність — правові поняття, конструкції, норми, відносини³.

У багатьох випадках дати повне нормативне визначення тому чи іншому поняттю неможливо, оскільки його застосування в кожному конкретному випадку залежить від життєвих обставин, оточуючої обстановки. Це стосується так званих *оціночних понять* («винятковий цинізм», «гуманізм», «людська гідність», «моральні якості», «особлива жорстокість», «розумність», «совість», «справедливість», «сумлінність», «тяжкі наслідки», «честь» тощо)⁴. Вони є різновидом

¹ Див.: Жеребкин В. Е. Логический анализ понятий права / В. Е. Жеребкин. — Киев : Вища шк., 1976. — С. 146.

² Див.: Артикуца Н. В. Термінологія законодавства і проблеми законодавчих дефініцій / Н. В. Артикуца // Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнародн. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовт. 2007 р.) : у 3 ч. — Хмельницький, 2007. — Ч. 1. — С. 6–13.

³ Див.: Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; пер. с сербохорват. В. М. Кулишкова. — М. : Прогресс, 1981. — С. 265.

⁴ Див.: Малиновский А. А. Оценочные понятия в законодательстве / А. А. Малиновский // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2001. — Т. 1. — С. 268–273; Панов Н. И. Оценочные понятия и их применение в уголовном праве / Н. И. Панов // Проблемы соц. законности. — Харьков, 1976. — Вып. 7. — С. 99–106; Смирнов Л. В. Использование категорий морали как прием законотворческой техники / Л. В. Смирнов // Законотворческая техника современной России: состояние,

відносно визначених понять. Кількість оціночних понять, що використовуються в законодавстві України, є досить високою. Так, за даними В. М. Косовича, в СК України міститься 125 оціночних понять, при цьому 96 з них перебувають у гіпотезах, 29 — у диспозиціях юридичних норм. Велика кількість оціночних понять міститься й у КК України. Зокрема, тільки поняття «тяжкі наслідки» згадується більше 80 разів, а у диспозиції ч. 1 ст. 296 КК (хуліганство) міститься одразу чотири оціночних поняття: «грубе порушення громадського порядку», «явна неповага до суспільства», «особлива зухвалість» та «винятковий цинізм»¹. Узагалі, оціночні поняття містяться в кожному кодифікованому акті, що відповідає його ознаці найбільшого узагальнення. Широкий приклад використання оціночних понять дає нам міжнародне право². Серед іншого, оціночні поняття забезпечують гнучкість правового регулювання.

Одним із важливих засобів вираження нормотворчої техніки є *термін* — слово або усталене словосполучення, що позначає поняття, яке використовується при викладенні змісту нормативно-правового акта. Термін повинен максимально відповідати суті відповідного поняття³, володіти строгою смисловою визначеністю, однозначністю, функціональною стійкістю⁴. Недбало вибраний термін спотворює

проблемы, совершенствование : в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. — Н. Новгород, 2001. — Т. 1. — С. 467–478; Шумилина О. С. Оценочные понятия в Уголовном кодексе Российской Федерации и их использование в правоприменительной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук / О. С. Шумилина. — М., 2002. — 296 с.; Кобзева Е. В. Теория оценочных признаков в уголовном законе / Е. В. Кобзева ; науч. ред. Н. А. Лопашенко. — М. : Юрлитинформ, 2009. — 264 с., та ін.

¹ Див.: *Кримінальний кодекс України*. Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. — 5-те вид., допов. — Х. : Право, 2013. — Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. — 2013. — С. 582–584.

² *Косович В.* Оціночні поняття як джерело і форма права / В. Косович // *Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид.* — Л., 2004. — Вип. 40. — С. 24–29.

³ Див.: *Мачковский Л. Г.* Соответствие термина и понятия — непреложное требование законодательной техники / Л. Г. Мачковский // *Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Международ. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г.* — М., 2004. — С. 250–252.

⁴ Див., напр.: *Суходубова І. В.* Мова закону як умова його ефективності і стабільності. — С. 13–15.

зміст акта, створює можливості для його подвійного тлумачення, порушує системні зв'язки законодавства. Компактність, ясність, несуперечливість нормативно-правових актів забезпечується за умови дотримання вимог до термінології законодавства: єдність, однаковість, визначеність, системність. Законодавство України дає безліч прикладів безсистемності його термінологічного апарату, що є свідченням порушення системних зв'язків законодавства, його розбалансованості, нестійкості. Наприклад, є суперечливим вживання терміна «істотна шкода» в кримінальному законодавстві. У Загальній частині КК України істотна шкода тлумачиться як обов'язкова ознака будь-якого злочину, а в Особливій вона передбачена як обов'язкова ознака складу злочину більше ніж у 20 диспозиціях статей¹. Указується суперечність використовуваних термінів на позначення постійного представництва («представництво іноземного суб'єкта господарської діяльності», «постійне представництво нерезидента», «представництво іноземних організацій і фірм, які не здійснюють господарської діяльності в Україні» та ін.)².

Динамічність суспільних відносин більш інтенсивна порівняно з нормотворчістю, яка має здійснюватися за певними правилами. Тому в нормативно-правових актах, особливо законах, як правило, закріплюються найважливіші концептуальні положення, засади правового регулювання відповідних суспільних відносин, а більшість їх положень є загальними. Відповідно слід сполучати два підходи в законодавчій техніці стосовно законів. З одного боку, він повинен виконувати регулятивну функцію, тобто забезпечувати безпосереднє регулювання відносин шляхом прямого регулювання взаємних прав і обов'язків суб'єктів правових відносин (правова визначеність). А з іншого — повинен встановлювати лише головні напрями і прин-

¹ Див.: Демидова Л. М. Проблема визначення в КК України істотної шкоди як ознаки злочину та складу злочину / Л. М. Демидова // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 7.

² Див.: Жернаков М. В. Деякі питання регулювання постійного представництва в оподаткуванні / М. В. Жернаков // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 104.

ципи правового регулювання суспільних відносин шляхом закріплення норм-цілей, норм-завдань, норм-принципів (так зване «рамочне законодавство») (гнучкість). Текстуально досягнення компромісу між вимогами правової визначеності та гнучкості права може виражатися, зокрема, через застосування (чи незастосування) в текстах нормативних актів чітких норм-дефініцій, що містять визначення окремих понять; через надання переваги або чітким деталізованим правовим нормам, або більш гнучким за своєю природою правовим принципам. Використання чітких правових норм робить право передбачуваним, але не вирішує питання прийнятності, якщо норма неналежно сформульована. Використання принципів допомагає уникнути цієї проблеми, але, з іншого боку, робить право менш передбачуваним¹.

Звісно, що законом не можуть регулюватися з однаковою повнотою всі суспільні відносини. Ступінь абстракції правових норм є різним у межах відповідних галузей права. Більш деталізоване правове регулювання суспільних відносин характерне для процесуальних галузей права. Зокрема, це пояснюється тим, що процесуальне законодавство є набагато менш чутливим стосовно змін суспільного життя порівняно з нормами матеріального права. Тобто є відносини більш стабільні, а отже, вони придатні для більш конкретного, деталізованого регламентування. А є такі, які, навпаки, вимагають існування більш абстрактного регулювання. Також слід проводити відмінність між публічно-правовими і приватноправовими сферами. Очевидно, що перша буде (повинна бути) і більш деталізованою, і більш стабільною. Ступінь визначеності складових елементів норм права в кінцевому рахунку залежить від характеру суспільних відносин, які підлягають правовому регулюванню.

Приватноправові норми характеризуються меншою формальною визначеністю — диспозитивною нормативністю, яка допускає в рамках такої визначеності широку свободу вибору варіантів поведінки в цілях реалізації власного інтересу. Публічно-правові норми, навпаки, характеризуються максимальною визначеністю — імперативною нормативністю, яка (якщо це прямо не передбачено законом) не до-

¹ Див.: Сильченко Н. В. Кодификационные акты и их типы / Н. В. Сильченко // Сов. государство и право. – 1980. – № 10. – С. 14.

пускає вибору варіанта поведінки. Відповідно законодавець повинен розуміти, що йому заборонено природою суспільних відносин, що може порушити стабільність правової системи¹.

При цьому важливо уникати недостатнього рівня сполучення загального і конкретного в законі, насиченості змісту закону ненормативними елементами тощо. Суттєвим дефектом законів є їх декларативний характер, що проявляється в тому, що вони не забезпечені необхідними механізмами їх реалізації; норми, сформульовані в законі, фактично такими не є, оскільки вони являють собою перекладені на мову закону політичні лозунги і програми. Так, відзначається суто декларативний характер Закону України «Про основи національної безпеки України», оскільки він не враховує інтереси і завдання Української держави, не створює механізмів захисту національної безпеки, не закріплює критеріїв оцінки ефективності цієї діяльності².

Для забезпечення оптимального співвідношення абстрактного і конкретного в змісті нормативно-правових актів особливе значення мають способи формулювання правових приписів: викладення їх у вигляді загальних правил (абстрактний спосіб) і у вигляді конкретних правил, які передбачають регулювання окремих, точно визначених суспільних відносин (казуїстичний спосіб). Абстрактний спосіб формулювання приписів полягає у визначенні фактичних обставин чи дій через родові ознаки. Казуїстичний — у визначенні фактичних обставин чи дій через указівку на індивідуальні ознаки, у тому числі шляхом переліку конкретних, індивідуальних фактів, обставин, суб'єктів тощо³.

Доцільно зазначити, що в теперішній час казуїстичний прийом викладення не зустрічається в чистому вигляді. Нормативне викладення, яким би воно не було конкретним, завжди містить певні узагальнення. Однак нормативні положення, в яких досягнутий максимальний рівень узагальнення, суттєво відрізняються від нормативних

¹ Див.: Попондопуло В. Ф. Указ. праця. – С. 15.

² Див.: Кормич Б. А. Указ. праця. – С. 192.

³ Див.: *Теория государства и права* : учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 341–342.

положень, в яких замість узагальнюючої формули, а часто й поряд з нею, наводиться перелік конкретних фактів, обставин і т. д.

Казуїстичний спосіб формулювання нормативно-правових приписів досить часто страждає неповнотою, оскільки неможливо передбачити окремими правилами всі різноманітні випадки. Прагнення охопити регулюванням якомога більше число випадків призводить до другої вади – громіздкості статей¹. Але така форма буває часто незамінною при викладенні змісту нормативно-правових актів, які регулюють відносини в публічно-правовій сфері, де діє спеціально-дозвільний режим правового регулювання і необхідне точне, максимально деталізоване врегулювання суспільних відносин (приміром, визначення компетенції відповідного органу через вичерпний перелік тощо), а також при викладенні змісту підзаконних нормативно-правових актів.

Важливим в аспекті забезпечення динамізму і стабільності законодавства є дотримання правил і засобів системного вираження змісту нормативно-правових актів. Ідеться про такі правила, як недопущення наявності розбіжностей і суперечливих положень нормативно-правових актів; скорочення кількості нормативно-правових актів, які регулюють одні й ті самі суспільні відносини (принцип економії правової форми); повнота правового регулювання (зокрема, недопущення ситуації, коли відсутнє необхідне для реалізації положень закону підзаконне регулювання суспільних відносин); забезпечення відтворення основних зв'язків нормативно-правових приписів (зв'язки, які впливають із структури логічної норми права, із предмета правового регулювання; зв'язки між процесуальними і матеріальними нормами права тощо). Системне викладення змісту нормативно-правових актів забезпечується за допомогою мовних, логічних, структурних засобів; засобів юридичної конструкції і галузевої типізації, відсилки тощо².

¹ Див.: *Коренев А. П.* Кодификация советского административного права: теоретические проблемы / А. П. Коренев. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 126.

² Див.: *Биля-Сабадаш І. О.* Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства. – С. 24–33.

Зокрема, традиційні відсилки в законах потрібно сприймати не просто як данину юридичній техніці, спрямованій на економію правової форми, а й як важливий спосіб загальнононормативної зв'язаності, погодженості норм різних правових актів у регулюванні однорідних відносин. Саме тому відсилання в законі слід робити обґрунтованими і точними. Посилання в тексті закону є виправданими і необхідними, якщо: 1) нормативний припис або сукупність нормативних приписів, що на них посилається законодавець, є в іншому законі, іншому нормативно-правовому акті, який з тих або інших причин випадає із загального, типового зв'язку нормативних приписів і самостійно інтерпретатором може бути не виявлений; 2) якщо законодавець хотів особливим чином підкреслити важливість нормативних приписів, що перебувають за межами даного закону. Зокрема, посилання на інші закони та інші нормативно-правові акти можливі, якщо вони звернені на: а) закони та інші нормативно-правові акти іншої галузі законодавства; б) ратифіковані й схвалені державою міжнародні акти, що покладають на неї певні зобов'язання і потребують для їх виконання прийняття внутрішньодержавних актів; в) статті закону, що містять визначення поняття, яке часто застосовується у проєктованому законі та має важливе значення для правильного з'ясування змісту проєктованих норм права; г) встановлені іншими законами винятки з проєктованого загального правила¹.

Численні порушення системного викладення змісту нормативно-правових актів є чи не найголовнішою проблемою законодавства в сучасний період (з огляду на обсяги законодавства в сучасних правових системах). Але особливою проблемою це є у правових системах з недостатньою правовою культурою. Відзначається, що недостатня системна координація окремих норм і лежить в основі більшості сучасних проблем застосування кримінального законодавства в Російській Федерації. При конструюванні норм КК і внесенні до нього змін та доповнень, зокрема, слід ураховувати: зв'язки норм права в межах відповідного інституту; зв'язки системи покарань;

¹ Див.: *Баранов В.* Техніко-юридичні засоби вираження суверенітету закону. – С. 102–103.

суміжних кримінально-правових норм і інститутів; Загальної і Особливої частини; міжгалузеві зв'язки норм права. У кримінальному законодавстві РФ існують, як відзначається, грубі порушення всіх указаних зв'язків¹.

Даний локальний висновок, без сумніву, є справедливим не тільки стосовно галузі кримінального законодавства і не тільки стосовно законодавства Російської Федерації. На жаль, можна констатувати, що законодавство України має багато виявів своєї безсистемності². У силу цього воно є доволі нестійким утворенням, постійно змінюється, тобто безсистемність законодавства несумісна з його стабільністю³. Але нестабільність законодавства унеможлиблює і його динамізм, тому що заплутане законодавство важко оперативним розвивати в контексті вимог і тенденцій соціального розвитку.

2. *Уніфікація і диференціація законодавства.* Існують різні підходи до тлумачення понять уніфікації і диференціації права та законодавства⁴. У даній роботі ця проблематика висвітлюється саме з точки зору уніфікації і диференціації законодавства (права) як методів, засобів, які використовуються суб'єктами нормотворчості у їх діяльності. Ці засоби забезпечують водночас стабільність законодавства і його гнучкість, адекватність регульованим суспільним відносинам. Уніфікація і диференціація законодавства — це два начала в його існуванні та розвитку, які взаємозумовлюють і стримують одне одного. Вони забезпечують смислову єдність і варіативність

¹ Див.: *Кирюшкин М. В.* Уголовно-правовое нормотворчество с позиций системности уголовного законодательства / М. В. Кирюшкин // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 250–252.

² Див., напр.: *Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби із злочинністю в Україні* / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – 344 с.; *Сердюк П. П.* Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія / П. П. Сердюк. – Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. – 800 с., та ін.

³ Див.: *Бродович С.* Стабільність законів и упорядочивание действующего законодательства / С. Бродович // Сов. юстиция. – 1937. – №4. – С. 40.

⁴ Див.: *Кругликов Л. Л.* Унификация в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, Л. Е. Смирнова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – 321 с.

правового регулювання, дозволяють правовим нормам реагувати на максимально велике число постійно змінюваних суспільних відносин. Уніфікація і диференціація законодавства є проявом відповідних тенденцій у праві.

З точки зору розгляду уніфікації як засобу (прийому) нормотворчої діяльності досить вдалим є визначення уніфікації в праві як здійснюваного правотворчими органами процесу, який забезпечує однаковість правового регулювання схожих (однорідних) або таких, що збігаються (є тотожними), суспільних відносин у ході створення або вдосконалення нормативно-правових приписів або їх елементів¹. Уніфікація забезпечує однаковість правового регулювання схожих суспільних відносин, а також скорочення і спрощення обсягу нормативного матеріалу, забезпечення його компактності, встановлення розумних меж диференціації правового регулювання, усунення надмірної диференціації. Вона можлива в силу існування загальних властивостей і сторін суспільних відносин. Уніфікація відіграє помітну роль у систематизації законодавства, розробці різних галузевих і міжгалузевих стандартів. І. М. Сенякін указує, що уніфікація сприяє синхронній дії всіх структурних елементів системи законодавства, зміцнює їх взаємозумовленість. Вона являє собою формулювання загальних приписів з подібних проблем соціального регулювання. Будь-яка уніфікація передбачає перш за все усунення багатозначності та розпливчастості вживаної в законодавстві термінології, завдяки чому загальним началам правового регулювання надаються властивості ясності, лаконічності і точності. Отже, важливою стороною процесів уніфікації є термінологічне опрацювання нормативно-правових актів, тобто вироблення єдиної термінології нормативно-правових актів². Уніфікація законодавства — це об'єктивна тенденція його розвитку, змістом якої є усунення відмінностей у правовому регулюванні подібних суспільних відносин

¹ Див.: *Кругликов Л. Л.* Уніфікація в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, Л. Е. Смирнова. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. — С. 15.

² *Сенякин И. Н.* Специализация и унификация российского законодательства (проблемы теории и практики) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / И. Н. Сенякин. — Саратов, 1993. — С. 7–8.

і створенні універсальних (загальних) нормативно-правових актів або приписів¹. У результаті уніфікації законодавства формують стратегічні закони і стратегічні норми права, які виступають основою стабільності законодавства в цілому.

Диференціація (спеціалізація) законодавства — це об'єктивна тенденція його розвитку, змістом якого є врахування особливостей, специфіки, багатогранності суспільних відносин, урегулювання яких здійснюється певним комплексом юридичних приписів і нормативно-правових актів². Диференціація законодавства проявляється в існуванні спеціальних правових норм³, у поділі законодавства на інститути і галузі, у виділенні особливої частини кодексів, завдяки чому враховуються особливості тих або інших відносин у цілому або особливості окремих сторін цих відносин⁴.

Уніфікація і диференціація законодавства здійснюються як у процесі створення окремих нормативно-правових актів, так і в рамках систематизації законодавства.

3. *Систематизація законодавства.* Систематизація законодавства — це постійна форма його розвитку і впорядкування. Нормотворчість не може зупинитися на певному етапі, вона весь час знаходиться в русі, розвитку в силу динамізму соціальних зв'язків, виникнення нових потреб суспільного життя, що вимагають правового регулювання. Разом з тим у різні періоди життя держави потреба в систематизації законодавства буває різною. Коли накопичений великий обсяг нормативно-правового матеріалу, коли діє значне число нормативно-правових актів, прийнятих у різний час, але які перетинаються за змістом правового регулювання, систематизація законодавства є особливо необхідною. В умовах же сутнісного, якіс-

¹ Див., напр.: *Коняхин В. П.* Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. — 348 с.

² Див.: *Сенякин И. Н.* Указ. праця. — С. 17.

³ Див.: *Садиков О. Н.* Общие и специальные нормы в гражданском законодательстве / О. Н. Садиков // Сов. государство и право. — 1971. — № 1. — С. 38.

⁴ Див.: *Бару М. И.* Унификация и дифференциация норм трудового права / М. И. Бару // Сов. государство и право. — 1971. — № 10. — С. 46.

ного перетворення правової системи систематизація законодавства нібито відходить на другий план¹.

Систематизація законодавства здійснюється у формі технічного узагальнення нормативного матеріалу або у формі переробки чинних нормативно-правових актів по суті, усунення невідповідності та суперечності правового регулювання суспільних відносин. Основними формами систематизації законодавства є його *облік, ревізія (інвентаризація), інкорпорація, консолідація, кодифікація*. Облік нормативних актів — це збирання державними органами, державними й недержавними організаціями чинних нормативних актів, їх обробка і розміщення за певною системою². Головним завданням обліку законодавства є підтримання нормативно-правових актів в актуальному стані. При впорядкуванні нормативно-правових актів особливу увагу слід приділяти й інвентаризації (ревізії) законодавства, при якій виявляються нормативно-правові акти, які є застарілими і в силу суттєвої зміни суспільного життя втратили свою актуальність, адекватність. Кожний офіційно не скасований акт, усі частини такого акта повинні ретельно аналізуватися, а потім вирішуватися доля кожного з таких актів. Відповідно до загальноновизнаної точки зору інкорпорація — це така форма обробки нормативного матеріалу, метою якої є лише зовнішнє його впорядкування (виправлення друкарських, граматичних і синтаксичних помилок; виключення нормативно-правових актів або частин, що формально скасовані, тощо). Результатом інкорпорації є розміщення правового матеріалу в різного роду збірниках у певному порядку.

В аспекті стабілізації законодавства і забезпечення його адекватності особливо важливими формами систематизації є консолідація і кодифікація законодавства. Консолідація, як відомо, являє собою зведення в єдиний укрупнений нормативно-правовий акт нормативних приписів з одного й того самого питання. Мета консолідації — усу-

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Проблемы систематизации законодательства Российской Федерации / А. С. Пиголкин // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1998. — С. 56.

² Див.: *Пиголкин А. С.* Систематизация законодательства / А. С. Пиголкин // Проблемы общей теории права и государства : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2001. — С. 348.

нення множинності нормативних актів, які фактично збігаються за предметом правового регулювання, їх уніфікація і створення у структурі законодавства великих однорідно-правових блоків. Об'єднання нормативно-правових актів не здійснюється автоматично, а залежить від компетентного нормотворчого органу, результатом діяльності якого є поява нового самостійного нормативно-правового акта. Такий акт не змінює змісту правового регулювання, але у процесі його підготовки всі норми попередніх актів розташовуються в певній логічній послідовності, розробляється загальна структура майбутнього акта; здійснюються певна редакційна правка, зовнішня обробка приписів з метою їх викладення єдиним стилем, використання єдиної термінології, об'єднання близьких за своїм змістом приписів в одну статтю тощо¹.

Кодифікація — найскладніша і найбільш досконала форма систематизації, яка являє собою діяльність, спрямовану на докорінну, — як зовнішню, так і внутрішню, — переробку чинного законодавства шляхом підготовки і прийняття нового кодифікаційного акта. Тим самим максимально забезпечуються внутрішня узгодженість, цілісність, системність і повнота правового регулювання відповідних суспільних відносин. Фактично кодифікація тотожна нормотворчій діяльності компетентних суб'єктів. Але на відміну від поточної нормотворчості, в результаті якої створюються окремі нормативні правові акти, кодифікація впорядковує значну частину вже існуючого й чинного законодавства, як правило, змінюючи, доповнюючи й перетворюючи його². Кодифікація законодавства сприяє посиленню стабільності законодавства, створенню чіткої, такої, яка базується на науковому фундаменті, системи нормативно-правових актів, забезпечує оптимальну координованість чинних правових норм, є основою для створення в законодавстві укрупнених нормативних блоків. Вона дозволяє вдосконалювати і зміст, і форму законодавства.

¹ Див.: *Пиголкин А. С. Систематизация законодательства / А. С. Пиголкин // Проблемы общей теории права и государства : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М., 2001. — С. 358.*

² Див.: *Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. — М. : НОРМА-ИНФРА М, 1998. — С. 84.*

Висловлюється думка, що в перспективі саме кодифікаційні акти повинні стати основою правотворчої діяльності. Множинність і фрагментарність законів, їх вузька тематика — це суттєвий недолік законодавства, який буде ставати все більш очевидним в міру розвитку й ускладнення правової системи, поглиблення правового регулювання. Динаміка соціальних перетворень об'єктивно зумовлює ситуацію, коли законодавець вимушений видавати закони з відносно вузьких питань, а це породжує прогалини і суперечності в правовому регулюванні. Саме кодифікація є основним шляхом подолання щойно відзначених проблем¹. При цьому доречно практикувати кодифікаційні акти по типу «Основ законодавства», в яких доцільно розміщати найбільш загальні, принципові норми, які в подальшому знаходять свою конкретизацію, розвиток у поточних законах.

У системі вітчизняного законодавства накопичилося стільки «ділянок хаосу», що шляхом прийняття окремих нормативних рішень на «злобу дня» їх вже не подолати. Так, на початок 2012 р. правова база України містила понад 50 тисяч нормативно-правових актів, серед яких лише 4821 закон, 21 кодекс, 30 декретів Кабінету Міністрів України, що мають силу закону, а всі інші — підзаконні нормативно-правові акти². Лише на рівні Верховної Ради України, Президента та Кабінету Міністрів починаючи з 1992 р. було прийнято понад 600 нормативно-правових актів щодо інформаційної сфери, проте більшість з них не узгоджуються між собою, містять ряд правових колізій³. Причому, як уже відзначалося, національне законодавство є вкрай розбалансованим, суперечливим, громіздким і заплутаним, містить багато прогалин. Така кількість нормативно-правових актів, а також стан, в якому вони перебувають, потребує впорядкування, в першу чергу через консолідацію і кодифікацію законодавства України.

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Проблемы систематизации законодательства Российской Федерации. — С. 56.

² Див.: *Гетьман Є. А.* Указ. праця. — С. 33.

³ Див.: *Кормич Б. А.* Указ. праця. — С. 191–192.

2.2. Нормотворча діяльність як засіб забезпечення стабільності та динамізму законодавства й основні напрями її вдосконалення

Окремі нормативно-правові акти і законодавство в цілому є результатом нормотворчої діяльності компетентних суб'єктів. Звідси останню в прикладному (праксеологічному) аспекті слід розглядати як інструмент забезпечення стабільності та динамізму законодавства. У результаті нормотворчої діяльності повинні формуватися норми права, які сформульовані належним чином, відповідають суспільним відносинам, а також зменшують рівень конфліктності цих відносин. Досягнення цієї мети вирішує завдання забезпечення стабільності та динамізму законодавства, коли воно, з одного боку, упродовж значного часу зберігає стійкість, незмінність, забезпечує послідовне й однакове регулювання суспільних відносин, а з іншого — адекватно розвивається відповідно до динаміки розвитку суспільних відносин. Значною мірою вирішення всіх цих завдань знаходиться в площині *забезпечення найбільш повної реалізації принципів нормотворчої діяльності, що і є першим напрямом її вдосконалення*¹.

Під принципами нормотворчої діяльності розуміють основні вимоги, що висуваються до процесу нормотворчості та її результатів. У силу викладених міркувань практично і теоретично корисним є розгляд значення основних принципів нормотворчості в аспекті забезпечення динамізму і стабільності законодавства. У першу чергу в нормотворчій діяльності слід забезпечувати реалізацію *принципу верховенства права*. У сфері правотворчості він полягає у *правовому* шляху вирішення конфлікту інтересів, вироблення змісту нормативно-правових актів. Це шлях, який ґрунтується на принципах права, визнаних світовою юридичною спільнотою, міжнародних стандартах прав і свобод людини та громадянина, а також на суворому забезпе-

¹ Див.: Суходубова І. В. Реалізація принципів правотворчості як умова забезпечення динамізму і стабільності законодавства / І. В. Суходубова // Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 26 квіт. 2012 р. – К., 2012. – С. 56–58.

ченні конституційності нормотворчих рішень. У кожній країні право визначає напрями і законні форми здійснення як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Політична діяльність повинна здійснюватися у правових формах, через реалізацію права, утвердження його верховенства над політичною владою¹. Суб'єкти політики повинні будувати свою діяльність не на основі якихось міфічних «власних», «політичних» принципів, а відповідно до принципів, що втілені у праві. Отже, у сучасності правовий шлях вирішення конфліктів інтересів полягає не в тому, щоб юридично визнати перевагу інтересу певної домінуючої групи (виступити інструментом волі пануючого класу), а в тому, щоб сформувати підґрунтя для справедливого співіснування і реалізації різноманітних соціальних інтересів, досягнути балансу інтересів, який дозволить успішно розвиватися як суспільству в цілому, так і окремим приватним особам.

Верховенство права над політикою передбачає пріоритет прав людини над суспільним благом і вимагає від політика бути юристом². Правовий характер політики означає те, що вона здійснюється через посередництво права й у сфері його дії³. Політика повинна регулюватися правом⁴. Принцип верховенства права є життєвою необхідністю, до розуміння якої еволюціонує людство, а розуміння й намагання втілити цей принцип у життя конкретної спільноти (чи то загалу) може тлумачитись і як рівень правової культури спільноти та її членів⁵.

¹ Див.: Цвік М. В. Право і політика / М. В. Цвік // Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка. – Х., 2010. – С. 40–42.

² Див.: Максимов С. И. Политика должна быть правовой: к проблеме взаимодействия политики и права в транзитивном обществе / С. И. Максимов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 123.

³ Там само. – С. 124.

⁴ Див.: Костенко А. Н. Концепция политического права с позиции социального натурализма / А. Н. Костенко // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 165.

⁵ Див.: Литвинов О. М. Про взаємозв'язок політики і права як проблему правової культури: від сервільності до верховенства права (спроба попередньої розвідки) / О. М. Литвинов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 255.

За умови пріоритету політики над правом закон розуміється не просто як засіб політики, а як засіб політичної боротьби. І тому принципові, стратегічні питання, приміром, гуманітарного розвитку вирішуються не шляхом конструктивної співпраці різних політичних сил, націленої на вироблення довготривалої програми розвитку цієї сфери, а залежно від електоральних уподобань, без спроби досягнення взаємовигідного консенсусу. У результаті маємо непослідовну мовну політику, абсолютно непродуману політику розвитку освіти тощо, яка докорінно змінює курс з кожним новим складом парламенту і новим урядом. Чи може нестабільність законодавчого регулювання в зазначених сферах сприяти формуванню певних усталених традицій, культури? А якщо таких сформованих традицій, культури немає, а політичні сили користуються цим і маніпулюють законом, чи може бути він достатньою мірою стабільним і динамічним?

Принцип *демократизму* полягає в забезпеченні порядку, який гарантує вільну, активну і рівноправну участь громадян у підготовці проектів нормативно-правових актів будь-якого рівня¹. Демократизм нормотворчості з формальної точки зору означає, що закони приймаються лише представниками, обраними народом; підлеглість законам усіх інших нормативно-правових актів; прийняття законів шляхом референдуму; винесення законопроектів на загальне обговорення. Із змістовної точки зору в законах та інших нормативно-правових актах як результатах правотворчості повинні знаходити відображення, закріплення очікування, інтереси і потреби більшості народу. Ідея про всебічне залучення громадян до процесу прийняття державно-владних рішень як засіб вирішення складних соціально-політичних питань та забезпечення інтересів усіх прошарків суспільства є однією з найбільш поширених у сучасному політичному дискурсі. Поняття «*vox populi*» («воля народу»), яким оперують політики, часто стає ключовим, а інколи і єдиним аргументом для обґрунтування певної позиції. Водночас тут мається на увазі не механічна більшість голосів, бо

¹ Див.: Яценко Р. Ю. Система принципів правотворчої діяльності та їх законодавче забезпечення / Р. Ю. Яценко // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К., 2009. – Вип. 44. – С. 253–254.

формування волі більшості відбувається з попереднім вивченням і врахуванням інтересів меншості, проведенням відповідних дискусій.

Досягненню оптимального співвідношення між стабільністю і динамізмом законодавства сприятиме забезпечення демократичної процедури обговорення проектів нормативно-правових актів — гласне, всебічне, обґрунтоване обговорення на основі аналізу різних точок зору на всіх етапах підготовки проекту. Причому в законодавстві повинні встановлюватися випадки обов'язкового обговорення з використанням відповідних форм. Приміром, в Уставі Пермської області РФ встановлюється, що проекти законів і нормативних актів з питань фінансів, бюджету, податків, земельної політики, економічної реформи підлягають обов'язковій розсилці органам місцевого самоврядування для розгляду і внесення пропозицій по них, а пропозиції органів місцевого самоврядування по проектах цих актів розглядаються Законодавчим зібранням області¹. Можна сказати, що законодавство розвивається в результаті зусиль численних соціальних суб'єктів, інституцій громадянського суспільства, які виступають як суб'єкти легітимного нормотворчого процесу. Важливим у цьому аспекті є вдосконалення організаційно-правового регулювання форм і врахування результатів такої участі.

Основними двома формами обговорення є розсилка проекту зацікавленим суб'єктам та опублікування його в засобах масової інформації. Для того щоб обговорення не відбувалося формально, повинні бути чітко регламентованими терміни проведення таких обговорень (достатні для організації широкої, ділової, вільної дискусії), процедура узагальнення пропозицій, що надійшли. Законодавство України в цій царині ще потребує свого подальшого розвитку і вдосконалення, тому що пропонує доволі декларативні положення і процедури залучення зацікавлених суб'єктів до процесу нормотворчості.

Зміст *принципу законності* полягає в тому, що закони і підзаконні акти повинні прийматися лише в межах компетенції відповідного правотворчого органу (уповноваженої особи), відповідати Конститу-

¹ Див.: Рахманина Т. Н. Нормативное регулирование правотворческой деятельности субъектов Российской Федерации / Т. Н. Рахманина // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1998. — С. 101.

ції, законам та актам більш високої юридичної сили. Даний принцип також вимагає створення юридичних актів і норм у їх суворій відповідності до правових норм, що регламентують нормотворчий процес¹. Реалізація даного принципу дозволяє формувати цілісну, погоджену систему законодавства, що є головною умовою послідовного і сталого регулювання ним суспільних відносин. Чітке дотримання процедури формування окремих нормативно-правових актів дозволяє створювати ці акти такими, які є розумними, обґрунтованими, адекватними, технічно досконалими, що позитивно впливає на стабільність і динамізм законодавства в цілому.

Надзвичайно важливим у розглядуваному аспекті є *принцип професійності* нормотворчої діяльності. У власному значенні слова йдеться про те, що нормативно-правові акти повинні розроблятися і прийматися особами, які мають відповідну освіту та сформовані професійні навички і вміння. Йдеться про юристів-нормопроектувальників. На практиці цей принцип реалізується через залучення до процесу правотворчості юридичних служб суб'єктів правотворчості, юристів-учених і юристів-практиків. У більш широкому значенні, на нашу думку, слід говорити про те, що принцип професійності передбачає й залучення до процесу правотворчості фахівців з тієї сфери суспільних відносин, яка входить у предмет правового регулювання. Реалізація цього принципу дозволяє створювати максимально досконалі за змістом і формою нормативно-правові акти. Вона ускладнюється тим, що часто суб'єкт правотворчості і суб'єкт, який безпосередньо створює проект нормативно-правового акта, не збігаються й остаточне рішення приймає «не фахівець». Для успішного втілення в правотворчій практиці принципу професійності необхідний високий рівень правової культури суб'єктів правотворчої діяльності, за якого існує уважне і поважливе ставлення з їх боку до думки фахівців-експертів.

Нормотворчість покликана максимально повно відповідати потребам суспільного розвитку, його об'єктивним закономірностям,

¹ Див.: Чухвичев Д. В. Законодательная техника : учеб. пособие / Д. В. Чухвичев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2006. – С. 78.

бути науково обґрунтованою, ураховувати і використовувати досягнення науки і техніки, ґрунтуватися на теоретичних розробках проблем, що вимагають нового нормативного рішення. Виходячи з цього, відповідно до *принципу науковості* до підготовки проектів повинні залучатися наукові установи, окремі вчені з відповідної галузі знань, а також учені-юристи.

Право, яке формується в суспільстві, не є досить точним, зрозумілим і конкретним, щоб ефективно регулювати відносини між людьми. У такому аспекті особливого значення набувають *принципи забезпечення формальної (технічної) якості* нормативно-правових актів і їх правової визначеності. Суб'єкти правотворчості повинні використовувати правила і засоби нормотворчої техніки, що дозволяє забезпечити таке вираження права, щоб воно стало придатним для застосування. Ідеться про надання соціальному змісту, який уже містить певні елементи суто правового характеру, суворой юридичної форми. Саме формально-юридична недосконалість нормативно-правового акта часто стає причиною нестабільності законодавства, а також недостатнього рівня його динамізму (у силу двозначності, суперечливості, неповноти правового регулювання, невдалого поєднання абстрактного і казуїстичного способів викладення правового змісту тощо).

Принцип системності передбачає гармонійне узгодження нормативно-правових актів, інститутів, галузей законодавства. Системність законодавства, його повнота і структурованість є результатом єдності, комплексного і системного характеру нормотворчого процесу¹. Нормативно-правовий акт, що розробляється, повинен максимально органічно вписатися в єдину систему законодавства, бо суб'єкти нормотворчої діяльності повинні враховувати системні зв'язки нормативно-правових актів. У результаті порушення принципу системності правове регулювання стає більш хаотичним і громіздким. У свою чергу, це призводить до того, що законодавство не може забезпечити стабільного правового регулювання суспільних відносин, оскільки хаотичне і громіздке законодавство створює широкий про-

¹ Див.: Чухвичев Д. В. Указ. праця. – С. 75–76.

стір до волюнтаризму суб'єктів правозастосування, перешкоджає формуванню послідовної і розумної юридичної практики.

Необхідною умовою ефективного правового регулювання виступає й *принцип оперативності (своєчасності)* нормотворчості, який передбачає своєчасність видання нормативних актів, недопущення стану, коли закони відстають від життя¹. Тут важливо передбачати процеси позитивного і негативного характеру, що зароджуються в суспільстві. Оперативність передбачає швидку ліквідацію прогалин у законодавстві, своєчасні скасування і зміну застарілих актів, видання актів, що передбачають механізм, порядок реалізації законів тощо². Зміст принципу оперативності прямо впливає із властивостей стабільності та динамізму законодавства. Тут важливо діяти на випередження, необхідно передбачати (прогнозувати) процеси позитивного і негативного характеру, що зароджуються в суспільстві.

В основі *принципу планування* нормотворчої діяльності лежить передбачення розвитку інститутів права, його галузей, законодавства в цілому. Таке передбачення значною мірою ґрунтується на тенденціях дійсної юридичної практики, які досліджуються і формулюються юридичною наукою. Планування є важливим інструментом у боротьбі з недосконалою підготовкою нормативних правових актів, їх суперечністю, фрагментарністю і казуальністю. Воно дозволяє раціонально використовувати час на розробку проектів нормативно-правових актів, зосередити зусилля суб'єктів правотворчості на найбільш важливих з точки зору проблем суспільства напрямках правотворчої роботи.

Складання планів законотворчих робіт має проводитися з урахуванням взаємозв'язку нормативно-правових актів, які планується прийняти, розумної послідовності їх прийняття. Програми і плани законодавчих робіт надають можливість комплексного підходу до правового регулювання суспільних відносин з виокремленням його головних напрямів залежно від соціальних потреб, дозволяють ра-

¹ Див.: Антонова Н. А. Правотворчество органов местного самоуправления : монография / Н. А. Антонова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – С. 90–91.

² Див.: Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учебник / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – С. 234.

ціонально організувати роботу з підготовки законопроекту, надати їй більш системного характеру, посилити контроль за термінами підготовки проектів законів, забезпечити координацію діяльності органів, які здійснюють їх підготовку, умови для аналітичної оцінки проектів, з більшою ефективністю для законотворчого процесу провести необхідні дослідження тощо¹. Програми доцільно складати систематично, розраховуючи їх на декілька років. При визначенні строків підготовки певного законопроекту слід урахувувати ступінь його складності, терміновість його прийняття, ступінь урегульованості даної сфери суспільних відносин. Строки, встановлені для підготовки законопроекту, повинні передбачати час, достатній для підготовки наукової концепції, її обговорення, «трансформації» в положення конкретного законопроекту тощо. Для того щоб строки були точними, доцільно враховувати думку майбутніх виконавців з розробки проектів, їх позиції про терміни завершення роботи.

Законопроекти з більш конкретних питань повинні опрацьовуватися і вноситися після закінчення роботи з більш загального питання або водночас із ним. Доцільно і планування пакета взаємопов'язаних актів, що дозволяє уникнути невиправданого дублювання та суперечностей у правовому регулюванні. Усередині тематичних розділів слід відзначати законопроекти, які вимагають першочергового прийняття, а потім указувати законопроекти, які необхідно прийняти в подальшому. Пріоритетними є ті, які або присвячені гострим суспільним потребам (приміром, проблемам реформування житлово-комунального господарства в Україні), або є ключовими, базовими в урегулюванні відповідної сфери відносин. Програми (плани) нормопроектних робіт не повинні бути переважані, оскільки це робить їх невиконуваними, формальними.

Вельми корисним буде не просте закріплення принципу планування нормотворчої діяльності на різних рівнях, а й регулювання найбільш важливих питань планування. Зокрема, доцільно закріпити види планів та джерела планування. Очевидно, в основу розроб-

¹ Див.: Желялетдинова З. С. Законодательные программы субъектов Российской Федерации / З. С. Желялетдинова, А. С. Пиголкин, Т. Н. Рахманина // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 107.

ки таких планів слід покласти концепції соціально-економічного розвитку. Також слід ураховувати при формуванні програм і планів пропозиції депутатів, органів виконавчої влади, інших зацікавлених організацій, наукових установ, окремих вчених, громадських об'єднань. Крім того, доцільно виробити механізми погодження планування підзаконної нормотворчої діяльності з планами законодавчих робіт, а також погодження планування всередині вертикалі виконавчої влади. Координація роботи органів законодавчої і виконавчої влади при плануванні нормотворчих робіт і при розробці відповідних проектів нормативно-правових актів є надзвичайно важливою, оскільки доволі часто складається ситуація, коли закони не забезпечені належним підзаконним правовим регулюванням протягом довгого часу.

Отже, небезпеки, пов'язаної з правовою нестабільністю, можна уникнути за допомогою чіткого планування, що забезпечує поступове вдосконалення законодавства і правозастосовних інститутів¹. Без чіткої програми, яка надає визначені орієнтири нормотворчої діяльності, не уникнути безсистемності, необґрунтованості актів, їх залежності від поточної ситуації, невиправданого дублювання, множинності актів з одного й того самого питання, що призводить до послаблення внутрішньосистемних зв'язків законодавства.

Ефективна реалізація принципів оперативності та планування неможлива без використання *прогнозування* розвитку і стану правових явищ та інститутів, а також предмета правового регулювання. Прогнозування завжди є результатом спеціального наукового дослідження. Приміром, О. А. Гаврилов дає таке визначення наукового прогнозування — це систематичне і безперервне дослідження майбутнього стану державно-правових процесів, темпів їх протікання і конкретних термінів здійснення, яке проводиться спеціально організованими для цього науковими колективами на основі принципів положень загальної теорії права і галузевих юридичних дис-

¹ Див.: Кубко Е. Б. Совершенствование законодательства Украины и проблемы его гармонизации с законодательством зарубежных стран / Е. Б. Кубко // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред.: Е. Б. Кубко, В. В. Цветков. — Киев, 2003. — С. 73.

циплін, а також положень соціальної прогностики¹. Зокрема, вельми важливим є питання прогнозування стабільності закону, яке може здійснюватися спеціальними установами, окремими фахівцями, зацікавленими суб'єктами. Прогнозування стабільності закону — це засноване на спеціальному науковому дослідженні встановлення прогнозу (висновку), тобто вірогідного судження про ступінь стабільності закону, перспективах її зміни, можливий майбутній стан.

Наразі виділяють два види прогнозування: *дослідницьке* і *регулятивне*. Перше є дослідженням можливої стійкості або нестабільності закону з огляду на об'єктивні тенденції розвитку суспільних відносин, які регулюються законом. Друге – регулятивне прогнозування відповідає на питання, чого можна досягти в майбутньому при використанні обраних у законі правових засобів. Причому друге є продовженням першого, а їх практична цінність полягає в тому, що, прогнозуючи стабільність закону, суб'єкт отримує об'єктивну картину недоліків законопроекту або чинного закону і може на науковій (концептуальній) основі їх усунути.

На нашу думку, в сучасних умовах актуально в якості самостійного виділяти *принцип економії закону*. Однією із суттєвих вад законодавства є його нагромадження, «інфляція законів». Із суб'єктивної точки зору така інфляція пов'язана з неохайністю самих суб'єктів нормотворчої діяльності, які не вважають за необхідне економно ставитися до правової форми. З об'єктивної точки зору йдеться про те, що постійне й доволі інтенсивне ускладнення правових відносин зумовлює зростання відповідних обсягів нормативно-правового матеріалу. Водночас наявність численних норм, які регулюють одні й ті самі суспільні відносини, знижує дієвість нормативно-правових актів. По-перше, виникають положення «мертвого права», тобто норми, які фактично взагалі не застосовуються. По-друге, велика кількість норм, створених у різний час і з різними цілями, які слабо погоджені між собою, дає можливість особам, які застосовують норму права, надати будь-якому рішенню вигляд юридично обґрунтованого.

¹ Гаврилов О. А. Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование / О. А. Гаврилов. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – С. 7.

Саме тому надзвичайно важливим є принцип економії закону. Закон (нормативний акт) не повинен розроблятися і вводитися в дію за відсутності безумовних свідчень його необхідності, що ґрунтується на об'єктивних критеріях¹. Надлишковість нормативно-правових актів породжує дефектність інформаційної складової в системі регулювання. Надмірна і неточна інформація — руйнівний чинник, оскільки вона, по-перше, не засвоюється й тому обтяжує систему, засмічує конструктивні процеси в ній, створюючи «інформаційний шум»; по-друге, просто некоректно спрямовує активність елементів системи. Надмірна кількість законів (нормативних актів) — «джунглі законів» — деструктивний фактор не тільки для власне правової, а й для соціальної системи в цілому². Надмірний закон збільшує відстань між законодавством та його безпосереднім споживачем — звичайним громадянином, ставлячи його у стовідсоткову залежність від професійних юристів. Надмірний закон є менш визначеним, більш суперечливим, розширює можливість винесення рішень на власний розсуд того, хто його застосовує.

Практичній реалізації принципу «економії закону» могли б сприяти: 1) розвиток соціології законотворчості й законодавства; 2) створення «політекономії закону», у рамках якої виробляються методики, які дозволяють прорахувати, скільки коштує реальний процес застосування та обслуговування закону, якою є «рентабельність» закону і практики його застосування в часі та просторі; 3) розширення участі судових органів у процесі нормотворення; 4) розвиток і широкое застосування в нормотворчій діяльності можливостей незалежної експертизи. У нормотворчому процесі є виправданим дослухатися думки експерта, який залучається як цільовий критик проекту. У створенні особливо резонансних нормативних актів уявляється необхідним організувати спеціальне експертне опанування. Є сенс практикувати закриті експертизи (через експертів-анонімів, закритих

¹ Див.: Бурлай С. В. Принцип «економії закону» як практична передумова реалізації принципу верховенства права / С. Бурлай // Укр. право. — 2006. — № 1. — С. 83.

² Див.: Бурлай С. В. Указ. праця. — С. 81–82.

для розробників, ініціаторів, авторів проектів тощо)¹. Узагалі існує загальна проблема соціологічного забезпечення реалізації принципу верховенства права та інших принципів нормотворчості.

Наступним важливим принципом нормотворчої діяльності є *принцип обґрунтованості нормотворчих рішень*. На нашу думку, його змістом є вимога врахування при ініціюванні прийняття нормативно-правового акта і розробці проекту такого акта даних соціологічного аналізу та стану юридичної практики у сфері, яка входить до предмета правового регулювання. Реалізація даного принципу забезпечує загальносоціальну легітимність нормотворчості та її результатів, тобто її опору на широку базу соціального очікування². У практику нормотворчої діяльності слід запроваджувати ефективні методики соціологічного аналізу структури інтересів суб'єктів, які зачіпає відповідний нормопроект, і погодження таких інтересів³. Як приклад можна навести таку методику. Розгляд конкретної ситуації повинен починатися з визначення проблемного економічного інституту — що саме привертає увагу бізнесу, виступає об'єктом публічних дискусій. Далі відбувається визначення суб'єктів, які найбільш зацікавлені у відповідних змінах законодавства. На наступних етапах формулюються конкретні інтереси таких суб'єктів, а також конфлікт між ними. На останніх етапах робиться висновок про те, як правова інституціоналізація даних інтересів вплине на локальні і загальні зміни в законодавстві⁴. У результаті має бути сформована модель, яка пропонує оптимальне вирішення конфлікту інтересів. Також для реалізації цього принципу слід налагодити систему врахування інформації про необхідність удосконалення існуючого нормативно-правового регулювання; доцільно публікувати на офіційних сайтах органів держав-

¹ Див.: Бурлай Є. В. Указ. праця. — С. 81–82.

² Див.: Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства : курс лекций / В. С. Нерсесянц. — М. : НОРМА, 2001. — С. 420.

³ Див.: Червонюк В. И. Согласование интересов как вид современных законодательных технологий / В. И. Червонюк, И. В. Гойман-Калинский // Государство и право. — 2004. — № 8. — С. 33–38.

⁴ Див.: Яковлев А. А. Интересы экономических агентов и спрос на право в России (на примере институтов корпоративного управления) / А. А. Яковлев // Реформы и право / под ред. Ю. А. Тихомирова. — М., 2006. — С. 50.

ної влади результати експертизи й узагальнені результати обговорень, пропозицій та зауважень до нормопроектів, а також обґрунтування, чому не враховані/враховані найбільш принципи положення експертного висновку та результатів обговорення.

Реалізація цього принципу разом з принципом демократизму найбільш повно забезпечує вимогу відшукання належного балансу інтересів, найбільш повного врахування потреб і інтересів зацікавлених осіб. Відшукання балансу інтересів і є суттю перекладу «мови інтересів» на «мову права». Якщо в конфлікті інтересів перевага надається підтримці інтересів певних (часто заздалегідь відомих) гравців, то це неправовий шлях інституціоналізації інтересів. Якщо критерієм виступає пошук оптимального балансу інтересів, це гарантує появу правових законів, які будуть володіти належним ступенем стабільності та динамічності.

Досягнути максимального практичного втілення низки принципів нормотворчої діяльності можливо за рахунок використання ресурсу різних видів експертизи проектів нормативно-правових актів, а у певних випадках і чинних нормативно-правових актів. Особливе значення має правова експертиза нормопроектів¹. Коло питань, на які необхідно дати обґрунтовану експертну відповідь, включає питання відносно внутрішньої погодженості положень проекту, їх несуперечності, відповідності правилам юридичної техніки, положенням чинного законодавства, нормам міжнародного права тощо.

Висновок правової експертизи являє собою письмовий документ, який приймається уповноваженою особою або групою осіб за результатами дослідження проекту юридичного документа та відображає інформаційний матеріал щодо якісних правових характеристик документа і шляхів усунення виявлених у ньому недоліків². Правова

¹ Див.: *Погорелова З. О.* Проблеми правової експертизи проектів законодавчих актів (формальні критерії перевірки) / З. О. Погорелова // *Методологічні проблеми правової науки : матеріали Міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р.* – Х., 2003. – С. 171–174.

² Див.: *Бутенко В. О.* Феноменологічні, методологічні та практичні основи правової експертизи юридичних документів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. О. Бутенко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 21 с.

експертиза юридичних документів в Україні поступово отримує відповідну правову регламентацію і методичне забезпечення її проведення, що підтверджує необхідність загальної уніфікації правил експертного вивчення проектів юридичних документів, у тому числі й необхідність уніфікації форми експертного висновку.

Слід погодитися з Р. К. Надєєвим, який пропонує в цілях посилення гарантії правової експертизи законопроектів законодавчо закріпити, що приписи і зауваження, сформульовані в результаті правової, лінгвістичної експертизи, такі, які мають юридико-технічний або редакційний характер, поправками до законопроекту не є і підлягають обов'язковому врахуванню відповідальним комітетом при доопрацюванні тексту проекту. Доцільно, щоб правова експертиза кожного законопроекту проводилася перед кожним його читанням, а лінгвістична — перед другим і третім, але в будь-якому разі після правової, оскільки лінгвістична експертиза потрібна лише стосовно юридично якісного проекту¹. Особливо важливою є лінгвістична експертиза проектів кодифікованих законів і тематичних блоків проектів галузевого законодавства. У процесі такої роботи особливо важливо дотримуватися принципу системності при аналізі, опрацюванні текстової структури, а також вимог максимально можливої уніфікації термінології, однотипних логіко-стилістичних конструкцій.

У світлі подолання негативних явищ корупції, які в тому числі уможливаються завдяки наявності широких дискретних повноважень суб'єктів публічної влади, вельми важливою і обов'язковою є кримінологічна експертиза законів та інших нормативно-правових актів². Причинами появи криміногенних актів є складність суспільних відносин, недостатня кваліфікованість кадрів, які опрацьовують тексти нормпроектів, наявність лобіювання в нормотворчій діяльності тощо. Актуальним є розроблення положень про різні види експертиз

¹ *Надєєв Р. К.* Правовое обеспечение законопроектной деятельности Государственной Думы / Р. К. Надєєв. – М. : Известия, 1997. – С. 63.

² Див.: *Бородин С. В.* О кримінологической экспертизе законов и иных нормативно-правовых актов / С. В. Бородин, В. В. Лунеев // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 40–42.

проектів або чинних законів і інших нормативно-правових актів, які б регулювали організаційні аспекти експертної діяльності.

Другий напрям удосконалення нормотворчої діяльності полягає у формуванні і підтриманні високого рівня правової культури законодавчої діяльності як різновиду нормотворчої, у тому числі законодавчого процесу.

На даний момент нестабільність вітчизняних законів зумовлена не життєвими реаліями, які швидко і кардинально змінюються, а низькою якістю законотворчої діяльності. Сьогодні є всі підстави констатувати той факт, що законодавча діяльність українського парламенту позбавлена системного, послідовного, планомірного характеру, вона не має чіткої і послідовної скерованості на стимулювання прогресивного розвитку суспільства¹. Часто в оцінці ефективності роботи відповідних державних структур, у тому числі парламенту, виходять із прийнятих актів. Однак реалії законотворчої роботи породжують серйозні сумніви у правомірності ототожнення кількості прийнятих законів з ефективністю законотворчої діяльності. Наприклад, у період роботи парламенту 4-го скликання (2002–2006) були прийняті і набули чинності 1138 законів і 6 кодексів. За той же час на розгляд парламенту було внесено 4922 проекти законів і 34 проекти кодексів. Отже, за рік реєструвалося в середньому понад 1200 проектів, що значно більше, ніж у попередньому третьому скликанні, — тоді загальна кількість внесених законопроектів складала 3624, або близько 900 на рік.

Відповідно до законодавства всі внесені суб'єктами законодавчої ініціативи законопроекти формально мають право бути розглянутими на пленарному засіданні. У зв'язку з цим парламент 4-го скликання намагався розглянути майже всі з таких законопроектів. У результаті процедура розгляду все більше спрощувалася, прийняття багатьох законів зводилося до простого натискання кнопок. Затвердилися не тільки неухажне ставлення до змісту того, за що голосують, а й явно недостатня увага якісній підготовці проектів до розгляду. На сьогодні склалася ситуація, коли залишилися одиниці законопроектів, які б

¹ Див.: *Пархоменко Н. М.* Законодавство України на сучасному етапі: кількісний та якісний аналіз / Н. М. Пархоменко // Публ. право. – 2012. – № 3. – С. 296–297.

розглядалися у трьох читаннях. Стан ускладнюється ще й тим, що фактично рішення про прийняття або неприйняття законів формується фактично за межами парламенту, а парламентарі просто втілюють вже сформовану політичну волю. Це також не підсилює уважності депутатів парламенту до змісту законів, які виносяться на голосування. Підсилює всі ці негативні моменти і явно низький рівень політичної та правової культури депутатського корпусу, коли відсутня вкорінена особиста відповідальність за закони, що приймаються¹.

Аналогічні «свідчення» зустрічаються і в інших постсоціалістичних правових системах, коли в законодавчому процесі ігнорується наукова технологія закону. Панує прагматика низького рівня: акти готуються поспіхом, без економічних і фінансових розрахунків, прогнозування. Іноді законодавчий процес доводиться до абсурду, коли в один день приймаються 50–60 законів. Це не має нічого спільного з нормальною парламентською процедурою, яка передбачає сувору продуманість і чіткість усіх етапів розгляду законодавчого акта. Нерідко в такі дні закони приймаються без обговорення, відразу у двох або трьох читаннях. У цілому констатується, що відбуваються неконтрольована правова інфляція, хаотичне нарощування нормативного матеріалу, унаслідок чого законодавство втрачає системні якості².

Жорстко регламентована й ускладнена (порівняно з підзаконними актами) процедура прийняття законів за умови її ретельного дотримання, зокрема, гарантує: а) прийняття парламентом дійсно необхідних суспільству законів; б) демократичний характер змісту закону; в) стабільність закону та його високу регулятивну ефективність; г) обґрунтованість змісту закону; д) забезпечення системності зако-

¹ Див.: Ришелюк А. Стабільність и качество закона [Электронный ресурс] / А. Ришелюк, Н. Мельник // Зеркало недели. – 2006. – 3 июня (№ 21). – Электрон. версия. – Режим доступа: http://zn.ua/LAW/stabilnost_i_kachestvo_zakona-46893.html. Див. також: *Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права* / В. Д. Швець, В. М. Грицак, Я. І. Василькевич, В. О. Гацелюк ; вступ. сл. М. І. Мельника. – К. : Атіка, 2008. – 244 с.

² Див.: *Конституція и закон: стабільність и динамизм* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Юрид. кн., 1998. – С. 71–72.

подавства. У результаті безпідставного спрощення законодавчої процедури приймаються не просто неефективні закони, а закони, які можуть бути шкідливими для суспільства. Більшість законів, що приймаються, є законами про внесення змін, що свідчить про неперервне перманентне корегування законів та їх вкрай низьку змістовну і формальну якість.

Складається стійке враження, що закони приймають поспіхом, заздалегідь розраховуючи на те, що потім їх «удосконалять, доопрацюють, підправлять». Нерідко зміни вносяться в нещодавно прийняті закони і кодекси. Іноді процес корегування закону починається чи не на наступний день після його прийняття. До багатьох законів уже в перші роки після їх прийняття вносяться зміни і доповнення. Приміром, до КК України, що набув чинності 1 вересня 2001 р., зміни впродовж роботи парламенту 4-го скликання вносилися 29 разів, до ЦК України, який діє з 1 січня 2004 р., — 16 разів, до Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» — 16 разів¹. До КАС України від 1 вересня 2005 р. перші зміни були внесені вже 8 вересня 2005 р. Показовим у цьому плані може бути КК України, який за п'ятнадцять років своєї дії (з 1 вересня 2001 р.) оновився майже на дві третини, а загальна кількість внесених до нього змін та доповнень станом на 1 вересня 2016 р. складає цифру більше 700. Але стверджувати, що його зміст покращився, не можна хоча б вже тому, що оновлення положень КК України в більшості випадків не мало системного, науково обгрунтованого, виваженого і послідовного характеру². На жаль, доводиться констатувати, що серед аргументів на користь прийняття чи відхилення того чи іншого законопроекту наразі превалює не його соціальна значущість, практична актуальність чи наукова обгрунтованість і не дані узагальненої судової практики та статистики, а політична доцільність. Приміром, є чимала кількість статей КК, до яких через кілька років або навіть через декілька місяців після їх прийнят-

¹ Із прийняттям Податкового кодексу останній вже втратив силу.

² Див.: Тацій В. Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко // Вісн. Нац. акад. прав. наук України. — 2015. — № 4 (83). — С. 54–66.

тя вносилися нові зміни та доповнення¹. Привертає до себе увагу і те, що поява цілої низки законопроектів диктується не стільки нагальною потребою приведення кримінального законодавства у відповідність до вимог швидко змінюваних умов життєдіяльності сучасного суспільства й держави, скільки пов'язана з бажанням відреагувати на кожну більш-менш «голосну» подію чи «гучну» справу шляхом створення нової норми КК².

В умовах розпорядку роботи, уведеного Регламентом Верховної Ради України 1994 р. і збереженого в чинному регламенті (2010), обсяг часу на розгляд і обговорення законопроектів складає від 360 до 400 годин на рік (залежно від кількості пленарних тижнів). Разом з тим кількість проектів, що підлягають розгляду, з кожним роком зростає, а отже, неухильно зменшується обсяг часу, упродовж якого на пленарному засіданні розглядається той або інший проект. З урахуванням того, що як мінімум 1/3 частина від загального пленарного часу повинна присвячуватися розгляду організаційних, персональних

¹ Наприклад, статтями 364¹ (зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права) та 368⁴ (підкуп особи, яка надає публічні послуги) КК України було доповнено в 2011 р., але станом на 1 вересня 2016 р. ці статті піддавалися змінам та доповненням вже *шість* разів. Показовим є і приклад, який стосується ст. 389 КК (ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі), із тексту якої Законом від 2 червня 2016 р. було виключено (декриміналізовано) діяння, яке полягало в ухиленні від сплати штрафу особою, засудженою до цього виду покарання. Але вже Законом від 7 вересня того ж 2016 р. ст. 389 КК було доповнено вказівкою, згідно з якою ухилення засудженого від сплати штрафу визнано злочином, тобто це діяння знов-таки було криміналізовано. На безсистемність, необґрунтованість та невинуватість численних змін кримінального законодавства звертають увагу багато фахівців, але законодавча «чехарда» продовжується (див., напр.: *Лихова С. Я.* Глобалізація та кримінальне законодавство України (позитивні результати та негативні наслідки) / *С. Я. Лихова* // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – X., 2009. – С. 46–47; *Хавронюк М. І.* Якість кримінального законодавства: як її досягти / *М. І. Хавронюк* // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – X., 2009. – С. 42; *Тацій В.* Виклики сучасності і кримінальне право / *В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко* // *Голос України*. – 2016. – 29 січ. (№ 16). – С. 6–7, та ін.).

² Див.: *Тютюгін В. І.* Стабільність кримінального законодавства як одна з умов його ефективності. – С. 50–51.

та інших подібних питань, парламент для того, щоб розглянути всі внесені, наприклад, в 2005 р. законопроекти, повинен би був витратити не більше 10 хвилин пленарного часу на кожний із них. Чи можливо за такий час ретельно розглянути проект закону? Однак з огляду на велику кількість проектів, що підлягають розгляду, Верховна Рада України фактично вкладається в указаний вище ліміт часу. В окремих випадках за 10 хвилин, без серйозного обговорення, без винесення проекту на друге читання приймалися закони, текст яких складав десятки сторінок¹.

Загалом, указується на такі основні проблеми законодавчої діяльності в Україні²:

1. Серед усього законодавчого масиву, що був створений Верховною Радою після прийняття нової Конституції України, найбільша кількість прийнятих законів є такими, якими внесено зміни до інших законів. Саме такі закони, як свідчить парламентська практика, можна віднести до групи законів «найбільшого суспільного ризику» в контексті забезпечення дієвості принципу верховенства права з огляду на їх фрагментарність і несистемність, спрощений процес законотворення та, як правило, корпоративну ідеологію.

2. Ігнорування експертних зауважень законодавцями.

3. Існують повторювані періоди активізації діяльності Верховної Ради, коли парламент перетворюється на «фабрику законів». Циклічність і тривалість цих періодів звичайно пов'язана з наближенням завершення кожної чергової сесії, завершення повноважень відповідної каденції парламенту, початком виборчої кампанії тощо. В Україні ці періоди є знаковими з огляду на прийняття найбільшої кількості законів, зокрема, й популістського характеру, зі штучним предметом правового регулювання та різного лобістського спрямування. Отже, наслідком домінування різних корпоративних інтересів над суспільними є прийняття лобістських, непотрібних законів. Усе це показові приклади зверхності політичної доцільності над здоровим глуздом.

¹ Див.: Ришелюк А. Указ. праця.

² Див.: Нижник А. Якість закону в контексті дотримання принципу верховенства права / А. Нижник // Укр. право. – 2006. – № 1. – С. 106–108.

4. У цілому та аналітична, експертна діяльність, що здійснюється силами апаратів органів влади щодо узгодження законів, не встигає за швидкоплинною законодавчою діяльністю з прийняття нових законів. Процес законотворення потребує збалансованості. З одного боку, він повинен відповідати вимогам своєчасності, оперативності й необхідної повноти закону, а з іншого — для гарантованої ефективності правового регулювання має відповідати вимогам обачливості, несквапливості в його створенні та вимогам принципу «економії закону»¹.

5. Випадки прийняття законів із «спільним предметом правового регулювання». Зі зростанням кількості таких законів необґрунтовано закладається нормативне підґрунтя для множинності правомірної поведінки для посадових осіб. Наприклад, отримання права на видобуток нафти може здійснюватися за трьома законами — Кодексом про надра, про концесії, про нафту і газ.

6. Неповнота законодавчого регулювання. Тут можна нагадати про Рішення КСУ від 30 травня 2001 р. № 7-рп/2001 у справі про відповідальність юридичних осіб, у якому, зокрема, зазначено, що «стан регулювання притягнення юридичних осіб до відповідальності, зокрема, щодо визначення строків застосування до них заходів впливу, КСУ вважає неповним і таким, що не відповідає конституційному визначенню України як правової держави»².

Основними напрямками і заходами вдосконалення законодавчого процесу повинні стати такі:

- 1) упорядкування, уніфікація організації врахування й узагальнення зауважень, пропозицій з доопрацювання законопроекту;
- 2) уведення обов'язкової юридичної (перед першим читанням) і у визначених законом випадках спеціалізованої експертизи проектів законів;
- 3) визначення офіційного значення результатів експертизи проектів законів³;

¹ Див.: *Бурлай С. В.* Указ. праця. – С. 83.

² Див.: *Офіц. вісн. України.* – 2001. – № 24. – Ст. 1076.

³ Див.: *Чабаненко О.* Оцінка стану українського парламентаризму на основі керівних принципів демократичних парламентів / *О. Чабаненко* // *Парламент :*

4) закріплення колективного здійснення права законодавчої ініціативи депутатами парламенту. Приміром, відповідно до Регламенту німецького Бундестагу, матеріали для обговорення, що вносяться його депутатами, у тому числі й законопроекти, повинні, як правило, підписуватися однією із фракцій або 5% депутатів¹. Подібне правило встановлене Регламентом Сейму Республіки Польща;

5) внесення до Регламенту змін, які б запроваджували дієвий контроль за дотриманням встановлених вимог щодо оформлення й обґрунтування законопроектів (законопроекти, оформлені з порушенням встановлених вимог, не повинні включатися до порядку денного сесії). У цьому контексті слід більш детально сформулювати вимоги до обґрунтування необхідності прийняття закону, оскільки таке обґрунтування часто-густо займає обсяг в 1,5–2 стандартні друковані сторінки. У результаті парламент стає перевантаженим, зокрема, в силу того, що вимушений займатися проектами, зміст яких вимагає прийняття підзаконних нормативно-правових актів, а не законів;

6) визначення в Регламенті вичерпного переліку випадків, за яких обговорення законопроектів може здійснюватись за скороченою процедурою та ін.²

Актуальним є забезпечення суворого дотримання законодавчої процедури. Зокрема, у деяких законодавчих установах існує практика створення спеціальних структур, які займаються питаннями, що стосуються виключно регламенту³. Одним із способів забезпечення

часопис. – 2011. – № 2. – С. 22–23; *Загинеї З.* Кримінально-правова герменевтика. – С. 262–266, та ін.

¹ Див.: *Шльоєр Б.* Іноземний досвід законодавчого регулювання діяльності фракцій політичних партій у парламентах світу [Електронний ресурс] / Б. Шльоєр // Парламент : часопис. – 2001. – № 1. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=119&iar_id=91&as=2.

² Див.: *Концепція* змін до законодавчих актів України щодо підвищення ефективності функціонування Верховної Ради України («Біла книга» українського парламентаризму) // Парламент : часопис. – 2010. – № 1. – С. 7–10.

³ Див.: *Абрамова А. И.* Регламенты законодательных (представительных) органов государственной власти субъектов Российской Федерации / А. И. Абрамова, Г. Т. Чернобель // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 139.

дотримання процедурних правил є вказівка в законі на ті правила, порушення яких тягне за собою скасування в судовому порядку відповідних нормативно-правових актів.

Головним завданням в аспекті забезпечення стабільності та динамізму законодавства є ретельне опрацювання проектів законів на стадії законодавчої ініціативи, від наукового, експертного й організаційного забезпечення якої залежить якість вихідного, базового проекту закону, і в процесі подальшої роботи над законопроектом¹. Законодавче проектування повинно враховувати науково-правові знання і ретельно відбирати юридичні засоби регулювання². Саме на етапі розробки проектів нормативно-правових актів повинні закладатися концептуальні та змістовні основи їх стабільності та динамізму.

Для посилення стабільності законодавства іноді пропонується використовувати введення заборони на внесення докорінних змін та доповнень до визначених законів протягом певного часу або запровадження ускладненої процедури їх прийняття. Слушною є думка, що для стабільності законодавства при прийнятті кодексу або змін до кодексу має бути встановлено дворічний або п'ятирічний мораторій на зміни до нього (у разі внесення змін до кодексу — мораторій на зміну нових або змінених норм). Винятком мають бути лише зміни технічного характеру, які мають бути внесені внаслідок помилки законодавця або якщо такі зміни будуть підтримані двома третинами парламентаріїв. Крім того, такий же режим незмінності має бути встановлено і для податкового та інвестиційного законодавства³.

Зміни до чинних законів повинні бути обґрунтованими. Вони є позитивним явищем, коли в процесі реалізації первинного закону юридична практика відкрила окремі його недоліки; суттєво змінилися об'єктивні умови, в яких реалізується закон, що потребує відповідного врахування; відбувається реформування правового регулю-

¹ Див.: *Москалькова Т. Н.* Нормотворчество : науч.-практ. пособие / Т. Н. Москалькова, В. В. Черников. — М. : Проспект, 2011. — С. 138–235.

² Див.: *Сырых В. М.* Законодательство как вид социального проектирования / В. М. Сырых // *Журн. рос. права.* — 1997. — № 3. — С. 61–65.

³ Див.: *Монастирський Д. А.* Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення. — С. 119.

вання; існує необхідність гармонізації національного правового регулювання у відповідній сфері з міжнародним¹.

У той же час, якщо закон ретельно підготовлений, такі причини не можуть самі по собі призводити до необхідності його майже негайного корегування, внесення постійних змін та доповнень до нього. Якщо чинний закон вимагає доопрацювання, переробки, то розумним є не локальне багаторазове доповнення і зміна такого закону, а комплексний аналіз його недоліків і внесення всіх необхідних змін за один раз.

Значна кількість законів є виправданою в періоди глибокої реконструкції суспільного життя, яка зумовлює появу нових юридичних інститутів і галузей законодавства. У таких умовах питання про якість, системність законодавства відходить нібито на другий план, оскільки, серед іншого, вона фізично не може бути досягнута (з огляду на обсяги й інтенсивність нормотворчої діяльності). Водночас закінчення періоду руйнування старої і побудови нової правової системи означає і закінчення екстенсивної законотворчості. Слід погодитися з думкою, що в Україні більш немає причин для екстенсивної законотворчості, а головним пріоритетом повинна стати якість законів. Парламент повинен врешті-решт навести лад у системі законів. Вони повинні стати менш заплутаними, двозначними, суперечливими, більш чіткими, ясними, такими, що не вимагають екстреного втручання для усунення грубих законодавчих прорахунків.

Третім важливим напрямом удосконалення нормотворчої діяльності є посилення її стратегічних і концептуальних засад. Нестабільність, непослідовність нормативно-правового регулювання є проявом відсутності цілісного бачення принципів, орієнтирів, врешті-решт ідеалів суспільного розвитку у відповідних сферах. Отже, йдеться про наявність цілісного, обґрунтованого, перспективного бачення розвитку суспільства в цілому, його окремих сфер, визначеності вектора такого розвитку. У рамках політики держави в різноманітних сферах для вдосконалення системи законодавства особливого зна-

¹ Див.: *Пархоменко Н. М.* Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. – С. 338–342.

чення набуває правова (юридична) політика держави. Серед численних значень, в яких може вживатися дане поняття, у контексті даного дослідження важливими є такі¹.

По-перше, правова політика як процес розбудови та забезпечення функціонування правової системи, який включає: а) удосконалення законодавства, б) підвищення практики його реалізації, в) підвищення правової активності громадян. У цьому сенсі основу правової політики становлять такі компоненти, як стратегія законодавства, принципи правового регулювання, конституційне будівництво, судово-правова реформа, захист прав людини і громадянина, посилення режиму законності, зміцнення правопорядку, вдосконалення виборчого права тощо.

По-друге, правова політика як процес перетворення суспільних відносин за допомогою правових засобів. Досягнення належного балансу між стабільністю і динамізмом законодавства має відбуватися саме через розробку і реалізацію правової політики в поєднанні цих двох значень, тобто повинно йтися про стратегію розвитку законодавства як системи в цілому, так і у відповідній сфері соціальних відносин. Серед усіх складових елементів правової політики першочергового значення набуває політика законодавча — планування законотворчої діяльності, розробка й прийняття законів.

Важливою частиною правової політики держави є стратегія нормотворчості — система взаємопов'язаних і взаємозалежних засобів, напрямів розвитку правових інститутів та галузей, планів, прогнозів, націлених на гармонійний і планомірний процес законотворчості на базі врахування всіх політичних і економічних факторів². У рамках стратегії нормотворчості доцільно визначати пріоритетні форми і напрями правових реформ, за допомогою яких вирішується завдання динамізму законодавства й закладаються основи його стабільності. Реформи повинні проводитися відповідно до політики держави у пев-

¹ Див.: *Скрипнюк О. В.* Сучасна правова парадигма політики в незалежній Україні / *О. В. Скрипнюк* // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 48–57.

² Див.: *Гаврилов О. А.* Указ. праця. – С. 26–27.

ній сфері, розрахованої на тривалу перспективу, тобто йдеться про розробку відповідних стратегій.

Програма системних перетворень з точки зору актуальних техніко-юридичних аспектів, виходячи із зарубіжного досвіду, має включати комплекс заходів, серед яких: 1) встановлення послідовної і чіткої системи юридичних термінів і понять; 2) упорядкування законодавства і забезпечення його доступності; 3) періодичний перегляд ринкового законодавства першого і другого покоління; 4) забезпечення послідовності організаційних програм розвитку законодавства; 5) підготовка і перепідготовка юридичних кадрів; 6) утворення допоміжних юридичних структур¹.

Успішність правової реформи залежить від багатьох чинників: наукова обґрунтованість; системний, комплексний характер тощо. Прикладом у цілому невдалого реформування є судова реформа в Україні 2010 р. Попри цілком обґрунтовані зауваження про її недоліки на етапі законопроектних робіт² ця реформа відбулася. Але достатніх підстав для визнання її ефективності немає, адже головна мета — забезпечення ефективності, справедливості судочинства, його відповідності європейським стандартам прав людини — так і не була досягнута. Також слід погодитися з думкою, що реформування судової системи без реформування процесуального законодавства України не буде ефективним, оскільки ефективність здійснення правосуддя залежить не тільки від вдалої розбудови структури судів, а й від правильного розуміння процесуальних аспектів функціонування органів судової влади³.

Розглядаючи фактори стабільності закону, Д. А. Монастирський обґрунтовано особливу увагу приділяє стратегічним засадам законодавчого процесу, основною складовою якого є концептуальний підхід до розробки законів. Автор вважає, що необхідно формувати практи-

¹ Див.: *Кубко Е. Б.* Указ. праця. – С. 76–77.

² Див., напр.: *Колісник О. В.* Реформування судової системи України та проблеми модернізації касаційного перегляду цивільних справ / О. В. Колісник // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 81–88.

³ Там само. – С. 88.

ку затвердження концепцій проекту закону¹. Відсутність концептуального бачення розбудови системи законодавства призводить до дезінтеграції в ході законотворчого процесу, безсистемного напрацювання актів, неузгодженості щодо їх розроблення і прийняття, розпорошеності підходів до одних і тих самих об'єктів правового регулювання. Слід визнати вірною думку, що одним із найефективніших шляхів упорядкування законодавства є визначення концепції зміни (реформування) певної галузі (підгалузі) законодавства². Концепція розвитку галузі законодавства — система теоретичних положень і практичних рекомендацій, розроблених на підставі єдиного (узгодженого) підходу, необхідних і достатніх для розробки, прийняття і застосування (реалізації) законів та інших нормативно-правових актів, що складають дану галузь законодавства, у визначених цілях. Не менш важливим є застосування концептуального підходу не тільки на рівні галузі законодавства, а стосовно окремого закону, значущого підзаконного нормативно-правового акта³.

Четвертим напрямом удосконалення нормотворчої діяльності є її належне нормативно-правове регулювання. Нормативне закріплення правил і процедур підготовки нормативно-правових актів суб'єктами нормотворчості передбачає різні форми і рівні, які багато в чому залежать від типології правових актів. Найбільш принципові питання врегульовано на рівні Конституції і законів, окремі ж аспекти підготовки проектів нормативно-правових актів регулюються на рівні підзаконного нормативно-правового регулювання.

Удосконалення нормативно-правового регулювання нормотворчої діяльності в Україні повинно відбуватися за такими ключовими позиціями.

¹ *Монастирський Д. А.* Указ. праця. – С. 93–109.

² Там само. – С. 95.

³ Див., напр.: *Тацій В.* Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // *Право України.* – 2010. – № 9. – С. 4–15; *Концептуальная модель установления ответственности за проступок в законодательстве Украины (Проект для обсуждения)* / В. Я. Таций, В. И. Тютюгин, О. В. Каплина та ін. // *Проблемы законности* : сб. науч. тр. / отв. ред. В. Я. Таций. – Харьков : Нац. юрид. ун-т им. Ярослава Мудрого, 2014. – Вып. 125. – С. 7–31.

1. Систематизація й удосконалення нормативно-правового регулювання нормотворчої діяльності шляхом прийняття законів України «Про нормативно-правові акти»¹ та «Про основи підзаконної нормотворчості органів державної влади і місцевого самоврядування», в останньому з яких містилася б уніфікована процедура прийняття підзаконних нормативно-правових актів. Проблема полягає в тому, що бракує ефективних засобів, які б гарантували єдність законодавства і нормативно-правового регулювання в умовах, коли нормотворча діяльність здійснюється на багатьох рівнях і в різних формах. У даному випадку слід відзначити той факт, що в Україні відсутнє комплексне, послідовне регулювання підзаконної нормотворчої діяльності (починаючи з рівня міністерств, відомств і нижче, а також як окрема проблема — регулювання нормотворчої діяльності Президента України). У результаті існує безліч проблем з реалізацією всіх ключових принципів нормотворчості на рівні підзаконної нормотворчої діяльності. І якщо недостатньо прозорою, демократичною, соціально і науково обґрунтованою, системною є законодавча діяльність Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України, то на інших рівнях нормотворчої діяльності ці проблеми є ще більш глибокими².

Отже, одна з найголовніших проблем полягає в уніфікації нормативно-правового регулювання підзаконної нормотворчості. Воно внесе стабільність, порядок і необхідну одноманітність у роботу органів, що готують проекти, надасть чіткі орієнтири оформлення, опублікування і введення в дію нормативно-правових актів, дозволить забезпечити більш високі вимоги до їх змісту, форми, обґрунтованості. Таке регулювання повинно рухатися від уніфікації до спеціалізації. У другому випадку йдеться про необхідність існування нормативно-

¹ Див.: *Баранов В.* Техніко-юридичні засоби вираження суверенітету закону. – С. 97, 93; *Косович В.* Закон «Про нормативно-правові акти» як засіб удосконалення нормативно-правових актів України / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2011. – Вип. 52. – С. 10–20; *Суходубова І. В.* Чинники розвитку і зміцнення системи законодавства / І. В. Суходубова // Вісн. прокуратури. – 2008. – № 11. – С. 98, та ін.

² Див.: *Петришина М. О.* Загальна характеристика нормотворчого процесу в органах місцевого самоврядування в Україні / М. О. Петришина // Право України. – 2010. – № 4. – С. 334.

правових актів, які регулюють особливості роботи над проектами певної категорії нормативних актів (приміром, регуляторні акти).

На нашу думку, доцільно законодавчо закріпити: а) перелік основоположних принципів нормотворчої діяльності державних органів; б) визначити правотворчу компетенцію кожного суб'єкта на прийняття нормативно-правових актів у певній формі з відповідного кола питань; в) визначити поняття підзаконного нормативно-правового акта, його види, способи (види) і межі конкретизації закону. На думку Т. Н. Рахманіної, правове регулювання нормотворчої діяльності повинно охоплювати такі основні блоки питань: типологія нормативно-правових актів; ієрархія актів між собою; загальний порядок підготовки, оформлення, набуття чинності й опублікування нормативно-правових актів¹.

Основний зміст законодавства про нормативні акти повинні скласти точно і конкретно сформульовані вимоги, що закріплюють стандарти, яким має відповідати кожний із різновидів нормативно-правових актів. Вважаємо, що слід погодитися з думкою, що такі вимоги можна поділити на чотири групи, а саме на ті, що стосуються: а) конституційності; б) законності; в) концепції і змісту нормативно-правового акта; г) форми викладення його змісту. Також таке законодавство повинно встановити форми контролю за дотриманням вимог і юридичні наслідки їх порушення².

2. Внесення комплексних змін і доповнень до Конституції, чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів з метою приведення до сучасних демократичних стандартів нормативного забезпечення практичної реалізації принципів нормотворчості; з метою вдосконалення законотворчого процесу в Україні.

3. Внесення змін і доповнень у законодавство про нормотворчу діяльність з метою збалансування нормотворчої компетенції різних суб'єктів, які реалізують завдання та функції держави в різних сферах

¹ Рахманіна Т. Н. Нормативное регулирование правотворческой деятельности субъектов Российской Федерации. – С. 90–106.

² Див.: Козулин А. И. Законодательство о нормативных актах как средство обеспечения единства их системы / А. И. Козулин // Рос. юрид. журн. – 2000. – № 3. – С. 82–89.

суспільства. При визначенні вертикальних і горизонтальних рівнів правотворчої компетенції доцільно виділити органи загальної і спеціальної правотворчої компетенції. Правотворча компетенція повинна бути оптимально збалансованою, ієрархічно витриманою.

Аналіз чинного законодавства сучасних держав дозволяє говорити про певні тенденції в урегулюванні питань нормотворчої компетенції. Конституційно закріплені самі поняття: «нормотворча компетенція», «законодавча компетенція», «розмежування компетенції». Генералізується ідея недоторканності компетенції. У конституційний обіг увійшло поняття «закон, що уповноважує», яке охоплює законодавчі акти, що визначають компетенцію державних органів (див., наприклад, Конституцію Іспанії). Затвердився принцип, згідно з яким правотворча компетенція регулюється конституційними законами. Як правило, загальна схема нормативно-правових актів або їх основні види визначаються в самій конституції або в інших законодавчих актах конституційної значимості¹. Конституція США однією з перших надала приклад виокремлення переліку питань, які регулюються виключно законом, який наслідували конституції інших країн, включаючи новітні.

Розповсюджена конституційна практика делегування деяких законодавчих повноважень виконавчим органам влади, що дозволяє останнім приймати рішення у формі законодавчих актів («законодавча компетенція уряду»), які зазвичай визначаються як «декрети, що володіють силою закону» (ст. 77 Конституція Італійської Республіки), «акти, що мають силу закону» (ст. 82 Конституції Іспанії), «декрети-закони уряду» (ст. 168 Конституції Португалії). Конституційно закріплене узагальнююче поняття «делеговане законодавство». Існують певні «табу» при делегуванні законодавчих повноважень. Приміром, в Італії лише парламентським законом вирішуються питання, пов'язані з бюджетом, встановлюються положення про судоустрій, компетенцію судів.

Неоднозначно регулюється питання про правотворчі повноваження глави держави. У цілому ряді держав (Бельгія, Великобританія,

¹ Див.: *Италия*. Конституция и законодательные акты : пер. с итал. / сост. и вступ. ст. Н. Ю. Попова. – М. : Прогресс, 1998. – 331 с.

Данія, Індія, Йорданія, Ісландія, Нідерланди, Норвегія, Фінляндія, Швеція тощо) закріплена конституційна формула, згідно з якою «законодавча влада» здійснюється сумісно парламентом і главою держави. Конкретно це виражається в тому, що главі держави надаються: а) право законодавчої ініціативи; б) право санкціонування (схвалення, затвердження) прийнятого парламентом законопроекту; в) право промудрації закону. Широко розповсюдженими є нормативно-правові акти глави держави, які видаються ним на основі власної правотворчої компетенції (декрети, укази, постанови). Одні з них видаються в рамках забезпечення реалізації закону, другі мають силу закону, треті видаються за надзвичайних обставин («надзвичайні укази»). Конституції, співвідносячи правотворчі повноваження глави держави з правотворчими повноваженнями інших органів влади, зазвичай не уточнюють, які саме питання можуть регламентуватися актами власної компетенції глави держави, що призводить у ряді випадків до гіпертрофії його правотворчих повноважень і прерогатив.

У цілому палітра нормативно-правових актів підзаконного характеру є вельми калейдоскопічною. В Англії, приміром, акти, які виходять від уряду, виражаються як постанови, накази, указівки, розпорядження, циркуляри. Нормативно-правові акти Президента США як глави держави і глави виконавчої влади видаються у формі виконавчих адміністративних, воєнних наказів, різних директив, прокламацій. Міністерства, інші центральні федеральні відомства США видають накази, інструкції, директиви, меморандуми, інші нормативні акти. Система підзаконних нормативних актів французького уряду складається з ордонансів, постанов, циркулярів, інструкцій¹.

Щодо України слід відзначити, що параметри компетенції на різних рівнях правотворчої діяльності залишаються недостатньо визначеними, розмитими. Відсутні загальні принципи, змістовні критерії субординації нормативно-правових актів різних органів державної влади; органів державної влади і місцевого самоврядування.

¹ Див.: *Чернобель Г. Т.* Закон и подзаконный акт (ретроспективный аспект проблемы). – С. 41.

4. Прийняття Закону України «Про лобіювання». На теренах України історично склалось так, що разом із підвищенням ролі парламенту в політичному житті країни на початку 1990-х (це супроводжувалось різким підвищенням продуктивності роботи парламенту) суб'єкти законотворчості стали відігравати роль лобістів. Причиною цьому було те, що саме закони стали тоді основним регулятором суспільних відносин. Активне законотворення не припускало наявності посередників між зацікавленими групами та самими законотворцями. Лобістський процес перемістився у стіни Верховної Ради України та Адміністрації Президента України, і переважна частина лобістських рішень приймалась саме у парламенті. Фракції, групи, окремі народні депутати і сьогодні є основними суб'єктами українського лобізму. Саме ці учасники парламентського життя історично ввібрали в себе функції лобістів. У цьому полягає особливість явища лобізму на теренах України¹.

У зв'язку з цим вельми актуальним є перехід до цивілізованого лобізму, що пов'язано, зокрема, із законодавчим регулюванням даного питання. Хоча вплив груп тиску не завжди можна назвати позитивним, їх існування в сучасності визнається ознакою й умовою свободи в суспільстві, показником готовності політичної системи реагувати на соціальні запити. Водночас лобізм як цивілізоване явище може існувати лише за умови чіткого правового регулювання лобістської діяльності – коли держава, її органи та інститути діють гласно, відкрито, а засоби масової інформації є дійсно незалежними².

Лобізм здійснює функцію соціального посередництва між громадянським суспільством і державою, а також сприяє цілеспрямованому обміну інформацією в процесі законотворчості. Він нібито доповнює конституційну систему демократичного представництва, дозволяючи впливати на прийняття нормативних рішень тим групам,

¹ Див.: *Монастирський Д. А.* Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення. – С. 150.

² Див.: *Коновалов С.* Лоббизм: от коррупции к информации / С. Коновалов // Соціально-політичний механізм правотворчості : дев'яті Харк. політол. читання. – Х., 1999. – С. 41.

інтереси яких не представлені або недостатньо представлені в парламенті¹. У цілому лобізм як цивілізоване явище дозволяє приймати більш збалансовані й обґрунтовані нормотворчі рішення.

Важливим напрямом удосконалення нормотворчої діяльності є активне використання досягнень у сфері розвитку програмного забезпечення різних видів діяльності. Важливою є наявність не лише баз даних нормативно-правових актів, а й інших, що мають значення для нормопроектної діяльності (наприклад, з узагальнення юридичної (судової) практики). Необхідним є створення порівняльних законодавчих баз у рамках співпраці з Радою Європи, підключення до баз даних, які включають міжнародні інформаційні фонди, тощо. Важливим напрямом правової інформатики є створення експертних та консультативних систем із законотворчості. Останні можуть включати такі структурні елементи інформації: а) *фактичні дані*, які охоплюють юридичну термінологію і понятійний апарат, основні юридичні конструкції; б) *дані про типову структуру законодавчих актів* — найменування, реєстраційний номер, преамбула, загальна частина (цілі, визначення, принципи, правова основа акта), головна частина, процедурні питання, механізм реалізації, перехідні та прикінцеві положення, необхідні реквізити. Водночас слід наводити характерні приклади із законодавчих текстів; в) *систематизовані переліки законодавчих помилок*, що найчастіше зустрічаються на практиці. Бажано, щоб така інформація була згрупована стосовно різних типів законів. Однією з проблем теорії інтелектуальних систем є автоматизований аналіз текстів різної природи, який включає термінологічний аналіз, виділення латентної інформації, виявлення суперечностей, автоматичну рубрикацію текстів, автоматичну розробку тезаурусів².

¹ Див.: Герасина Л. Н. Механизмы лоббирования и законодательный процесс / Л. Н. Герасина, Н. И. Панов // Соціально-політичний механізм правотворчості : дев'ять Харк. політол. читання. – Х., 1999. – С. 38–39.

² Див.: Конституция и закон: стабільность и динамизм / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Юрид. кн., 1998. – С. 192–205.

2.3. Окремі елементи правової системи як засоби забезпечення стабільності та динамізму законодавства

Законодавство як система є, у свою чергу, елементом системи більш високого рівня — правової системи. Отже, стабільність і динамізм законодавства певним чином залежать від інших елементів останньої. Найбільш важливими з них є принципи права, судова практика, тлумачення права, правова культура.

1. *Принципи права* як його самостійне джерело є важливим інструментом надання системі законодавства належного співвідношення її стабільності та динамізму¹. Принципи права мають більший ступінь об'єктивності порівняно з нормами права; є більш стабільними; виступають системоутворюючим елементом права². З одного боку, принципи права — це інструмент подолання прогалин у законодавстві, а з іншого — вони виступають інструментом динамічного тлумачення, яке дозволяє пристосувати зміст законодавства до життєвих обставин, які змінилися. Принципи права володіють нормативністю і виконують функцію регулювання суспільних процесів, причому не лише опосередковано через норми, а й самостійно. Вони також складають основу права, пронизують його єдиними вихідними установками, цементують усі його компоненти, об'єднують їх у загальну тенденцію відповідно до об'єктивних потреб. Принципи права виступають засобом досягнення цілісності та єдності права, забезпе-

¹ Див.: *Погребняк С.* Втілення принципів права в юридичних актах / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2006. — №2. — С. 30. *Уварова О.* Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського підходів до права / О. Уварова // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2008. — №2. — С. 250–252. На значення принципів права як одного із засобів забезпечення стабільності законодавства, звертають увагу і при аналізі окремих його галузей (див., напр.: *Чередниченко Е. Е.* Принципы уголовного законодательства: понятие, система, проблемы законодательной регламентации / Е. Е. Чередниченко. — М. : Волтерс Клувер, 2007. — 192 с.).

² Див.: *Уварова О. О.* Принципы права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія / О. О. Уварова. — Х. : Мадрид, 2012. — С. 33–46; *Мальцев В. В.* Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В. В. Мальцев. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. — 694 с.

чення його внутрішньої погодженості. Вони слугують критерієм для оцінки правових норм, здійснюють вплив на їх формування, а в необхідних випадках виконують функції їх корегування¹. Посилення ролі принципів зумовлене значним ускладненням економічних процесів і соціальних взаємозв'язків, зростанням їх динамізму, що вимагає підвищення рівня узагальнення нормативних вимог, відмови від підвищеної деталізації правових приписів.

2. *Судова практика*². За одним із визначень судова практика в широкому значенні — це діяльність органів судової влади держави (системи судів різних інстанцій і суддів) з метою відправлення правосуддя (формування судження щодо застосування норм об'єктивного права стосовно обставин об'єктивної реальності), яка здійснюється у певних процесуальних формах, регламентованих законодавством і правовим звичаєм, і в результаті якої вирішуються завдання правосуддя. До останніх можна віднести: а) формування об'єктивного досвіду вирішення юридичних справ; б) реалізацію норм права стосовно індивідуальних відносин і формування в результаті відповідного правопорядку; в) визнання державою юридичних фактів; г) роз'яснення і тлумачення норм права відповідно до конкретних ситуацій; д) перевірку адекватності тих чи інших нормативних актів у системі законодавства країни; е) здійснення судового контролю за діями й рішеннями органів влади тощо³.

Таким чином, у даному випадку під судовою практикою розуміється такий різновид юридичної практики, який полягає у правозастосовній, інтерпретаційній та правотворчій діяльності судів, котра втілюється у певних видах юридичних актів⁴. З точки зору звуженого

¹ Див.: *Козюбра Н. И.* Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. — Киев : Наук. думка, 1979. — С. 189–190.

² З огляду на важливість судової практики як різновиду юридичної розгляд співвідношення між стабільністю законодавства і стабільністю юридичної практики ми обмежимо судовою практикою.

³ Див.: *Москвич Л. М.* Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія / Л. М. Москвич. — Х. : ФІНН, 2011. — С. 158–159.

⁴ Див.: *Погребняк С.* Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2003. — №4. — С. 93.

підходу судова практика — це матеріалізовані результати розгляду судової справи, оформлені як правові положення, на підставі яких вирішено спірне питання і які переконливо свідчать про єдино правильний обраний судом підхід і є орієнтиром для вирішення аналогічних спірних ситуацій¹.

Як відзначається в сучасних наукових дослідженнях, змістом судової практики повинно бути і заповнення прогалин у законодавстві через відсутність правової норми при вирішенні справи або її тлумачення в разі нечіткості викладення норми права, а також вирішення правових колізій норм права між собою, коли суди формулюють принцип пріоритетності цих норм, який згодом стане обов'язковим у судовій практиці². Щодо правової системи України висловлюється думка, що вищі судові інстанції повинні забезпечувати однакове застосування нормативних актів, закріплюючи за найбільш типовими рішеннями значення судових прецедентів, які мають застосовуватися всіма іншими судами при розгляді аналогічних справ до внесення відповідних змін до нормативних актів за законодавчою ініціативою Верховного Суду України³. На нашу думку, в такому випадку судова практика нейтралізує недостатню динамічність законодавства, дає йому певний час для адаптації до змінених умов, зберігаючи при цьому ефективність законодавства.

Раніше, коли соціальний час був не такий ущільнений, переважала стабільність законодавства як стійка незмінюваність. У нинішніх умовах яскраво виражена динамічність суспільних відносин підвищує цінність динамічності законодавства. Водночас законодавча форма

¹ Див.: *Савенко М. Д.* Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України / М. Д. Савенко // Вісн. КСУ. – 2005. – № 6. – С. 51. Див. також: *Мадьярова А. В.* Раз'яснення Верховного Суду Російської Федерації в механізмі уголовно-правового регулювання / А. В. Мадьярова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 405 с.

² Див.: *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* (Настільна книга судді) : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. – Х. : Харків юрид., 2008. – С. 608–609.

³ Див.: *Колісник О. В.* Реформування судової системи України та проблеми модернізації касаційного перегляду цивільних справ / О. В. Колісник // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 88.

часто не встигає актуально реагувати на зовнішні зміни, що відбуваються в суспільних відносинах. І саме тому останнім часом у правових системах романо-германського типу підвищується значення судової практики як джерела права. Судова практика дозволяє зберігати законодавству рівновагу між стабільністю і динамічністю законодавства.

Природа юридичного закону є такою, що він штучно відсікає від соціального закону-тенденції численні соціальні дії, тому що не в силах урахувати всю їх сукупність, як ту, яка існує в момент прийняття закону, так і ту, яка з'являється пізніше. Отже, з філософсько-методологічної точки зору необхідність в існуванні прецеденту як форми права, здатної чутко реагувати на зміни в соціальному законі-тенденції і вчасно виразити всю багатоманітність, не викликає сумнівів. При цьому прецедент дозволяє безболісно для суспільства адаптувати юридичний закон до правової системи. Існування прецеденту як джерела права не підриває авторитет закону, а, навпаки, якби це не здавалось парадоксальним, сприяє підвищенню його верховенства. Органічно доповнюючи закон, прецедент дозволяє правовій системі в цілому найбільш повно відбити суперечливі процеси в суспільних відносинах і чутко реагувати на них. Закон же можна використовувати для відбиття більш глибоких тенденцій соціального розвитку, вирішення кардинальних стратегічних питань життя суспільства. Ступінь повноти реалізації тенденцій суспільного розвитку залежить від урахування всієї багатоманітності конкретних соціальних дій, що і можна зробити за допомогою прецеденту¹.

Судова практика «впливає» на нормативно-правові акти в різних формах: при скасуванні нормативних актів або заважанні набуттю ними чинності, через офіційне нормативне тлумачення, при вирішенні конкретних спорів. Суди, приймаючи правові норми, заповнюють прогалини в правовому регулюванні. Судова практика у своїх рішеннях здійснює конкретизацію законів, пристосовує правову норму до особливого й одиничного. Ось, наприклад, як це відбувається, за

¹ Див.: Сильченко Н. В. Проблемы верховенства закона : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Сильченко ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1993. – С. 26–27.

думкою А. В. Наумова, у кримінальному законодавстві: «Без судового прецеденту не обійтися при кваліфікації злочинів ... перед суб'єктом правозастосування у зв'язку з особливостями конкретної справи постає питання про конкретне вираження букви кримінального закону. Однак кримінальний закон наповнюється реальним змістом лише через судову практику з конкретних справ. І кожне нове судове рішення поширює або, навпаки, звужує уявлення суб'єкта правозастосування про зміст кримінально-правової норми, відповідно розширюючи чи звужуючи можливості реальної поведінки, адекватного її відбиття в “букві” кримінального закону. Тільки судовий прецедент може відповісти на питання про те, який конкретний зміст оціночного поняття, вживаного при конструюванні кримінально-правової норми. Визнання за судовим прецедентом ролі джерела кримінального права не суперечить ані принципу “немає злочину без вказівки про це в законі”, ані конституційному положенню про те, що кожний звинувачений у вчиненні злочину вважається невинним, поки його винність не буде доведена і встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. Судовий прецедент є вторинним і похідним стосовно кримінального закону, підлеглий йому, конкретизує “букву”, наповнюючи її реальним змістом, і в кінцевому рахунку є необхідною умовою реалізації волі самого ж законодавця»¹.

Висловлюється точка зору, що норма кримінального права виступає «прокрустовим ложем» для правосуддя. Вихід із цього теорія кримінального права шукає в закріпленні спеціальних норм, які по суті є винятком із загального правила і виражають специфіку казуїстичного способу юридичної техніки в кримінальному праві. Натомість пропонується наділити судові органи правом у певних випадках встановлювати спеціальні кримінально-правові норми, які формують винятки із загальних норм, установлених кримінальним законодавством. Норма кримінального права формується відповідно до законів логіки, але життя багатше від неї. Усі атипові ситуації, винятки із загального правила не можуть бути передбачені в кримінальному

¹ Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – С. 109–110.

законі. Норми права від початку притаманні певні недоліки, у тому числі неконкретність, невизначеність, які не завжди можуть бути заповнені законодавцем. Ситуація може вимагати прийняття норми, яка має надзвичайно невелику сферу застосування.

Абстрактність кримінально-правових норм у даний час компенсується можливістю судів застосовувати їх на свій розсуд. Оціночні ознаки, відносно визначені та альтернативні санкції в кримінально-правових нормах використовуються суддями в межах судового розсуду, які уточнюють кримінально-правові норми щодо конкретних суспільних відносин. Недостатня врегульованість використання судового розсуду і невизнання судового прецеденту джерелом права призводять до визнання законною можливістю винесення судом різних за змістом рішень з абсолютно аналогічних справ, які мають однаковий фактичний і юридичний склад. Деякі фахівці вважають, що визнання джерелом кримінального права судового прецеденту дозволить обмежити судовий розсуд, оскільки сприятиме виробленню єдиних підходів до розуміння змісту норм кримінального права. Також це забезпечить максимально можливу наближеність даних норм до умов реального суспільного життя¹. Наразі це питання певною мірою вирішується, приміром, у статтях 445 і 458 КПК України, у яких закріплено положення, згідно з якими висновки (рішення) ВСУ з питань неоднакового застосування судом касаційної інстанції однієї і тієї самої норми кримінального закону в подібних правовідносинах, що зумовило ухвалення різних за змістом судових рішень, є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності відповідну норму права, а також для всіх судів загальної юрисдикції, які зобов'язані привести свою судову практику у відповідність із судовим рішенням (висновком) ВСУ.

Судова практика впливає на законодавство також через судове визнання нормативно-правових актів нечинними. У низці країн світу

¹ Див.: Бибик О. Н. Абстрактный и казуистический способы юридической техники в уголовном праве и перспективы их применения / О. Н. Бибик // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 86–87.

(Австралія, Бельгія, Данія, Індія, Ірландія, Канада, Норвегія, Фінляндія, Франція, Швеція та ін.) існує попередній контроль за конституційністю нормативно-правових актів. Указаний контроль поширюється, як правило, на законопроекти до їх промульгації. Ідея конституційності нормативно-правових актів народилася в надрах судової практики. Конституція США низкою своїх поправок зобов'язана рішенням Верховного Суду. В Англії конституційне законодавство складається переважно з конституційних прецедентів, які накопичуються віками. Відомі рішення Конституційного Суду ФРН, які сприяли виробленню нових концептуальних підходів при визначенні окремих правових понять (наприклад, «право приватної власності», «свобода слова», «свобода друку» тощо)¹.

Тенденцією, властивою багатьом посттоталітарним державам, є «політизація» судової діяльності, коли судові рішення стають засобами політичного тиску, виносяться не на основі законів та справедливості, а на основі мотивів політичного характеру. Як відомо, Верховний Суд США користується доктриною політичного питання («political question doctrine»)², суть якої полягає в тому, що Суд може відмовитися від розгляду політичної справи, керуючись тим, що судочинство є інструментом правосуддя, а не політикуму. Практика застосування доктрини політичного питання «в її чистому вигляді», тобто коли справа належить до розряду політичних питань, що пов'язані з правом, а не правових, пов'язаних з політикою, зустрічається не тільки в США, а також у діяльності деяких європейських судів. Слід визнати обґрунтованою позицію, що КСУ варто було б скористатися таким досвідом здійснення правосуддя в так званих країнах розвинених демократій. Це дозволило б суттєво зменшити вплив політики на законодавство та законодавчу практику. Натомість у вітчизняній правовій системі складається ситуація, коли орган конституційної юрисдикції підтримує нестабільність законодавства

¹ Див.: *Конституція*, закон, подзаконний акт / отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М.: Юрид. лит., 1994. – С. 43.

² Див.: *Козюбра М. І.* Право, політика, правосуддя: зарубіжний та вітчизняний досвід взаємовідносин / М. І. Козюбра // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2005. – Т. 38 : Юридичні науки. – С. 3–8.

в силу негативного впливу на нього політики. Хоча за умови самостійності та неупередженості цього органу він здатний здійснювати потужний стабілізуючий вплив.

У процесі правозастосовної діяльності потреба в тлумаченні кримінального закону виникає всякий раз незалежно від того, наскільки просто та ясно він викладений. Водночас при недотриманні вказаних параметрів така потреба суттєво підвищується. Тлумачити закон потрібно, тому що є завдання правильного застосування загального положення до конкретного, одиничного¹. Водночас визнаючи, що судові тлумачення заповнює прогалини в праві, наповнює змістом нечітко сформульовані норми права, В. П. Коняхін справедливо підкреслює, що суд не повинен здійснювати нормотворчу функцію. Він повинен лише виявляти і систематизувати недоліки позитивного права та ставити питання про їх усунення перед законодавцем².

3. *Тлумачення права.* Досліджуючи проблему тлумачення норм права, його співвідношення з правотворчістю, вчені приходять до різних висновків. Доволі консервативним є підхід, згідно з яким тлумачення норм права в умовах становлення правової держави повинно слугувати меті правильного, точного й однакового розуміння і застосування закону, меті виявлення його суті, яку законодавець вклав у словесне формулювання, покликане протистояти будь-яким спробам відійти від точного змісту правових норм, протиставляти під різним видом «буквальний» і «дійсний» зміст, «букву» і «дух» закону, його зміст і зовнішню форму, що є прихованою формою зміни закону. Вельми складно, навіть неможливо зрозуміти, що являє собою дійсний внутрішній смисл норми на відміну від її буквального тексту, де містяться об'єктивні критерії віднаходження і дослідження цього

¹ Див.: Толстик В. А. Системное толкование норм права / В. А. Толстик, Н. Л. Дворников, К. В. Каргин. – М. : ИД «Юриспруденция», 2010. – С. 124–126; Коняхин В. П. Роль судебного толкования уголовного закона в процессе нормотворческой и правоприменительной деятельности / В. П. Коняхин // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 114; Волосюк Е. А. Грамматическое толкование норм Уголовного кодекса Российской Федерации. – С. 15–16, 20.

² Коняхин В. П. Указ. праця. – С. 122.

дійсного змісту¹. За такого підходу тлумачення правових норм визнається як встановлення змісту нормативно-правових актів, спрямоване на розкриття вираженої в них волі законодавця. У процесі тлумачення встановлюються смисл і сфера дії нормативного припису, за необхідності — його основна мета і соціальна спрямованість, місце в системі правового регулювання, суспільно-історичні умови його прийняття, умови, в яких відбувається тлумачення. Під дійсним змістом норм права розуміється виражена в них воля законодавця.

Зв'язок тлумачення з нормативно-правовими актами представлений у двох основних типах відносин. По-перше, йдеться про те, що без тлумачення неможливе створення нормативно-правових актів, оскільки в сучасних умовах більшість нових правових норм пов'язана з уже існуючими правовими приписами. З'ясування зв'язків між нормою, яку планується приймати, й вже існуючими, чинними нормами неможливе без тлумачення. А без з'ясування таких зв'язків неможливе забезпечення системних властивостей законодавства, а отже, і його стабільності.

По-друге, без тлумачення права неможлива і його реалізація². Класична школа, сформована ще за радянських часів, виходить із того, що об'єктом тлумачення виступає втілена в офіційній письмовій формі нормативних приписів воля законодавця, тобто воля закону, яка існує окремо і незалежно від волі творця закону³. З усіх численних аспектів тлумачення норм права в контексті даної роботи нас цікавить офіційне (в першу чергу нормативне) тлумачення і його вплив на стабільність та динамізм законодавства в процесі його реалізації, тобто на етапі безпосереднього регулювання ним суспільних відносин. Як відомо, виділяють тлумачення-з'ясування і тлумачення-

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Толкование норм права и правотворчество: проблемы соотношения / А. С. Пиголкин // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. — М., 1998. — С. 65–66.

² Див., напр.: *Толстик В. А.* Системное толкование норм права / В. А. Толстик, Н. Л. Дворников, К. В. Каргин. — С. 124–132.

³ Див., напр.: *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1982. — Т. 2. — С. 297; *Недбайло П. Е.* Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. — М. : Госюриздат, 1960. — С. 331; *Шляпочников А. С.* Толкование уголовного закона / А. С. Шляпочников. — М. : Госюриздат, 1960. — С. 106.

роз'яснення. Метою останнього є забезпечення правильного й одного застосування норми права, що тлумачиться, в усіх випадках, на які вона розрахована, усунення неясностей і можливих помилок, які можуть бути допущені при її застосуванні. Тлумачення-роз'яснення об'єктивується як у формі офіційного акта компетентного органу, так й інших, неофіційних формах.

Проблема тлумачення в смислі внутрішнього інтелектуального процесу охоплює питання прийомів з'ясування змісту норм права; питання результатів, до яких приходять інтерпретатор після використання всіх прийомів (способів) тлумачення. Звідси виникає питання про можливі неясності змісту норми права, способи їх подолання, про пояснення співвідношення між буквальним текстом і дійсним змістом норми права (буквальне, поширювальне й обмежувальне тлумачення). Тлумачення в другому аспекті передбачає такі його види, як офіційне (нормативне і казуальне, автентичне і делеговане) та неофіційне (повсякденне, професійне, доктринальне).

Слід ураховувати, що з'ясування смислу норми права — це з'ясування її смислу завжди у повному обсязі, у той час як роз'яснення може мати на меті і більш конкретну мету — розкриття смислу певного терміна, пояснення, на кого саме норма розповсюджує свою дію, яке її співвідношення з іншою нормою тощо. З'ясовуватися повинні всі нормативно-правові акти, а роз'яснюються лише ті, з приводу яких уповноважений суб'єкт вважає необхідним дати роз'яснення в силу неясності формулювання таких норм, непослідовної практики їх застосування¹.

Офіційне роз'яснення норм права надається уповноваженими суб'єктами, формулюється в спеціальному акті, може формально зв'язувати виконавців норми, яка тлумачиться. Воно встановлює правильне розуміння правової норми. Одним із видів офіційного тлумачення є нормативне, під яким розуміється офіційне роз'яснення, обов'язкове для всіх осіб, які прямо підпадають під юрисдикцію органу, що дав тлумачення, яке розповсюджується на все коло випадків, передбачених правовою нормою, забезпечуючи тим самим однакове

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Указ. праця. — С. 67–68.

втілення в життя її приписів¹. Такому тлумаченню підлягають ті акти, які з точки зору певного органу потребують додаткового роз'яснення в силу того, що з'явилися певні ускладнення, неправильна або суперечлива практика їх застосування, виявилася неясність їх текстуального оформлення, або в силу інших причин. Отже, безпосередньою метою тлумачення в даному випадку є усунення неправильної і суперечливої практики застосування норми права, забезпечення її однанітності.

Вважається, що нормативні роз'яснення не можуть містити самостійних норм права. Вони лише уточнюють, пояснюють, конкретизують положення відповідного нормативно-правового акта: кого стосується дія нормативних приписів; які саме права і обов'язки суб'єктів права; за яких умов вони повинні здійснюватися; як слід розуміти норми права в контексті нової практики; чи підпадають певні нові факти під дію даної норми тощо.

Водночас А. С. Піголкін акцентує увагу на тому, що в умовах правової державності нормативні акти змінюються і пристосовуються до нових умов не в процесі їх тлумачення, а у встановленому порядку самим правотворчим органом. І хоча нормативне тлумачення не може здійснюватися ізольовано від оточуючого світу, це не означає, що в силу необхідності врахування змінених умов можна відходити від точного смислу правових норм².

При з'ясуванні неповноти закону, прогалин у праві для їх подолання застосовується аналогія закону або аналогія права до тих випадків, які в цілому входять до сфери правового регулювання. У процесі їх застосування здійснюється тлумачення відповідно аналогічних норм або загальних принципів, основних начал відповідної галузі права і пристосування таких норм або принципів до випадків, де відсутня необхідна правова норма.

Отже, офіційне тлумачення може забезпечувати як стабільність законодавства, так і його динамізм. Приміром, такий акт автентичного тлумачення, як постанова Державної думи РФ № 682-ПГД від

¹ Див.: *Загіней З.* Указ. праця. – С. 48–50.

² *Піголкін А. С.* Толкование норм права и правотворчество: проблемы соотношения. – С. 67–68.

11 жовтня 1996 р. «Про порядок застосування п. 2 ст. 855 Цивільного кодексу Російської Федерації», роз'яснює нормативні положення, які неоднозначно застосовуються в юридичній практиці та викликають спори в регулюванні фінансових відносин. У цій постанові чітко визначаються фінансові відносини, які підпадають під дію вказаної статті, а також відзначається пріоритет приписів цієї статті у випадку їх суперечності нормам фінансового, податкового законодавства. У даному випадку законодавець вдався до засобу тлумачення, надав йому перевагу перед засобом внесення змін чи доповнень.

Офіційне тлумачення, яке дається судами вищих інстанцій, зумовлене необхідністю керувати, узагальнювати, уніфікувати практику правосуддя. Роз'яснення в такому випадку надаються з питань судової практики на підставі розглядуваних судами справ, є результатом її узагальнення. У них роз'яснюються ті питання, які викликають сумніви і неясності у судових органів, породжують непослідовність у відправленні правосуддя, помилки і різні рішення. У силу динамізму суспільних відносин, динамізму правотворчої практики є пропозиція наділення відповідних уповноважених суб'єктів правом входу до відповідного правотворчого органу з пропозицією про необхідність тлумачення прийнятого ним нормативно-правового акта, що відноситься до предмета діяльності суб'єкта — ініціатора тлумачення¹.

Наприклад, у науковій літературі відзначалася невідповідність чинного законодавства щодо реєстрації банків в Україні, а тимчасові шляхи виходу із такої суперечності накреслені в листі Державного комітету з питань регуляторної політики та підприємництва і НБУ № 3805/ № 40–110/1841–5454 від 29 травня 2007 р.² Лист-тлумачення в даному випадку виконує функцію стабілізації законодавства.

У цілому вірною є теза, яка висловлювалася ще в дореволюційній російській науці, що не існує законів, про які можна було б сказати, що вони взагалі не потребують тлумачення і ніколи його не потребу-

¹ Див.: *Пиголкин А. С.* Указ. праця. – С. 67–68.

² Див.: *Глібо С. В.* Визначення правових засобів регулювання Національним банком України банківської діяльності / С. В. Глібо // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 104.

ватимуть¹. В англійських юристів є приказка, яка характеризує зміст закону: «У законі присутня лише одна половина змісту, інша половина схована, а ідеї знаходяться всередині».

Існують протилежні висновки вчених у питанні, чи може інтерпретація переростати у правотворчість. Незважаючи на це, у сучасності майже одноставно визнається, що у певних складних ситуаціях судді володіють значним ступенем автономії у прийнятті рішення. Приміром, це підтверджується тезою про те, що суддя не може відмовити у здійсненні правосуддя, навіть якщо відсутня необхідна правова норма. Таке положення закріплювалося ще в Цивільному кодексі Наполеона 1804 р.: «Суддя, який відмовиться здійснювати судочинство за умови мовчання, темряви чи недостатності закону, може підлягати переслідуванню за звинуваченням у відмові в правосудді»².

Г. Харт створив концепцію відкритої структури права, відповідно до якої важкі справи неможливо вирішити шляхом простого застосування норм, оскільки майже всі правові норми є неоднозначними, тобто складаються з ядра (правові положення, які загалом є зрозумілими) та «сутінкової зони», зміст яких неможливо зрозуміти без розширеного суддівського тлумачення, а тому в справах цієї категорії суддя займається правотворчістю. Згідно з точкою зору автора, суддя у важких справах займається правотворчістю, адже законодавці не здатні передбачити всіх ситуацій, які можуть виникнути в майбутньому. Тому суди, ніби як заступники законодавців, за допомогою творчого підходу заповнюють ці прогалини³. Р. Дворкін, навпаки, заперечує наявність у судді права діяти на власний розсуд навіть при розгляді важких справ, оскільки будь-яка

¹ Див.: *Тарановский Ф. В.* Энциклопедия права / Ф. В. Тарановский. – 3-е изд. – СПб. : Лань, 2001. – С. 255.

² Див.: *Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран* / под ред. З. М. Черниловского. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 280.

³ Див.: *Харт Г. Л. А.* Понятие права : пер. с англ. / Г. Л. А. Харт ; [под общ. ред.: Е. В. Афонасин, С. В. Моисеев]. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – С. 283; *Прийма С. В.* Принципи тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Прийма ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2010. – С. 17–18.

справа може бути вирішена на підставі аналізу принципів, що перебувають у глибинах права¹. Водночас навіть за такої моделі ми бачимо досить вагомий ступінь автономії суддівського тлумачення у певних випадках.

Слід погодитися з Р. Циппеліусом, на думку якого, якщо закон вирішив ту чи іншу проблему і встановив критерії, за якими її слід розв'язувати, суддя повинен дотримуватися цих критеріїв і відповідно керуватися ними у своїх рішеннях. І лише в тому разі, коли будь-які спроби не ведуть до однозначного та зрозумілого вирішення тієї чи іншої ситуації, коли вони залишають простір для різних варіантів рішення, легітимним видається використання суддею власної правосвідомості, власного уявлення про належне і власного етичного переконання з метою вирішення конкретної ситуації і, отже, участі в розвитку права².

У теорії права з питанням визначення меж інтерпретаційної діяльності пов'язана також проблема методик з'ясування сенсу тлумачення. Зокрема, у літературі виокремлюються *статична* та *динамічна* методики. Відмінність згаданих методик слід шукати у відповіді на таке питання: тлумачити закони слід у тому сенсі, що вони мали в момент їх видання, чи в сенсі, що вони отримують у момент застосування?³

Сутність статичного підходу полягає в тому, що суб'єкт тлумачення має неухильно дотримуватися букви закону, встановлювати лише той сенс нормативно-правового акта, що закладений у нього правотворчим органом на момент видання акта. У цьому випадку правові акти не можуть пристосовуватися до постійно змінюваних умов суспільного життя шляхом тлумачення. При використанні статичної (формально-догматичної) методики основною цінністю правової дійсності визнається стабільність права, при цьому інтерпретаторові

¹ Див.: *Прийма С. В.* Указ. праця. – С. 17–18.

² Див.: *Циппеліус Р.* Юридична методологія / Р. Циппеліус ; пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнути. – К. : Реферат, 2004. – С. 121–123.

³ Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права : учеб. пособие : в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. – По изд. 1910–1912 гг. – М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. – Т. 2, вып. 2, 3, 4. – С. 302.

не надається можливості змінювати правові норми¹. Прихильники цієї методики зазначають, що не повинно існувати такого суб'єкта, який був би покликаний визначати час настання потреби у зміні сенсу правової норми, що був закладений до неї при її виданні. Якщо такий суб'єкт з'явиться, то це буде значною загрозою визначеності та стабільності всієї правової системи. До того ж будь-який акт, навіть найбільш доцільний і своєчасний, може втратити своє первинне значення, якщо буде визнаватися необхідність іншого його тлумачення в будь-який момент часу².

Сутність динамічної (коригуючої, еволюційної) методики полягає в тому, що суб'єкт інтерпретаційної діяльності адаптує правовий акт до тих змін, які відбуваються в суспільних відносинах, адже тлумачення норми права не може постійно і назавжди зберігати лише той зміст, який був їй даний у момент її прийняття. Вважається, що потреба в цій методиці є очевидною в умовах існування застарілого законодавства. Ж. Карбоньє відзначає, що динамічні тенденції в тлумаченні найчастіше використовуються в період соціальних криз і реформ, коли закони реформістського плану тлумачаться розширювально, а консервативного — обмежувально, й інтерпретатор має адаптувати закон до соціальних змін³. Водночас, на нашу думку, це досить обмежений підхід до пояснення необхідності динамічного тлумачення. Сучасний світ сам по собі є надзвичайно динамічним; у таких умовах динамічна методика тлумачення постає не стільки як інструмент, який загрожує стабільності права (законодавства), а як інструмент, який дозволяє, навпаки, досягати такої стабільності.

Слід погодитися і з думкою, що актуальність динамічного тлумачення підтверджується також тим, що основа легітимності застосованого сьогодні права перебуває не в минулому, а в теперішньому⁴.

¹ Див.: *Черданцев А. Ф.* Толкование права / А. Ф. Черданцев // *Общая теория государства и права* : акад. курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 2002. – Т. 2. – С. 476.

² Див.: *Шершеневич Г. Ф.* Указ. праця. – С. 304.

³ *Карбоньє Ж.* Юридическая социология / Ж. Карбоньє ; пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1986. – С. 311.

⁴ Див.: *Прийма С. В.* Указ. праця. – С. 21.

За словами Т. Гоббса, законодавцем є не той, на чиєму авторитеті був створений закон, а той, на чиєму авторитеті він продовжує бути законом. Отже, досить правильним можна визнати тлумачення закону *ex nunc* (відтепер), тобто вибір тих його значень, що якнайповніше відповідають сьогоднішньому розумінню його змісту¹. Це стає зрозумілим тоді, коли необхідно інтерпретувати невизначені правові поняття, наприклад встановити зміст поняття «аморальність», сенс якого може бути різним у різні часи. При цьому чим більшим є проміжок часу між датою прийняття норми та моментом її застосування, тим більшою буде допустима свобода корегування й тим сильнішою — необхідність урахування зміни соціально-етичних уявлень і зміни початкової мети, поставленої нормотворцем².

Слід наголосити на тому, що динамічне тлумачення доволі часто використовується Європейським судом з прав людини. Воно впливає із самого духу Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод і має за мету ефективно забезпечення та розвиток прав, закріплених у ній. Доцільність динамічної інтерпретації пояснюється тим, що країни — учасниці цієї Конвенції однаковою мірою дотримуються мінімального європейського стандарту в питаннях, пов'язаних із забезпеченням захисту прав людини, і цей стандарт постійно розвивається, що зумовлюється прагненням досягти ідеалу, відображеного в преамбулі Конвенції³. З моменту ухвалення рішення у справі «Тайрер проти Об'єднаного Королівства» від 25 квітня 1978 р. Європейський суд наголошує на тому, що Конвенція — це живий документ, який слід тлумачити відповідно до сучасних умов⁴.

¹ Більш докладно про це див.: *Суходубова І. В.* Динамічне тлумачення як засіб адаптації текстуальної форми законодавства до змін суспільних відносин / *І. В. Суходубова* // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Екон. теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2014. — №2 (17). — С. 264–272.

² Див.: *Циннеліус Р.* Указ. праця. — С. 40, 42.

³ Див.: *Мармазов В.* Методи динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод / *В. Мармазов* // Вісн. Акад. прав. наук України. — Х., 2003. — №4. — С. 65, 68.

⁴ Див.: *Полгари Э.* Страсбургский Суд и европейский консенсус / *Э. Полгари* // Сравнит. конституц. обозрение. — 2005. — №3. — С. 5.

Цей підхід твердо вкорінився у практиці Суду. З огляду на це статичне тлумачення Конвенції має бути відхилене, оскільки підписана в 1950 р. вона, зрозуміло, не могла передбачити майбутні проблеми. Якби її тлумачення було статичним, а значення було б чітко визначене на момент підписання, Конвенція втратила б сенс свого існування¹.

Ілюстрацією «еволюції» поглядів Європейського суду є тлумачення ст. 6 Конвенції про право не свідчити проти самого себе, яке, утім, прямо в Конвенції не закріплене, однак, безсумнівно, знаходиться в основі поняття справедливого судочинства. Первинна інтерпретація цього права була такою: «це право зберігати мовчання, неприпустимість примушення до дачі показань проти самого себе». Подальше значення змінилося: «це неприпустимість примушувати особу надавати докази своєї винності або невинуватості, не сприяти викриттю себе у вчиненні злочину»².

Попередні покоління вітчизняних юристів формувалися під домінуючим впливом юридичного позитивізму, а точніше, так званої екзегетичної школи, в основу якої покладена вимога жорсткої прив'язки до тексту нормативно-правового акта. Девіз цієї школи — «Закон як за духом, так і за буквою... і нічого, окрім закону»³. Дотримання букви закону — це передусім принцип практичної діяльності представників правничої професії. Тенденція вважати закон таким, що існує як окрема сутність, чітко відмінна від моралі й політики, має дуже глибокі корені в поглядах професійних правників на свої функції; вона формує саму основу більшості наших правничих інституцій і процедур⁴. Недовіра до намагань використовувати дух Конституції і законів у процесі обґрунтування рішень викликана також поширеною в радянський період практикою підміни законів «революційною правосвідомістю», яка свого часу розглядалася як

¹ Див.: *Мармазов В.* Указ. праця. — С. 70.

² Див.: *Гомьен Д.* Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и политика : пер. с англ. / Д. Гомьен, Л. Зваак, Д. Харрис. — М. : Изд-во МНИМП, 1998. — С. 140–141.

³ *Бержель Ж.-Л.* Указ. праця. — С. 424.

⁴ Див.: *Таманага Б.* Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Щенка. — К. : Києво-Могилян. акад., 2007. — 174 с.

офіційне джерело права, або партійно-політичною доцільністю, судівським свавіллям пострадянського періоду, яке нерідко прикривається «духом закону», тощо¹.

Слід погодитися з думкою, що звернення до духу права у процесі прийняття правозастосовних рішень може бути плідним лише за умови високої моральності, духовності самих правозастосувачів. В умовах занепаду моралі, цинізму, девальвації духовних цінностей оперування виключно «духом права» насправді часто закінчується свавіллям. Забезпечення правової безпеки як кінцевої й основної мети права може бути досягнуте, як зазначалося вище, завдяки чіткій словесній визначеності підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам. Вони повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. У зв'язку з цим було б неправильно у процесі правозастосування віддалятися від тексту нормативних приписів, а тим більш ігнорувати його. Саме на підставі аналізу текстів законів та інших нормативних документів має з'ясуватися смисл норми, що підлягає застосуванню, мають долатися неоднозначності й суперечності у формулюваннях. Водночас недопустиме ігнорування духу нормативного тексту, коли словесні формулювання його окремих положень, які б мали застосовуватися для вирішення конкретної правової ситуації, спотворюють саму мету нормативно-правового акта або ж викладені нечітко, у результаті чого вони є недостатніми для прийняття рішення. Для того щоб досягнути цей дух, часто недостатньо зрозуміти наміри творців нормативного тексту, необхідно дослідити ідеологію правового інституту, частиною якого є застосовуваний нормативний припис, ідеологію відповідної галузі, а якщо і цього виявиться недостатньо, то й ідеологію правової системи в цілому, що визначається особливою метою і завданнями, котрі, у свою чергу, залежать від вищих цілей суспільства, гарантувати досягнення яких покликане право і передусім Конституція².

¹ Див.: *Козюбра М. І.* Дихотомія духу і букви права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення / *М. І. Козюбра* // *Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»*. – К., 2008. – Т. 77 : *Юридичні науки*. – С. 6.

² Там само. – С. 6–7.

До того ж право — це не щось застигле, закам'яніле, раз і назавжди сформульоване в законах. На відміну від законів, які з огляду на низку обставин мають схильність відставати від досить динамічного, особливо в наш час, життя. Воно (право), як зазначалося в одному з рішень Європейського суду з прав людини, має бути здатним іти в ногу з обставинами, що змінюються¹. Право — це безперервний процес, воно має еволюціонувати разом зі зміною соціального життя. Звідси випливає, що будь-який закон чи інший нормативно-правовий акт має тлумачитися у світлі умов сьогодення. Такий висновок ґрунтується, зокрема, на позиції того ж Європейського суду щодо Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, послідовно дотриманій ним у декількох рішеннях².

Невідповідність між буквою та духом закону може бути, по-перше, наслідком недосконалості самого тексту законодавчого акта, у результаті чого правові норми набувають нечіткості або багатозначності. У даному випадку якість законодавчих дефініцій безпосередньо впливає на подолання суперечності «духу» та «букви», усунення можливих прогалин у законодавстві. По-друге, зазначена невідповідність може бути наслідком того, що «буква» закону є елементом статичним, а його «дух» — елемент динамічний, змінний у часі. Право тоді могло б бути абсолютно визначеним, коли б людство припинило бути живим суспільством у русі — суспільством, саме існування якого залежить від нескінченного переплетіння та перетинання незліченних інтересів. Відповідно, незважаючи на вимоги правової визначеності та стабільності, необхідно звертати увагу на те, що у праві існують поняття, визначення яких є недоцільним або навіть небезпечним. Встановлення меж обсягу і змісту таких понять позбавляє право можливості бути «гнучким» та легко пристосовуватись до змінених суспільних умов. Так само, як і принцип правової

¹ Див.: *Європейський суд по правам человека. Избранные решения* : в 2 т. – М. : Норма, 2000. – Т. 1. – С. 202.

² Див.: *Практика Європ. суду з прав людини. Рішення. Коментарі / Укр. правн. фундація*. – К. : Укр. центр. правн. студій, 2003. – № 1. – С. 142.

стабільності, принцип «гнучкості» права спрямований на забезпечення найбільш повної та ефективної реалізації прав людини¹.

У цьому контексті Жан-Луї Бержель, розглядаючи питання забезпечення стабільності права і пов'язане з цим питання меж суддівського розсуду, проблему правових дефініцій визначає як методологічну альтернативу: або законодавчі визначення є незаперечним верховенством законодавця, що водночас гарантує правову забезпеченість та неухильність права, або ж для правової системи характерна відсутність законодавчих визначень, але надання великої свободи суддям, що призводить до певної хиткості законодавчої споруди та великої гнучкості правових норм².

М. І. Матузов зазначає, що ефективним засобом вирішення проблем юридичних суперечностей є тлумачення, яке дає можливість як виявити суперечливі й колізійні норми в законодавстві, встановити зв'язок загальних і спеціальних норм, так і допомагає правильно зрозуміти сферу їх дії, коло осіб, на яких поширюється їх дія, зміст того чи іншого законодавчого терміна³. П. Е. Недбайло, наполягаючи на статичному тлумаченні, вважає, що в ході тлумачення з'ясується не те, що хотів сказати законодавець, а лише те, що він сказав у даному акті, тобто тлумачиться не воля законодавця взагалі, а його воля, яка міститься у правових нормах. Розкриття волі законодавця потребує з'ясування смислу норми на момент її прийняття і в тих випадках, коли норма застаріла у зв'язку зі зміною соціально-політичної обстановки⁴.

Р. Дворкін, навпаки, відстоює динамічне тлумачення і вважає, що тлумачитися мають наміри законодавця з погляду сучасної політичної

¹ Див.: Хворостянкін А. В. Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону / А. В. Хворостянкін // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 11.

² Бержель Ж.-Л. Про деякі засоби нормативного вираження / Ж.-Л. Бержель // Нариси з нормотворення : пер. з фр. / М-во юстиції Канади ; під ред. Робера К. Бержера. – Оттава, 1999. – С. 263–278.

³ Матузов Н. И. Коллизия в праве: причины, виды и способы разрешения / Н. И. Матузов // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 238.

⁴ Недбайло П. Е. Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – С. 331–339.

моралі незалежно від того, що конкретно він мав на увазі під час прийняття закону. При тлумаченні необхідно розуміти не наміри законодавця, не задуми його авторів, відтворені в мові тексту, а ідеал, який стоїть за текстом закону¹. Ідеться про еволюційне тлумачення правових текстів телеологічними методами, тобто про розкриття суті норми не через букву, а через наміри законодавця у випадку зміни конкретних суспільних відносин із плином часу. Якщо звернутися до праці Г. Дж. Бермана «Західна традиція права», то, на його думку, «в західній традиції права передбачається, що зміни не відбуваються випадково, а шляхом нового тлумачення попереднього намагаються задовольнити вимоги сьогодення та майбутнього»². Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає змогу стверджувати, що при тлумаченні Конвенції та Протоколів до неї Суд відштовхується здебільшого саме від духу Конвенції. За необхідності тлумачення статей, їх частин або ж просто окремих речень із тексту Суд використовує не стільки літеральний метод тлумачення, скільки спирається на загальні принципи, призначення, сам дух Конвенції. Також особливе значення має практика Суду, яку називають тілом Конвенції, тобто Конвенція застосовується і може тлумачитися лише в такий спосіб, як це було зроблено Судом. Отже, можна стверджувати, що для розуміння та застосування Конвенції практика Суду має провідне значення, тобто вона посідає важливе місце серед позитивних джерел невідчужуваних прав³.

4. Особливо важливою передумовою стабільності та динамізму законодавства є *правова культура* суспільства, окремих осіб, невід'ємним складовим елементом якої є повага до права⁴. Як справедливо відзначається, відсутність розвинутої правової культури

¹ Див.: Савенко М. Д. Буква і дух у тлумаченні правових норм / М. Д. Савенко // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 11.

² Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – С. 26.

³ Див.: Медведев В. В. Дух і буква: випадки протистояння / В. В. Медведев, О. В. Цельєв // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 27.

⁴ Див.: Воронова І. В. Правоповага як ціннісне явище громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Воронова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 200 с.

суспільства та, як наслідок, стабільного правопорядку, у свою чергу, не дають можливості ефективно вирішувати складні соціально-економічні проблеми зростання добробуту населення, забезпечення гідних умов життя людини, її невідчужуваних та непорушних прав і свобод¹. Правову культуру визначають як систему «упредметнених та ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та їх відображення у свідомості і поведінці людей»², як об'єктовані результати правової діяльності суспільства, як відображення правових явищ у правосвідомості людей³.

«Правова культура суспільства, — відзначає О. Ф. Скакун, — різновид загальної культури, що являє собою систему цінностей, досягнутих людством у галузі права і які належать до правової реальності даного суспільства»⁴. Н. С. Соколова вважає, що правова культура як система духовно-моральних і правових цінностей виражається в досягнутому рівні розвитку правової дійсності, нормативно-правових актів, правосвідомості, відповідно до яких формується законослухняний спосіб життя і здійснюється правове регулювання суспільних відносин, що встановлюють режим правопорядку в країні⁵. На думку С. С. Алексєєва, правова культура являє собою свого роду юридичне багатство, виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, що відносяться до духовної культури, до правового прогресу⁶. В. П. Сальников характеризує

¹ Див.: Менюк О. Формування правової культури підприємців як практична потреба / О. Менюк, В. Головченко // Право України. — 2001. — № 1. — С. 114.

² Див.: Каминская В. И. Правосознание как элемент правовой культуры / В. И. Каминская, А. Ф. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания. — М., 1974. — С. 39–67.

³ Див.: Моралева К. А. Социальное планирование и проблемы правового воспитания / К. А. Моралева, Р. С. Могилевский, В. В. Орехов // Человек и общество. Социальные проблемы права. — Л., 1973. — Вып. 12. — С. 108–123.

⁴ Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. — Харьков : Консум, 2000. — С. 509.

⁵ Соколова Н. С. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание / Н. С. Соколова // Проблемы общей теории права и государства : учебник / под ред. В. С. Нерсесянца. — М., 1999. — Гл. 9. — С. 406–407.

⁶ Алексєев С. С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексєев. — М. : Статут, 1999. — С. 269.

правову культуру як «особливе соціальне явище, яке може бути сприйняте як якісний правовий стан і особистості, і суспільства, що підлягає структуруванню за різними підставами»¹. Ю. М. Тодика вважав, що правова культура — це відповідна якість правового життя суспільства, рівень його розвитку².

Будучи вагомим різновидом загальної культури цивілізованого демократичного суспільства, правова культура відображає відповідний рівень позитивно розвинутої правосвідомості, спирається на всі цінності права. Правова культура — це сукупність позитивних компонентів правового життя суспільства, кращих досягнень правової думки, юридичної техніки і практики.

Правова культура тісно пов'язана з правосвідомістю суспільства та особистості. У ній безпосередньо відбиваються позитивний потенціал правосвідомості, мотивація правомірної поведінки, що відображають ступінь освоєння індивідом правових досягнень суспільства³. Кожен носій високорозвиненої правової культури неодмінно володіє розвинутою позитивною правосвідомістю. О. Менюк пише: «Правова культура особи — це зумовлена правовою культурою суспільства властивість, що характеризується повагою до права, достатнім знанням змісту його норм і вмінням їх застосування, а також правомірною поведінкою. Це позитивна правосвідомість у дії»⁴.

Водночас слід підкреслити, що правова культура — явище більш широке і ємне, ніж просто належний рівень правосвідомості. Головне у правовій культурі — високий розвиток усієї правової системи, гідне місце права в житті суспільства, здійснення його верховенства і відповідне цьому положення справ у всьому «юридичному господарстві» країн⁵. Під правовою культурою розуміють якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим

¹ Сальников В. П. Правовая культура / В. П. Сальников // Теория государства и права : курс лекций / под ред.: Н. И. Матузов, А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2001. — Тема 29. — С. 629.

² Тодыка Ю. Н. Указ. праця. — С. 22.

³ Див.: Суворов Л. К. Правовая культура работников органов внутренних дел : учеб. пособие / Л. К. Суворов. — М. : ВЮЗШ МВД РСФСР, 1991. — С. 7.

⁴ Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. — 2001. — № 4. — С. 39.

⁵ Див.: Алексеев С. С. Указ. праця. — С. 51.

рівнем розвитку правової системи — станом та рівнем розвитку правової свідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості основних прав і свобод людини¹.

Правова культура суспільства — збірне поняття. Її об'єктом є правові норми, юридичні інститути, правові процеси, правовідносини, правове мислення, правосвідомість, політична оцінка права, законотворча і правозастосовна діяльність, правомірна поведінка, правове виховання, юридична наука та інші явища позитивно-правової властивості. Варто погодитися з думкою О. О. Ганзенко про те, що модель правової культури особи має такі головні елементи: усвідомлення сутності права, його соціальної й особистісної цінності як вияву справедливості і гаранта невід'ємних прав, свобод, честі і гідності кожної людини; усвідомлення пріоритету права над державою; знання Конституції і законодавства, їх оцінка з точки зору сутності права; повага до Конституції і правового закону, до прав і свобод кожної людини; усвідомлене бажання втілення приписів правового закону в життя, принципова звичка правомірної поведінки; громадянсько-правова активність у галузі здійснення своїх політичних, громадянських прав, свобод і обов'язків; принципово обґрунтоване критичне ставлення до чинного законодавства та прагнення його вдосконалення відповідно до принципів права; нетерпимість до будь-яких порушень правопорядку, неприйняття будь-якого насильства, жорстокості, терору щодо людини².

Елементами правової культури виступають практично всі правові явища, що позитивно характеризують і зумовлюють юридичну дійсність. Правова культура «...пронизує саме право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, законотворчу і правозастосовну, а також іншу правову діяльність, усю позитивну юридич-

¹ *Погорєлова З. О.* Проблеми правової експертизи проектів законодавчих актів (формальні критерії перевірки) / З. О. Погорєлова // *Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р.* – X., 2003. – С. 171–174.

² *Ганзенко О. О.* Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. О. Ганзенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – С. 7.

ну дійсність у функціонуванні і розвитку її складових частин...», тому і структурними елементами правової культури «...виступають компоненти юридичної дійсності в їхньому особливому ракурсі еталонів поведінки: право, правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правомірна діяльність суб'єктів»¹.

Зазначені елементи правової культури, володіючи автономією і специфічними особливостями, здійснюють самостійні функції, по-своєму виявляють себе у правовому житті суспільства, можуть бути компонентами інших правових явищ. Маючи такий багатогранний зміст, правова культура являє собою «юридичне багатство, виражене в досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, тих особливостей, що належать до духовної культури, правового прогресу»². «Правова культура, — відзначає сучасний американський юрист Л. Фридмен, — це барометр громадського життя, який є одночасно і суспільною силою, що визначає, як часто той або інший закон застосовується або порушується на практиці, як його уникають або як їм зловживають. Правова система без правової культури не діє»³. Особливої значущості набуває права активність зацікавлених суб'єктів у нормотворчому процесі в рамках і формах, передбачених чинним законодавством. Саме вона слугує джерелом динамізму законодавства.

Стабільність і динамізм законодавства залежать не тільки від правової культури суспільства в цілому, а й правової культури суб'єктів нормотворчої та правозастосовної діяльності. Люди, які займаються нормопроекуванням, повинні мати спеціальні правові навички. Розробка законопроектів передбачає систематичне, часто трудомістке та копітке застосування майстерності фахівців, що охоплює широкий спектр аналітичних умінь та навичок укладання документів. Стосовно судді видатний представник американського правового реалізму Дж. Френк, беручи за основу положення психологічної концепції

¹ Сальников В. П. Указ. праця. — С. 626–637.

² Алексеев С. С. Общая теория права : курс : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М. : Юрид. лит., 1981. — Т. 1. — С. 213.

³ Див.: Фридман Л. Введение в американское право : пер. с англ. / Л. Фридман ; пер. Г. Седун. — М. : Прогресс-Универс, 1992. — С. 19.

3. Фрейда, стверджував, що істинним правом є тільки те право, яке творять у своїх рішеннях судді під дією індивідуальних емоційних і підсвідомих факторів (спогади, переживання і т. д.). Особливі риси характеру, забобони, звички судді визначають те, що він розглядає як право. У результаті цього право, створене судовими рішеннями, є результатом історії життя конкретного індивіда — судді¹. Погоджуючись у цілому з впливом особистості судді на право, яке ним формулюється, усе ж таки більш ґрунтовно вважаємо точку зору Р. Циппелюса, який переконливо доводить, що право, яке створюється суддею, не є суто суб'єктивним феноменом. Адже головним принципом розумних рішень є консенсус, який лежить в основі подолання суб'єктивності шляхом порозуміння з іншими людьми². В аспекті нашого дослідження викладені тези є цінними в тому сенсі, що особистість особи, яка приймає відповідне нормативно-правове рішення або бере участь у колегіальному його прийнятті, публічному або експертному обговоренні, теж до певної міри впливає на зміст такого рішення. Існуючі юридичні процедури та інститути покликані «нейтралізувати» або зменшити вплив індивідуального бачення на зміст рішень, які приймаються. Але для того, щоб такі інститути і процедури були сформовані й ефективно діяли, урешті-решт теж повинен сформуватися доволі високий рівень правової культури. Там, де є низьким рівень правової культури і тим більше за її відсутності, свобода перетворюється на свою протилежність — у всюдозволеність, свавілля, беззаконня, порушення прав людини. І навпаки, там, де правова культура перебуває на відповідному рівні, створюються умови для свободи кожного члена, для розвитку демократії, гласності, плюралізму³.

Вирішального значення правова культура набуває, коли її носієм є законодавець — особа чи коло осіб, які безпосередньо працюють

¹ *Frank J. Law and the Modern Mind / J. Frank. – 6 ed. – London : Stevens & Sons, 1949. – С. 69.*

² Див.: *Циппеліус Р. Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – С. 126–132, 140–143. – (Підручники світу. Європа).*

³ Див.: *Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 18.*

з правом, творять його. Тут особливе місце належить культурі законотворчості, оскільки саме в законотворчості акумулюються різно-сторонні знання про правову дійсність, її історію і перспективи розвитку, спеціальні знання про право, закон і законодавчу техніку, вміле їх використання в законотворчій і правозастосовній техніці. Володіння цими знаннями і їх використання в процесі законотворчості дозволяють створювати науково обґрунтовані й технічно досконалі правові акти, що повною мірою відповідають потребам суспільного прогресу¹.

Викладене дає підстави для таких висновків.

1. Внутрішньосистемний механізм законодавства, який забезпечує його стабільність і динамізм, включає такі основні елементи: а) ієрархічна структура системи законодавства, в якій закони (конституційні, кодифіковані та звичайні) становлять основу стабільності законодавства, а підзаконні нормативно-правові акти забезпечують його динамізм; б) наявність системоутворюючих, системоозберігаючих і системопозначаючих нормативно-правових приписів; в) сполучення адекватного ступеня узагальнення, тобто правової абстракції, разом з належною визначеністю змісту законодавства.

2. Головними інструментами конструювання внутрішньосистемного механізму законодавства щодо забезпечення його стабільності та динамізму, а також його вдосконалення є нормотворча техніка, методи уніфікації і диференціації в нормотворчій діяльності, систематизація законодавства.

3. Окремі нормативно-правові акти і законодавство в цілому є результатом нормотворчої діяльності компетентних суб'єктів, тому останню в прикладному (праксеологічному) аспекті слід розглядати як інструмент забезпечення стабільності та динамізму законодавства. Головними напрямками вдосконалення нормотворчої діяльності як інструменту забезпечення стабільності та динамізму законодавства є: 1) забезпечення найбільш повної реалізації принципів нормотворчої діяльності; 2) посилення її експертного забезпечення; 3) форму-

¹ Див.: Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 22.

вання і підтримання високого рівня правової культури законодавчої діяльності як різновиду нормотворчої, у тому числі законодавчого процесу; 4) посилення стратегічних і концептуальних засад; 5) удосконалення нормативно-правового регулювання; 6) активне використання досягнень у сфері розвитку програмного забезпечення.

4. Законодавство як система є елементом системи більш високого рівня — правової системи. Отже, стабільність і динамізм законодавства залежать від інших елементів останньої. Найбільш важливими з них є принципи права, судова практика, правова культура. Окрема увага в аспекті забезпечення стабільності та динамізму законодавства приділяється динамічному тлумаченню.

ВИСНОВКИ

У монографії наведено теоретичні узагальнення і запропоновано авторське вирішення наукового завдання, яке полягає у визначенні сутності стабільності та динамізму законодавства як його невід'ємних властивостей, у з'ясуванні взаємозв'язку між ними, чинників, від яких залежать стабільність і динамізм законодавства, засобів забезпечення їх оптимального співвідношення.

1. Термін «законодавство» допустимо вживати в широкому значенні як системи чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів, оскільки саме таке значення а) застосовується в Конституції України, низці законів і підзаконних нормативно-правових актах; б) є поширеним поряд із звуженим значенням в юридичній науці і практиці; в) засноване на тому, що основу цілісної системи нормативних актів утворюють саме закони.

2. Законодавство є системним явищем. Чим вищими є стійкість та узгодженість зв'язків між елементами системи законодавства, тим вищою є організованість цієї системи. У свою чергу, належним чином організована система законодавства характеризується балансом стабільності та динамізму, що дає змогу ефективно регулювати суспільні відносини.

3. Стабільність і динамізм законодавства є наслідком відповідних невід'ємних властивостей останнього. Сукупність властивостей стабільності та динамізму є однією з основних його суперечностей, виступає джерелом його розвитку. Завдяки стабільності право забезпечує відносну стійкість регулювання суспільних відносин, організовує й упорядковує їх. Водночас право поступово змінюється під впливом суспільного розвитку, тобто є динамічним. Крім того, динамізм законодавства обумовлюється й недоліками самого законодавства, які породжують необхідність змін законодавства з метою його вдосконалення.

4. Стабільність законодавства — це його здатність зберігати стійкість і рівновагу. Стійкість означає здатність законодавства протягом тривалого часу забезпечувати адекватне, послідовне, стаłe правове

регулювання суспільних відносин у різних сферах за умови незмінності його змісту. Рівновага системи законодавства відображає його внутрішню структурну збалансованість, яка полягає у відповідності структурних елементів системи законодавства, а також відповідності системи законодавства суспільним відносинам, які воно покликане регулювати. Однак законодавство не може бути абсолютно стабільним. Коригування окремих аспектів змісту нормативно-правових актів ще не свідчить про нестабільність законодавства в цілому чи окремого акта. У даному випадку йдеться про стабільність, яка включає певну допустиму, прийнятну міру нестабільності.

5. Динамізм законодавства полягає у: а) властивості самої текстуальної форми та її нормативного змісту адаптуватися до змін суспільних відносин без внесення відповідних змін до чинних нормативно-правових актів; б) здатності змінюватись внаслідок розвитку і зміни суспільних відносин або власних недоліків з метою вдосконалення через внесення відповідних змін до чинних нормативно-правових актів або шляхом прийняття нових актів.

6. Стабільність і динамізм законодавства є взаємопов'язаними відносно самостійними його властивостями. Стабільне, але не динамічне законодавство стає застарілим; нестабільне законодавство знижує його динамізм, оскільки заважає адаптуватися до актуальних умов життєдіяльності суспільства та ставати більш досконалим у формальному (техніко-юридичному) аспекті.

7. Чинники, що впливають на стабільність і динамізм законодавства, можна класифікувати на різні групи: а) юридичні і неюридичні; б) об'єктивні і суб'єктивні; в) матеріальні і духовні; г) внутрішні національні, наднаціональні та міжнародні. До основних неюридичних чинників належать соціальні, економічні, політичні, а до юридичних — якість законодавства, нормотворчий процес, юридична практика, рівень розвитку правової науки, освіти і правової культури.

8. Юридичний механізм забезпечення оптимального співвідношення між стабільністю і динамізмом законодавства складається з низки юридичних засобів, за допомогою яких можна значною мірою вирішити проблему забезпечення стабільності та динамізму законодавства, нейтралізувати або суттєво зменшити негативну дію чинни-

ків, що впливають на них. До юридичного механізму входять такі складові: 1) внутрішньосистемний («власний») механізм забезпечення стабільності та динамізму законодавства; 2) зовнішній механізм забезпечення стабільності та динамізму законодавства, який, у свою чергу, складається з а) нормотворчої діяльності як засобу забезпечення стабільності та динамізму законодавства й б) окремих елементів правової системи як засобів забезпечення стабільності та динамізму законодавства.

9. Внутрішньосистемний механізм законодавства, який забезпечує його стабільність і динамізм, включає такі основні елементи: а) вертикальна (ієрархічна) структура системи законодавства, в якій закони (конституційні, кодифіковані та звичайні) становлять основу стабільності законодавства, а підзаконні нормативно-правові акти забезпечують його динамізм; б) наявність системоутворюючих, системоозбе-рігаючих і системопозначаючих нормативно-правових приписів; в) сполучення адекватного ступеня узагальнення, тобто правової абстракції, разом з належною визначеністю змісту законодавства.

10. Головними інструментами конструювання внутрішньосистемного механізму законодавства щодо забезпечення стабільності та динамізму, а також його вдосконалення є нормотворча техніка, методи уніфікації та диференціації в нормотворчій діяльності, систематизація законодавства. Оскільки законодавство як система є елементом системи більш високого рівня — правової системи суспільства, стабільність і динамізм законодавства залежать також від інших елементів, найбільш важливими серед яких є принципи права, офіційне тлумачення і судова практика.

11. Нормотворчу діяльність слід розглядати як інструмент забезпечення стабільності та динамізму законодавства. Головними напрямками її вдосконалення є: а) найбільш повна реалізація принципів нормотворчої діяльності; б) посилення її експертного забезпечення; в) формування і підтримання належного рівня правової культури нормотворчої діяльності, у тому числі законодавчого процесу; г) посилення стратегічних і концептуальних засад нормотворчої діяльності; д) удосконалення нормативно-правового регулювання суспільних відносин; е) активне використання досягнень у сфері розвитку інформаційних технологій.

Список використаних джерел

1. *Абрамова А. И.* Регламенты законодательных (представительных) органов государственной власти субъектов Российской Федерации / А. И. Абрамова, Г. Т. Чернобель // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 137–169.
2. *Айвазовська О.* Україна – США: Демократія та верховенство права [Електронний ресурс] : виступ під час Засід. експертів напередодні офіц. зустрічі Робоч. групи «Демократія та верховенство права», 7 лип. 2011 р. / О. Айвазовська // Вибори в Україні : [сайт ВГО «Комітет виборців України»]. – Режим доступу: <http://electioninfo.org.ua/index.php?i=272>. – Заголовок з екрана.
3. *Актуальные проблемы истории, политики и права* / М-во внутр. дел Рос. Федерации, Урал. юрид. ин-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. юрид. ин-та МВД России, 2002. – Ч. 1. – 126 с.
4. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 359 с.
5. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.
6. *Алексеев С. С.* Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби : Проспект, 2008. – 576 с.
7. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
8. *Алексеев С. С.* Советское право как система: методологические принципы исследования / С. С. Алексеев // Сов. государство и право. – 1974. – № 7. – С. 11–18.
9. *Алексеев С. С.* Структура советского права / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1975. – 264 с.
10. *Антонова Н. А.* Правотворчество органов местного самоуправления : монография / Н. А. Антонова. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2008. – 167 с.
11. *Артикуца Н. В.* Термінологія законодавства і проблеми законодавчих дефініцій / Н. В. Артикуца // Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез Міжнар. наук. конф. «Шості осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 26–27 жовт. 2007 р.) : у 3 ч. – Хмельницький, 2007. – Ч. 1. – С. 6–13.

12. *Афанасьев В. Г.* Научное управление обществом (опыт системного исследования) / В. Г. Афанасьев. – 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1973. – 392 с.
13. *Баглай М. В.* Уважать и соблюдать Конституцию – главное условие правопорядка / М. В. Баглай // Российский конституционализм: проблемы и решения : материалы Междунар. конф. – М., 1999. – С. 24–30.
14. *Барабаш Ю.* Опыт конституционного реформирования в Украине: в поисках европейского идеала / Ю. Барабаш // Сравнит. конституц. обозрение. – 2014. – №1 (98). – С. 22–33.
15. *Баранов В.* Техніко-юридичні засоби вираження суверенітету закону / В. Баранов // Укр. право. – 2006. – № 1. – С. 91–105.
16. *Бару М. И.* Унификация и дифференциация норм трудового права / М. И. Бару // Сов. государство и право. – 1971. – № 10. – С. 45–50.
17. *Баскова И. В.* Стабильность и динамизм советского уголовного закона : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. В. Баскова. – М., 1989. – 18 с.
18. *Баскова И. В.* Стабильность и динамизм советского уголовного закона : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / И. В. Баскова ; Моск. гос. ун-т им. М. Ломоносова. – М., 1989. – 225 с.
19. *Баулін Ю. В.* Відповідність Конституції України – визначальна риса якості кримінального закону / Ю. В. Баулін // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 18–24.
20. *Баулін Ю. В.* Про співвідношення стабільності та динамізму кримінального законодавства України / Ю. В. Баулін // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 3–4.
21. *Бержель Ж.-Л.* Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; пер. с фр. Г. В. Чушкова ; под общ. ред. В. И. Даниленко. – М. : NOTA BENE, 2000. – 576 с.
22. *Бержель Ж.-Л.* Про деякі засоби нормативного вираження / Ж.-Л. Бержель // Нариси з нормотворення : пер. з фр. / М-во юстиції Канади ; під ред. Робера К. Бержерона. – Оттава, 1999. – С. 263–278.

23. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования : пер. с англ. / Г. Дж. Берман. – 2-е изд. – М. : Изд-во МГУ : ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 624 с.
24. *Бибик О. Н.* Абстрактный и казуистический способы юридической техники в уголовном праве и перспективы их применения / О. Н. Бибик // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 85–87.
25. *Биля І. О.* Теоретичні основи використання нормотворчої техніки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. О. Биля ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2003. – 201 с.
26. *Биля-Сабадаш І. О.* Мовностилістичні правила вираження нормативних правових актів / І. О. Биля-Сабадаш // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 35–42.
27. *Биля-Сабадаш І. О.* Нормотворча техніка як інструмент забезпечення системності законодавства / І. О. Биля-Сабадаш // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 24–33.
28. *Бобылев А. И.* Современное толкование системы права и системы законодательства России / А. И. Бобылев // Государство и право. – 1998. – № 2. – С. 22–27.
29. *Богачова Л. Л.* Вплив європейського права на розвиток національних правових систем / Л. Л. Богачова // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 33–44.
30. *Бойко А. И.* Язык уголовного закона и его понимание : монография / А. И. Бойко. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 320 с.
31. *Бородин С. В.* О криминологической экспертизе законов и иных нормативно-правовых актов / С. В. Бородин, В. В. Лунеев // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 40–45.
32. *Бродович С.* Стабильность законов и упорядочивание действующего законодательства / С. Бродович // Сов. юстиция. – 1937. – № 4. – С. 39–46.
33. *Бурлай Є. В.* Принцип «економії закону» як практична передумова реалізації принципу верховенства права / Є. В. Бурлай // Укр. право. – 2006. – № 1. – С. 80–84.
34. *Бутенко В. О.* Феноменологічні, методологічні та практичні основи правової експертизи юридичних документів : автореф. дис. ... канд.

- юрид. наук : 12.00.01 / В. О. Бутенко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 21 с.
35. *Варламова Н. В.* Конституционные основы стабильности законодательства / Н. В. Варламова // Концепция стабильности закона. – М., 2000. – С. 44–63.
36. *Веніславський Ф. В.* Співвідношення стабільності та динамізму в конституційно-правовому регулюванні / Ф. В. Веніславський // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 16–24.
37. *Власенко Н. А.* Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – 100 с.
38. *Власенко Н. А.* Логико-структурные дефекты системы советского права / Н. А. Власенко // Изв. вузов. Правоведение. – 1991. – №3. – С. 21–28.
39. *Вовк Д. О.* Про напрямки впливу релігії на процес формування права / Д. О. Вовк // Пробл. законності. – Х., 2007. – Вип. 91. – С. 10–16.
40. *Волосюк Е. А.* Грамматическое толкование норм Уголовного кодекса Российской Федерации : монография / Е. А. Волосюк. – М. : Юрлитинформ, 2015. – 184 с.
41. *Воронова І. В.* Правоповага як ціннісне явище громадянського суспільства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Воронова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 200 с.
42. *Гаврилов О. А.* Стратегия правотворчества и социальное прогнозирование / О. А. Гаврилов. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – 128 с.
43. *Ганзенко О. О.* Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. О. Ганзенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 16 с.
44. *Гегель Г. В. Ф.* Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 534 с.
45. *Гельвеций К. А.* О человеке / К. А. Гельвеций // Соч. : в 2 т. – М., 1974. – Т. 2. – 647 с.
46. *Герасина Л. Н.* Механизмы лоббирования и законодательный процесс / Л. Н. Герасина, Н. И. Панов // Соціально-політичний механізм правотворчості : дев'яті Харк. політол. читання. – Х., 1999. – С. 38–39.
47. *Гетманцев Д.* Податковий кодекс: масштабне усунення помилок / Д. Гетманцев // Дзеркало тижня. Україна. – 2012. – 1 черв. (№20). – С. 10.

48. *Гетьман Є. А.* Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види : монографія / Є. А. Гетьман. – Х. : Право, 2012. – 192 с.
49. *Глібо С. В.* Визначення правових засобів регулювання Національним банком України банківської діяльності / С. В. Глібо // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 97–106.
50. *Глобализация и развитие законодательства : очерки / отв. ред.: Ю. А. Тихомиров, А. С. Пиголкин.* – М. : Городец, 2004. – 464 с.
51. *Гомьен Д.* Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и политика : пер. с англ. / Д. Гомьен, Л. Звак, Д. Харрис. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.
52. *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международ. отношения, 1999. – 400 с.
53. *Давыдова М. Л.* Нормативно-правовое предписание: природа, типология, технико-юридическое оформление / М. Л. Давыдова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2009. – 216 с.
54. *Давыдова М. Л.* Юридическая техника: проблемы теории и методологии : монография / М. Л. Давыдова ; ГОУ ВПО «ВолГУ». – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2009. – 318 с.
55. *Дашковська О. Р.* Жінка як суб'єкт права в аспекті гендерної рівності / О. Р. Дашковська. – Х. : Право, 2005. – 224 с.
56. *Демидова Л. М.* Проблема визначення в КК України істотної шкоди як ознаки злочину та складу злочину / Л. М. Демидова // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 7.
57. *Демидова Л. М.* Якість кримінального законодавства: поняття, ознаки та проблеми забезпечення / Л. М. Демидова // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 56–60.
58. *Дискусійні питання встановлення відповідальності за проступок / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Гродецький, А. Байда // Вісн. Нац. акад. прав. наук України.* – 2014. – №2 (77). – С. 122–135.
59. *Дорош Л. В.* Критерії оцінки якості та ефективності законодавства України про кримінальне законодавство / Л. В. Дорош // Теоретичні

- основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 60–64.
60. *Дутка Г. І.* Закон у системі нормативно-правових актів України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. І. Дутка ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2003. – 185 с.
61. *Евграфов П. Б.* Законодательные акты СССР и их роль в укреплении социалистической законности : учеб. пособие / П. Б. Евграфов. – Киев : УМК ВО, 1989. – 68 с.
62. *Евграфов П. Б.* Некоторые черты советского права как целостной системы (теоретический анализ) / П. Б. Евграфов // Проблемы правоведения. – Киев, 1986. – Вып. 47. – С. 7–12.
63. *Евграфов П. Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. Б. Евграфов ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1981. – 18 с.
64. *Евграфов П. Б.* Соотношение структуры советского права и структуры советского законодательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / П. Б. Евграфов ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1981. – 213 с.
65. *Европейский суд по правам человека.* Избранные решения : в 2 т. – М. : Норма, 2000. – Т. 1. – 856 с.
66. *Енциклопедія політичної думки* : пер. з англ. / за ред. Н. Лисюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
67. *Євгенєва А.* Внесення змін до Конституції України: правове забезпечення ролі громадськості / А. Євгенєва // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 17–22.
68. *Желялетдинова З. С.* Законодательные программы субъектов Российской Федерации / З. С. Желялетдинова, А. С. Пиголкин, Т. Н. Рахманина // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 107–119.
69. *Жеребкин В. Е.* Логический анализ понятий права / В. Е. Жеребкин. – Киев : Вища шк., 1976. – 150 с.
70. *Жернаков М. В.* Деякі питання регулювання постійного представництва в оподаткуванні / М. В. Жернаков // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 107–115.
71. *Жилінкова І.* Сімейне право: галузевий суверенітет чи десоверенізація? / І. Жилінкова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – № 3. – С. 146–156.

72. *Забігайло В.* Ієрархія нормативних правових актів як гарантія забезпечення верховенства права / В. Забігайло // Укр. часоп. міжнар. права. – 2002. – №2. – С. 12–15.
73. *Загальна теорія держави і права : підручник /* Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за заг. ред.: М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
74. *Загальна теорія держави і права : підручник /* Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; за ред.: М. Цвік, О. В. Петришин. – Х. : Право, 2011. – 584 с.
75. *Загиней З.* Кримінально-правова герменевтика : монографія / З. Загиней. – К. : Вид. дім «АртЕк», 2015. – 380 с.
76. *Задорожній О.* Правова система України в європейському правовому просторі / О. Задорожній, М. Гнатівський // Укр. часоп. міжнар. права. – 2002. – №2. – С. 29–32.
77. *Заец А. П.* Система советского законодательства (проблемы согласованности) / А. П. Заец. – Киев : Наук. думка, 1987. – 100 с.
78. *Заєць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду : монографія / А. П. Заєць. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 248 с.
79. *Заєць А. П.* Правова держава в Україні: концепція та механізм реалізації : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. П. Заєць ; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 36 с.
80. *Законодавство: проблеми ефективності /* під ред.: В. Б. Авер'янов, В. Н. Денисов, В. Ф. Сіренко, Я. М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1995. – 231 с.
81. *Законодавча реалізація кримінально-правової політики: аналіз законопроектної діяльності Верховної Ради України V скликання з питань кримінального права /* В. Д. Швець, В. М. Грицак, Я. І. Василькевич, В. О. Гацелюк ; вступ. сл. М. І. Мельника. – К. : Атіка, 2008. – 244 с.
82. *Законодательная активность, стабильность законодательства и качество правовой среды: сравнительный анализ постсоциалистических стран [Электронный ресурс] /* Ин-т проблем правоприменения, Европ. ун-т в Санкт-Петербурге ; авт.-сост.: Д. Я. Примаков, А. В. Дмитриева, В. В. Волков. – СПб. : ИПП ЕУ СПб. : ИПП ЕУ СПб., 2010. – 24 с. – (Аналитические записки по проблемам правоприменения; май). – Электрон. версия. – Режим доступа: http://www.enforce.spb.ru/images/analit_zapiski/Legal_stability_IPP_may.pdf.
83. *Законодательная техника : науч.-практ. пособие /* под ред. Ю. А. Тихомирова. – М. : Городец, 2000. – 272 с.

84. *Иванчин А. В.* Законодательная техника и ее роль в российском уголовном правотворчестве : монография / А. В. Иванчин. – М. : Юрлитинформ, 2011. – 208 с.
85. *Иванчин А. В.* Конструирование состава преступления: теория и практика : монография / А. В. Иванчин ; отв. ред. Л. Л. Кругликов. – М. : Проспект, 2014. – 352 с.
86. *Италия.* Конституция и законодательные акты : пер. с итал. / сост. и вступ. ст. Н. Ю. Попова. – М. : Прогресс, 1998. – 331 с.
87. *Кабрияк Р.* Кодификации : пер. с фр. / Р. Кабрияк. – М. : Статут, 2007. – 476 с.
88. *Каминская В. И.* Правосознание как элемент правовой культуры / В. И. Каминская, А. Ф. Ратинов // Правовая культура и вопросы правового воспитания. – М., 1974. – С. 39–67.
89. *Карбонье Ж.* Юридическая социология / Ж. Карбонье ; пер. с фр. и вступ. ст. В. А. Туманова. – М. : Прогресс, 1986. – 352 с.
90. *Кауфман М. А.* Пробелы в уголовном праве: понятие, причины, способы преодоления / М. А. Кауфман. – М. : Юрлитинформ, 2007. – 304 с.
91. *Кашанина Т. В.* Правовые понятия как средство выражения содержания права / Т. В. Кашанина // Сов. государство и право. – 1981. – №1. – С. 36–44.
92. *Кашанина Т. В.* Юридическая техника : учебник / Т. В. Кашанина. – М. : Эксмо, 2007. – 512 с.
93. *Керимов Д. А.* Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. – М. : НОРМА-ИНФРА М, 1998. – 127 с.
94. *Керимов Д. А.* Культура и техника законотворчества / Д. А. Керимов. – М. : Юрид. лит., 1991. – 160 с.
95. *Керимов Д. А.* Методология права: предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2000. – 560 с.
96. *Кирюшкин М. В.* Уголовно-правовое нормотворчество с позиций системности уголовного законодательства / М. В. Кирюшкин // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 250–252.
97. *Кистяковский Б. А.* В защиту права (интеллигенция и правосознание) / Б. А. Кистяковский // Интеллигенция – Власть – Народ : антология. – М., 1992. – С. 141–163.

98. *Кобзева Е. В.* Теория оценочных признаков в уголовном законе / Е. В. Кобзева ; науч. ред. Н. А. Лопашенко. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 264 с.
99. *Ковальчук В. Б.* Легітимність державної влади та права людини / В. Б. Ковальчук // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 224–228.
100. *Кодифікація законодавства України: теорія, методологія, техніка / Ю. С. Шемшученко, О. І. Ющик, Л. М. Горбунова [та ін.] ; за заг. ред. О. І. Ющика.* – К. : Парлам. вид-во, 2007. – 208 с.
101. *Козловський А.* Логіко-гносеологічні засади правової норми / А. Козловський // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2000. – № 4. – С. 98–109.
102. *Козулин А. И.* Законодательство о нормативных актах как средство обеспечения единства их системы / А. И. Козулин // Рос. юрид. журн. – 2000. – № 3. – С. 82–89.
103. *Козюбра М. І.* Дихотомія духу і букви права: виникнення проблеми, її аспекти та напрями вирішення / М. І. Козюбра // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 3–8.
104. *Козюбра М. І.* Конституційний ідеалізм та конституційний нігілізм як прояви дефіциту правової культури / М. І. Козюбра // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2006. – Т. 53 : Юридичні науки. – С. 3–7.
105. *Козюбра М. І.* Право, політика, правосуддя: зарубіжний та вітчизняний досвід взаємовідносин / М. І. Козюбра // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2005. – Т. 38 : Юридичні науки. – С. 3–8.
106. *Козюбра М. І.* Правовий закон: проблема критеріїв / М. І. Козюбра // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2003. – № 2/3. – С. 83–96.
107. *Козюбра Н. И.* Социалистическое право и общественное сознание / Н. И. Козюбра. – Киев : Наук. думка, 1979. – 207 с.
108. *Колісник В. П.* Проблеми політичної відповідальності парламенту та уряду крізь призму конституційної реформи / В. П. Колісник // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 180–189.
109. *Колісник О. В.* Реформування судової системи України та проблеми модернізації касаційного перегляду цивільних справ / О. В. Колісник // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 81–88.

110. *Коновалов С.* Лоббизм: от коррупции к информации / С. Коновалов // Соціально-політичний механізм правотворчості : дев'яті Харк. політол. читання. – Х., 1999. – С. 41.
111. *Конституция, закон, подзаконный акт* / отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М. : Юрид. лит., 1994. – 136 с.
112. *Конституция и закон: стабильность и динамизм* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Юрид. кн., 1998. – 208 с. – (Конфликт закона и общества).
113. *Концептуальная модель установления ответственности за проступок в законодательстве Украины (Проект для обсуждения)* / В. Я. Тацкий, В. И. Тютюгин, О. В. Каплина и др. // Проблемы законности : сб. науч. тр. / отв. ред. В. Я. Тацкий. – Харьков : Нац. юрид. ун-т им. Ярослава Мудрого, 2014. – Вып. 125. – С. 7–31.
114. *Концепция стабильности закона* / отв. ред. В. П. Казимирчук. – М. : Проспект, 2000. – 176 с. – (Конфликт закона и общества).
115. *Концепція змін до законодавчих актів України щодо підвищення ефективності функціонування Верховної Ради України («Біла книга» українського парламентаризму)* // Парламент : часопис. – 2010. – № 1. – С. 3–24.
116. *Коняхин В. П.* Роль судебного толкования уголовного закона в процессе нормотворческой и правоприменительной деятельности / В. П. Коняхин // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 114–122.
117. *Коняхин В. П.* Теоретические основы построения Общей части российского уголовного права / В. П. Коняхин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 348 с.
118. *Коренев А. П.* Кодификация советского административного права: теоретические проблемы / А. П. Коренев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 134 с.
119. *Кормич Б. А.* Особливості формування законодавства щодо інформаційної безпеки у транзитивному суспільстві / Б. А. Кормич // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 190–196.
120. *Косович В.* Закон «Про нормативно-правові акти» як засіб удосконалення нормативно-правових актів України / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2011. – Вип. 52. – С. 10–20.

121. *Косович В.* Оціночні поняття як джерело і форма права / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2004. – Вип. 40. – С. 24–29.
122. *Косович В.* Якість нормативно-правових актів України: загальнотеоретична характеристика / В. Косович // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юрид. – Л., 2012. – Вип. 55. – С. 20–27.
123. *Костенко А. Н.* Концепция политического права с позиции социального натурализма / А. Н. Костенко // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 163–169.
124. *Костенко О. М.* Конституція і правова культура громадян: що головніше? / О. М. Костенко // Державно-правова реформа в Україні : матеріали наук.-практ. конф., листоп. 1997 р. – К., 1997. – С. 64–66.
125. *Кримінальний кодекс України.* Науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., допов. – Х. : Право, 2013. – Т. 2 : Особлива частина / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. – 2013. – 1040 с.
126. *Кругликов Л. Л.* Унифікація в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, Л. Е. Смирнова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2008. – 321 с.
127. *Кругликов Л. Л.* Юридические конструкции и символы в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, О. Е. Спиридонова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2005. – 336 с.
128. *Кубко Е. Б.* Совершенствование законодательства Украины и проблемы его гармонизации с законодательством зарубежных стран / Е. Б. Кубко // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред.: Е. Б. Кубко, В. В. Цветков. – Киев, 2003. – С. 61–80.
129. *Лаптева Л. Е.* Правовое мышление и правовые реформы в России / Л. Е. Лаптева // Реформы и право / отв. ред. Ю. А. Тихомиров. – М., 2006. – С. 8–23.
130. *Левченко В. М.* Акты Совета Министров СССР и акты их развивающие / В. М. Левченко // Сов. государство и право. – 1975. – № 3. – С. 105–109.
131. *Леони Б.* Свобода и закон / Бруно Леони ; пер. с англ. В. Кошкина ; под ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 307 с.
132. *Лисенкова О. С.* Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / О. С. Лисенкова ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 229 с.

133. *Литвинов О. М.* Про взаємозв'язок політики і права як проблему правової культури: від сервільності до верховенства права (спроба попередньої розвідки) / О. М. Литвинов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 253–255.
134. *Лихова С. Я.* Глобалізація та кримінальне законодавство України (позитивні результати та негативні наслідки) / С. Я. Лихова // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 45–48.
135. *Лукич Р.* Методология права / Р. Лукич ; пер. с сербохорват. В. М. Кулистикова. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.
136. *Лукьянова Е. Г.* Некоторые проблемы правотворчества в современной России / Е. Г. Лукьянова // Изв. вузов. Правоведение. – 2007. – № 6. – С. 159–165.
137. *Люблинский П. И.* Техника, толкование и казуистика уголовного кодекса / П. И. Люблинский ; под ред. и с предисл. В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2004. – 248 с.
138. *Мадьярова А. В.* Разъяснения Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования / А. В. Мадьярова. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 405 с.
139. *Максимов С. И.* Политика должна быть правовой: к проблеме взаимодействия политики и права в транзитивном обществе / С. И. Максимов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 123–129.
140. *Малиновский А. А.* Оценочные понятия в законодательстве / А. А. Малиновский // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 268–273.
141. *Малько А. В.* Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 359 с.
142. *Малько А. В.* Эффективность правового регулирования / А. В. Малько // Изв. вузов. Правоведение. – 1990. – № 6. – С. 61–67.
143. *Мальцев В. В.* Принципы уголовного права и их реализация в правоприменительной деятельности / В. В. Мальцев. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2004. – 694 с.

144. *Мальцев Г. В.* Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М. : Норма, 2007. – 800 с.
145. *Мармазов В.* Методи динамічного тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод / В. Мармазов // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2003. – № 4. – С. 63–72.
146. *Марченко М. Н.* Источники права : учеб. пособие / М. Н. Марченко. – М. : Велби : Проспект, 2005. – 760 с.
147. *Марченко М. Н.* Проблемы общей теории государства и права : учебник : в 2 т. / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби : Проспект, 2007. – Т. 2 : Право. – 656 с.
148. *Матузов Н. И.* Коллизия в праве: причины, виды и способы разрешения / Н. И. Матузов // Изв. вузов. Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 225–244.
149. *Маца К. А.* Системы неорганические, органические, социальные: свойства и принципы организации : монография / К. А. Маца. – Киев : Обрії, 2008. – 196 с.
150. *Мачковский Л. Г.* Соответствие термина и понятия – непреложное требование законодательной техники / Л. Г. Мачковский // Международное и национальное уголовное законодательство: проблемы юридической техники : материалы III Междунар. науч.-практ. конф., состоявшейся на юрид. фак. МГУ им. М. В. Ломоносова, 29–30 мая 2003 г. – М., 2004. – С. 250–252.
151. *Медведев В. В.* Дух і буква: випадки протистояння / В. В. Медведев, О. В. Цельєв // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 26–30.
152. *Менюк О.* Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // Право України. – 2001. – № 4. – С. 21–23, 39.
153. *Менюк О.* Формування правової культури підприємців як практична потреба / О. Менюк, В. Головченко // Право України. – 2001. – № 1. – С. 114–116.
154. *Мережко А. А.* Диалектика права / А. А. Мережко // Проблеми філософії права. – К. ; Чернівці, 2004. – Т. 2. – С. 177–180.
155. *Мисик О. О.* Дослідження тенденцій розвитку сфери державних закупівель / О. О. Мишик // Екон. вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – К., 2010. – [Вип. 7]. – С. 37–42.
156. *Мицкевич А. В.* Акты высших органов советского государства: юридическая природа нормативных актов высших органов государственной

- власти и управления СССР / А. В. Мицкевич. – М. : Юрид. лит., 1967. – 175 с.
157. *Мицкевич А. В.* Система права и система законодательства: развитие научных представлений и законотворчества / А. В. Мицкевич // Проблемы современного гражданского права / под ред.: В. П. Литовкин, В. А. Рахмилович. – М., 2000. – С. 20–45.
158. *Монастирський Д. А.* Поняття та природа стабільності закону / Д. А. Монастирський // Унів. наук. зап. / Хмельниц. ун-т упр. та права. – Хмельницький, 2005. – № 1/2. – С. 61–65.
159. *Монастирський Д. А.* Стабільність закону: поняття, сутність та фактори забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. А. Монастирський ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 199 с.
160. *Моралева К. А.* Социальное планирование и проблемы правового воспитания / К. А. Моралева, Р. С. Могилевский, В. В. Орехов // Человек и общество. Социальные проблемы права. – Л., 1973. – Вып. 12. – С. 108–123.
161. *Морозова Л. А.* Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2008. – 480 с.
162. *Москалькова Т. Н.* Нормотворчество : науч.-практ. пособие / Т. Н. Москалькова, В. В. Черников. – М. : Проспект, 2011. – 384 с.
163. *Москвич Л. М.* Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія / Л. М. Москвич. – Х. : ФІНН, 2011. – 384 с.
164. *Мур Дж. Н.* Верховенство права : обзор / Дж. Н. Мур // Верховенство права : сборник : пер. с англ. – М., 1992. – С. 10–52.
165. *Мушинский В. О.* Соотношение политики и права в регулировании социальных интересов / В. О. Мушинский // Сов. государство и право. – 1988. – № 2. – С. 3–13.
166. *Надеев Р. К.* Правовое обеспечение законопроектной деятельности Государственной Думы / Р. К. Надеев. – М. : Известия, 1997. – 76 с.
167. *Наумов А. В.* Российское уголовное право. Общая часть : курс лекций / А. В. Наумов. – М. : БЕК, 1996. – 560 с.
168. *Недбайло П. Е.* Применение советских правовых норм / П. Е. Недбайло. – М. : Госюриздат, 1960. – 511 с.
169. *Незнамова З. А.* Коллизии в уголовном праве / З. А. Незнамова. – Екатеринбург : Cricket, 1994. – 284 с.
170. *Нерсесянц В. С.* Общая теория права и государства : курс лекций / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2001. – 552 с.

171. *Нерсисянц В. С.* Постсоветское общество, право и государство: проблемы и тенденции развития / В. С. Нерсисянц // Государство и право на рубеже веков. Проблемы истории и теории : материалы всерос. конф. – М., 2001. – С. 3–7.
172. *Нерсисянц В. С.* Философия права : учебник / В. С. Нерсисянц. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2008. – 848 с.
173. *Нижняк А.* Якість закону в контексті дотримання принципу верховенства права / А. Нижняк // Укр. право. – 2006. – № 1. – С. 106–108.
174. *Новые* направления в социологической теории / вступ. ст. Л. Г. Ионина ; общ. ред. Г. В. Осипова. – М. : Прогресс, 1978. – 392 с.
175. *Ноздрачев А. Ф.* Пределы конкретизации законов и подзаконных актов министерствами и ведомствами Союза ССР (по материалам функциональных министерств и ведомств Союза ССР) / А. Ф. Ноздрачев // Учен. зап. ВНИИСЗ. – М., 1968. – Вып. 12. – С. 71–85.
176. *Оборотов Ю. М.* Права людини та розвиток права / Ю. М. Оборотов // Актуал. пробл. політики. – Одеса, 2001. – Вип. 12. – С. 23–28.
177. *Олейников С. М.* Система права та система законодавства / С. М. Олейников // Загальна теорія держави і права : підручник / за ред.: М. В. Цвік, О. В. Петришин. – Х., 2009. – Розд. 15. – С. 244–272.
178. *Панов Н. И.* Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм / Н. И. Панов // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 37–41.
179. *Панов Н. И.* О точности норм уголовного права и совершенствовании законодательной техники / Н. И. Панов // Изв. вузов. Правоведение. – 1987. – № 4. – С. 79–82.
180. *Панов Н. И.* Оценочные понятия и их применение в уголовном праве / Н. И. Панов // Проблемы соц. законности. – Харьков, 1976. – Вып. 7. – С. 99–106.
181. *Панько К. К.* Методология и теория законодательной техники уголовного права России : монография / К. К. Панько ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – 272 с.
182. *Парфентьев А. Л.* Нормативно-правовое предписание и его виды : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Л. Парфентьев. – М., 1980. – 20 с.
183. *Парфентьев А. Л.* Нормативно-правовое предписание и его виды : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Л. Парфентьев. – М., 1980. – 205 с.

184. *Пархоменко Н. М.* Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види / Н. М. Пархоменко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2012. – № 1. – С. 338–342.
185. *Пархоменко Н. М.* Законодавство України на сучасному етапі: кількісний та якісний аналіз / Н. М. Пархоменко // Публ. право. – 2012. – № 3. – С. 291–298.
186. *Пашуканис Е.* Общая теория права и марксизм: опыт критики основных юридических понятий / Е. Пашуканис. – М. : Изд-во Соц. акад., 1924. – 160 с.
187. *Петришин О. В.* Право як соціальне явище: з точки зору юриста / О. В. Петришин // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 27–44.
188. *Петришин О. В.* Правова свідомість і правова культура / О. В. Петришин, І. В. Яковюк // Загальна теорія держави і права / за ред.: М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, О. В. Петришин. – Х., 2002. – С. 246–247.
189. *Петришина М. О.* Загальна характеристика нормотворчого процесу в органах місцевого самоврядування в Україні / М. О. Петришина // Право України. – 2010. – № 4. – С. 329–335.
190. *Пиголкин А. С.* Проблемы систематизации законодательства Российской Федерации / А. С. Пиголкин // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 56–64.
191. *Пиголкин А. С.* Систематизация законодательства / А. С. Пиголкин // Проблемы общей теории права и государства : учебник / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М., 2001. – С. 347–364.
192. *Пиголкин А. С.* Теоретические проблемы правотворческой деятельности в СССР : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / А. С. Пиголкин. – М., 1972. – 39 с.
193. *Пиголкин А. С.* Толкование норм права и правотворчество: проблемы соотношения / А. С. Пиголкин // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 65–75.
194. *Пикуров Н. И.* Квалификация преступлений с бланкетными признаками состава : монография / Н. И. Пикуров. – М. : Рос. акад. правосудия, 2009. – 288 с.
195. *Погорелова З. О.* Проблеми правової експертизи проектів законодавчих актів (формальні критерії перевірки) / З. О. Погорелова // Методологічні проблеми правової науки : матеріали Міжнар. наук. конф., Харків, 13–14 груд. 2002 р. – Х., 2003. – С. 171–174.

196. *Погребняк С.* Вимоги до нормативно-правових актів, що впливають з принципу правової визначеності / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2005. – №3. – С. 42–53.
197. *Погребняк С.* Вплив судової практики на юридичні акти в романо-германській правовій сім'ї / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2003. – №4. – С. 92–99.
198. *Погребняк С.* Втілення принципів права в юридичних актах / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2006. – №2. – С. 21–32.
199. *Погребняк С. П.* Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення : дис. ... канд. юрид.наук : 12.00.01 / С. П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 201 с.
200. *Погребняк С. П.* Основоволожні принципи права (змістовна характеристика) : монографія / С. П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х. : Право, 2008. – 240 с.
201. *Подорожна Т. С.* Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монографія / Т. С. Подорожна. – Л. : ПАІС, 2009. – 196 с.
202. *Полгари Э.* Страсбургский Суд и европейский консенсус / Э. Полгари // Сравнит. конституц. обозрение. – 2005. – №3. – С. 105–112.
203. *Поленина С. В.* Взаимодействие системы права и системы законодательства в современной России / С. В. Поленина // Государство и право. – 1999. – №9. – С. 5–12.
204. *Поленина С. В.* Качество закона и эффективность законодательства / С. В. Поленина. – М. : Изд-во ИГиП РАН, 1993. – 56 с.
205. *Поленина С. В.* Теоретические проблемы системы советского законодательства / С. В. Поленина. – М. : Наука, 1979. – 205 с.
206. *Пономаренко Ю. А.* Зворотня дія кримінального закону в часі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 225 с.
207. *Пономаренко Ю. А.* Чинність і дія кримінального закону в часі : монографія / Ю. А. Пономаренко. – К. : Атіка, 2005. – 288 с.
208. *Попондопуло В. Ф.* Система общественных отношений и их правовые формы (к вопросу о системе права) / В. Ф. Попондопуло // Изв. вузов. Правоведение. – 2002. – №4. – С. 78–101.
209. *Практика Європ. суду з прав людини.* Рішення. Коментарі / Укр. правн. фундація. – К. : Укр. центр. правн. студій, 2003. – №1. – 238 с.
210. *Прийма С. В.* Принципи тлумачення норм права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. В. Прийма ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2010. – 194 с.

211. *Про надра* [Електронний ресурс] : Кодекс України від 27.07.1994 р. №132/94-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – №36. – Ст. 340. – Електрон. версія ред. від 18.11.2012 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>.
212. *Проблеми теорії та практики цивільного судочинства* : монографія / за заг. ред. В. В. Комарова. – Х. : Харків юрид., 2008. – 928 с. – (Настільна книга судді).
213. *Прокопов Д. Є.* Концепт «право визначеності» і формування сучасної правової політики в Україні / Д. Є. Прокопов // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 215–223.
214. *Рабінович П.* Ефективність юридичних норм: загальнотеоретично-поняттєвий інструментарій дослідження / П. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2008. – № 1. – С. 13–21.
215. *Радаев В. В.* Почему работают или не работают принимаемые законы / В. В. Радаев // Реформы и право / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М., 2006. – С. 24–37.
216. *Радбрух Г.* Людина в праві / Г. Радбрух // Проблеми філософії права. – К. ; Чернівці, 2004. – Т. 2. – С. 71–82.
217. *Рахманина Т. Н.* Нормативное регулирование правотворческой деятельности субъектов Российской Федерации / Т. Н. Рахманина // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 90–106.
218. *Реньов Є. В.* Проблеми гарантування стабільності та динамізму цінностей конституційного ладу України / Є. В. Реньов // Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія Право. – 2015. – Вип. 33, т. 1. – С. 101–104.
219. *Ришелюк А.* Стабільність и качество закона [Електронний ресурс] / А. Ришелюк, Н. Мельник // Зеркало недели. – 2006. – 3 июня (№ 21). – Електрон. версія. – Режим доступу: http://zn.ua/LAW/stabilnost_i_kachestvo_zakona-46893.html.
220. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України від 24 квітня 1997 р. № 371 «Про Національне бюро розслідувань України» (справа щодо утворення Національного бюро розслідувань України) :* від 6 лип. 1998 р. № 10-рп/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 27. – Ст. 1010.
221. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції Укра-*

- їни (конституційності) Закону Автономної Республіки Крим «Про об'єднання громадян» (справа про об'єднання громадян в Автономній Республіці Крим) : від 3 берез. 1998 р. №2-рп/98 // Офіц. вісн. України. – 1998. – №24. – Ст. 896.
222. *Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про рахункову палату Верховної Ради України»* (справа про Рахункову палату) : від 23 груд. 1997 р. №7-зп // Офіц. вісн. України. – 1998. – №1. – Ст. 23.
223. *Рогач О.* Кодифікаційні акти в правовій системі України: поняття, ознаки, властивості / О. Рогач // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – №4. – С. 231–236.
224. *Российское законодательство: проблемы и перспективы* / гл. ред. Л. А. Окуньков. – М. : БЕК, 1995. – 478 с.
225. *Савенко М. Д.* Буква і дух у тлумаченні правових норм / М. Д. Савенко // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 8–12.
226. *Савенко М. Д.* Роль практики Європейського суду з прав людини у конституційному судочинстві України / М. Д. Савенко // Вісн. КСУ. – 2005. – №6. – С. 51–55.
227. *Садиков О. Н.* Общие и специальные нормы в гражданском законодательстве / О. Н. Садиков // Сов. государство и право. – 1971. – №1. – С. 38–45.
228. *Сальников В. П.* Правовая культура / В. П. Сальников // Теория государства и права : курс лекций / под ред.: Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2001. – Тема 29. – С. 626–637.
229. *Самощенко И. С.* Методологическая роль системного подхода в изучении структуры советского законодательства / И. С. Самощенко // Вопр. философии. – 1979. – №2. – С. 64–74.
230. *Селіванов В.* До проблеми методологічного забезпечення теоретичного аналізу державотворення і правотворення в Україні / В. Селіванов // Право України. – 2006. – №4. – С. 21–28.
231. *Семеніхін І. В.* Правова доктрина: поняття та особливості / І. В. Семеніхін // Держ. буд-во та місц. самоврядування. – Х., 2009. – Вип. 18. – С. 127–139.
232. *Сенякин И. Н.* Специализация и унификация российского законодательства (проблемы теории и практики) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / И. Н. Сенякин. – Саратов, 1993. – 30 с.

233. *Сердюк П. П.* Теоретичні й методологічні проблеми сучасного кримінального права : монографія / П. П. Сердюк. – Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. – 800 с.
234. *Сильченко Н. В.* Границы деятельности законодателя / Н. В. Сильченко // Сов. государство и право. – 1991. – №8. – С. 14–23.
235. *Сильченко Н. В.* Кодификационные акты и их типы / Н. В. Сильченко // Сов. государство и право. – 1980. – №10. – С. 122–126.
236. *Сильченко Н. В.* Проблемы верховенства закона : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Н. В. Сильченко ; Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1993. – 52 с.
237. *Симорот З.* Стабільність радянського законодавства / З. Симорот // Рад. право. – 1982. – №2. – С. 13–16.
238. *Синергетика* в философских исследованиях : монографія / Т. И. Домброван, С. М. Еникеева, Л. С. Пихтовникова и др. ; под общ. ред. Л. С. Пихтовниковой. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2015. – 340 с.
239. *Система* советского законодательства / отв. ред. И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 328 с.
240. *Ситникова А. И.* Законодательная текстология и ее применение в уголовном праве : монографія / А. И. Ситникова. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 232 с.
241. *Скакун О. Ф.* Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – 703 с.
242. *Скрипнюк В. М.* Політичний, управлінський та правовий елементи в функціонуванні державної влади в Україні: теорія і практика / В. М. Скрипнюк // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 206–214.
243. *Скрипнюк О. В.* Сучасна правова парадигма політики в незалежній Україні / О. В. Скрипнюк // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід : матеріали Міжнар. наук. конф. (9–12 листоп. 2005 р., Київ – Харків). – Х., 2006. – С. 45–57.
244. *Смирнов Л. В.* Использование категорий морали как прием законотворческой техники / Л. В. Смирнов // Законотворческая техника современной России: состояние, проблемы, совершенствование : в 2 т. / под ред. В. М. Баранова. – Н. Новгород, 2001. – Т. 1. – С. 467–478.
245. *Соколова Н. С.* Правосознание, правовая культура и правовое воспитание / Н. С. Соколова // Проблемы общей теории права и государства : учебник / под ред. В. С. Нерсесянца. – М., 1999. – Гл. 9. – С. 384–413.

246. *Справочник по нормотворческой технике* / общ. ред. Т. Ф. Яковлева ; пер. с нем. Н. Г. Елисева. – 2-е изд., перераб. – М. : БЕК, 2002. – 296 с.
247. *Суворов Л. К.* Правовая культура работников органов внутренних дел : учеб. пособие / Л. К. Суворов. – М. : ВЮЗШ МВД РСФСР, 1991. – 98 с.
248. *Суходубова І. В.* Динамічне тлумачення як засіб адаптації текстуальної форми законодавства до змін суспільних відносин / І. В. Суходубова // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Екон. теорія та право / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – №2 (17). – С. 264–272.
249. *Суходубова І. В.* Мова закону як умова його ефективності і стабільності / І. В. Суходубова // Пробл. законності. – Х., 2007. – Вип. 92. – С. 10–16.
250. *Суходубова І. В.* Ознаки стабільності законодавства / І. В. Суходубова // Пробл. законності. – Х., 2008. – Вип. 96. – С. 221–226.
251. *Суходубова І. В.* Реалізація принципів правотворчості як умова забезпечення динамізму і стабільності законодавства / І. В. Суходубова // Актуальні проблеми правотворення в сучасній Україні : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф., 26 квіт. 2012 р. – К., 2012. – С. 56–58.
252. *Суходубова І. В.* Стабільність і динамізм законодавства: загальна характеристика понять та сутність взаємозв'язку / І. В. Суходубова // Наук. вісн. Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – Д., 2012. – №3. – С. 123–130.
253. *Суходубова І. В.* Стабільність і динамізм законодавства: поняття, співвідношення та засоби забезпечення: автореф. дис.... канд. юрид. наук / І. В. Суходубова ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2013. – 20 с.
254. *Суходубова І. В.* Чинники розвитку і зміцнення системи законодавства / І. В. Суходубова // Вісн. прокуратури. – 2008. – №11. – С. 93–98.
255. *Сырых В. М.* Законодательство как вид социального проектирования / В. М. Сырых // Журн. рос. права. – 1997. – №3. – С. 61–65.
256. *Сырых В. М.* Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. М. Сырых ; Рос. акад. правосудия – М. : Юстицинформ, 2000. – Т. 1 : Элементный состав. – 528 с.
257. *Таманага Б.* Верховенство права: історія, політика, теорія / Б. Таманага ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Києво-Могилян. акад., 2007. – 174 с.
258. *Тарановский Ф. В.* Энциклопедия права / Ф. В. Тарановский. – 3-е изд. – СПб. : Лань, 2001. – 560 с.

259. *Тацій В. Я.* Стабільність и динамизм – необхідні умови ефективності и якості законодавства України об уголовній відповідальності / В. Я. Тацій, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін // *Современные проблемы уголовно-правового воздействия : межгос. сб. науч. ст. / редкол.: Е. А. Письменский (отв. ред.) [и др.] ; МВД Украины ; Луган. гос. ун-т внутр. дел им. Э. А. Дидоренко ; Волгогр. гос. ун-т. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2013. – С. 71–84.*
260. *Тацій В.* Актуальні проблеми сучасного розвитку кримінального права України / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // *Право України. – 2010. – №9. – С. 4–15.*
261. *Тацій В.* Виклики сучасності і кримінальне право / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко // *Голос України. – 2016. – 29 січ. (№ 16). – С. 6–7.*
262. *Тацій В.* Проблеми стабільності й динамізму кримінального законодавства України на сучасному етапі / В. Тацій, В. Тютюгін, Ю. Пономаренко // *Вісн. Нац. акад. прав. наук України. – 2015. – №4 (83). – С. 54–66.*
263. *Тацій В.* Стабільність як умова ефективності законодавства України про кримінальну відповідальність / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // *Голос України. – 2013. – 5 квіт. (№ 66). – С. 4–5.*
264. *Тацій В.* Сучасні проблеми кримінального права України / В. Тацій, В. Борисов, В. Тютюгін // *Голос України. – 2010. – 10 верес. (№ 168). – С. 12–13.*
265. *Тацій В. Я.* Значення юридичної науки у формуванні правової системи України / В. Тацій // *Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – №3. – С. 3–22.*
266. *Тацій В. Я.* Стабільність та динамізм кримінального законодавства України як запорука його якості та ефективності / В. Я. Тацій // *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Х., 2012. – С. 6–13.*
267. *Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби із злочинністю в Україні / за заг. ред. В. І. Борисова, В. С. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – 344 с.*
268. *Теория государства и права : учебник / под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – 480 с.*
269. *Теория держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2014. – 368 с.*

270. Тиунова Л. Б. Системные связи правовой действительности: методология и теория / Л. Б. Тиунова. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1991. – 136 с.
271. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – 159 с.
272. Толстик В. А. Системное толкование норм права / В. А. Толстик, Н. Л. Дворников, К. В. Каргин. – М. : ИД «Юриспруденция», 2010. – 136 с.
273. Топорин Б. Н. Сильное государство – объективная потребность времени / Б. Н. Топорин // Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред.: Е. Б. Кубко, В. В. Цветкова. – Киев, 2003. – С. 43–60.
274. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / З. А. Тростюк. – К. : Атіка, 2003. – 144 с.
275. Трубецкой Е. Н. Энциклопедия права / Е. Н. Трубецкой. – СПб. : Юрид. ин-т, 1998. – 183 с. – (Классики русской философии права).
276. Тютюгин В. И. Соотношение норм Общей части УК Украины о наказании и санкций статей Особенной части / В. И. Тютюгин // Проблемы законности : республик. міжвід. наук. зб. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 102–110.
277. Тютюгін В. І. Стабільність кримінального законодавства як одна з умов його ефективності / В. І. Тютюгін // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х. : Право, 2009. – С. 48–51.
278. Уварова О. Загальні принципи права та їх роль у правозастосуванні з позицій природно-правового і позитивістського підходів до права / О. Уварова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2008. – № 2. – С. 244–252.
279. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія / О. О. Уварова. – Х. : Мадрид, 2012. – 196 с.
280. Удовика Л. Антропологічні проблеми права під впливом глобалізаційних процесів / Л. Удовика // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 6. – С. 3–7.
281. Федосєєв В. В. Соціальна обумовленість кримінальної відповідальності за незаконне переправлення осіб через державний кордон України

- / В. В. Федосєєв // Матеріали наукових семінарів та «круглих столів», проведених Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15–16 травня 2007 року. – Х., 2007. – С. 25–27.
282. *Фридман Л.* Введение в американское право : пер. с англ. / Л. Фридман ; пер. Г. Седун. – М. : Прогресс-Универс, 1992. – 284 с.
283. *Фуллер Л. Л.* Мораль права : пер. с англ. / Лон Л. Фуллер. – Киев : Сфера, 1999. – 232 с.
284. *Хавронюк М. І.* Якість кримінального законодавства: як її досягти / М. І. Хавронюк // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби зі злочинністю в Україні : матеріали наук. конф., 15 трав. 2009 р. – Х., 2009. – С. 41–44.
285. *Харт Г. Л. А.* Понятие права : пер. с англ. / Г. Л. А. Харт ; [под общ. ред.: Е. В. Афонасин, С. В. Моисеев]. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 302 с.
286. *Хворостянкін А. В.* Визначеність законодавчих дефініцій як умова ефективного дотримання духу та букви закону / А. В. Хворостянкін // Наук. зап. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К., 2008. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 8–12.
287. *Хрестоматия* по истории государства и права зарубежных стран / под ред. З. М. Черниловского. – М. : Юрид. лит., 1984. – 472 с.
288. *Христова Г.* Зміст і форма в праві: питання співвідношення і взаєм впливу / Г. Христова // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2002. – № 3. – С. 180–188.
289. *Цвик М. В.* Советский закон : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. В. Цвик ; Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1952. – 15 с.
290. *Цвик М. В.* Право і політика / М. В. Цвик // Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М. В. Цвіка. – Х., 2010. – С. 40–42.
291. *Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]* : від 16.01.2003 р. № 435-IV // Офіц. вісн. України. – 2003. – № 11. – Ст. 461. – Електрон. версія ред. від 19.01.2013 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.
292. *Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]* : від 18.03.2004 р. № 1618-IV // Офіц. вісн. України. – 2004. – № 16. – Ст. 1088. – Електрон. версія ред. від 01.12.2012 р. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/>.

293. *Циппеліус Р.* Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с. – (Підручники світу. Європа).
294. *Циппеліус Р.* Юридична методологія / Р. Циппеліус ; пер., адаптація, приклади з права України і список термінів Р. Корнугі. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
295. *Чабаненко О.* Оцінка стану українського парламентаризму на основі керівних принципів демократичних парламентів / О. Чабаненко // Парламент : часопис. – 2011. – №2. – С. 2–40.
296. *Червонюк В. И.* Согласование интересов как вид современных законодательных технологий / В. И. Червонюк, И. В. Гойман-Калинский // Государство и право. – 2004. – №8. – С. 30–38.
297. *Черданцев А. Ф.* Системность норм права / А. Ф. Черданцев // Сб. учен. тр. / Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1970. – Вып. 12. – С. 47–63.
298. *Черданцев А. Ф.* Системообразующие связи права / А. Ф. Черданцев // Сов. государство и право. – 1974. – №8. – С. 10–17.
299. *Черданцев А. Ф.* Теория государства и права : учебник / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – 432 с.
300. *Черданцев А. Ф.* Толкование права / А. Ф. Черданцев // Общая теория государства и права : акад. курс : в 3 т. / отв. ред. М. Н. Марченко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М., 2002. – Т. 2. – С. 473–492.
301. *Черданцев А. Ф.* Толкование советского права / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрид. лит., 1979. – 168 с.
302. *Чередниченко Е. Е.* Принципы уголовного законодательства: понятие, система, проблемы законодательной регламентации / Е. Е. Чередниченко. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 192 с.
303. *Чернобель Г. Т.* Закон и подзаконный акт (ретроспективный аспект проблемы) / Г. Т. Чернобель // Закон: создание и толкование / под ред. А. С. Пиголкина. – М., 1998. – С. 40–55.
304. *Чернобель Г. Т.* Логическая структура нормативного акта и ее роль в реализации права / Г. Т. Чернобель // Проблемы совершенствования советского законодательства : тр. ВНИИСЗ. – М., 1981. – Вып. 21. – С. 3–13.
305. *Чернобель Г. Т.* Формализация норм права / Г. Т. Чернобель // Сов. государство и право. – 1979. – №4. – С. 29–36.
306. *Чухвичев Д. В.* Законодательная техника : учеб. пособие / Д. В. Чухвичев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2006. – 239 с.
307. *Швачка Г. О.* Правова природа нормативних актів Автономної Республіки Крим : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. О. Швачка. – Х., 2003. – 22 с.

308. *Шебанов А. Ф.* Некоторые вопросы теории нормативных актов в связи с систематизацией советского законодательства / А. Ф. Шебанов // Сов. государство и право. – 1960. – № 7. – С. 139–151.
309. *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
310. *Шевчук С.* Щодо обов'язковості рішень Конституційного Суду України у контексті доктрини судового прецеденту / С. Шевчук // Право України. – 2000. – № 2. – С. 45–48.
311. *Шепельков В. Ф.* Уголовный закон: преодоление противоречий и неполноты / В. Ф. Шепельков. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 416 с.
312. *Шершеневич Г. Ф.* Общая теория права : учеб. пособие : в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. – По изд. 1910–1912 гг. – М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. – Т. 2, вып. 2, 3, 4. – 362 с.
313. *Шишко В. В.* Культурологічні проблеми правотворчості : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / В. В. Шишко ; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2003. – 209 с.
314. *Шльоер Б.* Іноземний досвід законодавчого регулювання діяльності фракцій політичних партій у парламентах світу [Електронний ресурс] / Б. Шльоер // Парламент : часопис. – 2001. – № 1. – Електрон. версія. – Режим доступу: http://parlament.org.ua/index.php?action=magazine&id=9&ar_id=119&iar_id=91&as=2.
315. *Шляпочников А. С.* О стабильности советского уголовного закона / А. С. Шляпочников // Сов. государство и право. – 1957. – № 12. – С. 14–24.
316. *Шляпочников А. С.* Толкование уголовного закона / А. С. Шляпочников. – М. : Госюриздат, 1960. – 240 с.
317. *Шмелева Г. Г.* Конкретизация социалистического права как фактор совершенствования правового регулирования : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Г. Г. Шмелева. – Львов, 1982. – 149 с.
318. *Шумилина О. С.* Оценочные понятия в Уголовном кодексе Российской Федерации и их использование в правоприменительной деятельности : дис. ... канд. юрид. наук / О. С. Шумилина. – М., 2002. – 296 с.
319. *Щупленков В. П.* Законотворчество: фундаментальный курс / В. П. Щупленков. – М. : Проспект, 1993. – 270 с.
320. *Эффективность* правовых норм / В. В. Глазырин, В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1980. – 280 с.
321. *Юридическая техника* : учеб. пособие по подгот. законопроектов и иных нормат.-правовых актов органами исполн. власти / Ин-т зако-

- нодательства и сравнит. правоведения при правительстве Рос. Федерации ; под ред. Т. Я. Хабриева, Н. А. Власенко. – М. : Эксмо, 2010. – 272 с.
322. *Яковлев А. А.* Интересы экономических агентов и спрос на право в России (на примере институтов корпоративного управления) / А. А. Яковлев // Реформы и право / под ред. Ю. А. Тихомирова. – М., 2006. – С. 38–57.
323. *Яремко Г. З.* Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / Г. З. Яремко ; за ред. В. О. Навроцького. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. – 432 с.
324. *Яценко Р. Ю.* Система принципів правотворчої діяльності та їх законодавче забезпечення / Р. Ю. Яценко // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К., 2009. – Вип. 44. – С. 249–258.
325. *Frank J.* Law and the Modern Mind / J. Frank. – 6 ed. – London : Stevens & Sons, 1949.

Наукове видання

Суходубова Ірина Володимирівна

**СТАБІЛЬНІСТЬ І ДИНАМІЗМ
ЗАКОНОДАВСТВА:
поняття, співвідношення,
засоби забезпечення**

Монографія

Видається в авторській редакції

Коректор *М. М. Поточняк*
Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєєвої*

Підписано до друку 20.10.2016.
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 13,25. Обл.-вид. арк. 12,2. Вид. № 1512.
Тираж 200 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено в друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80

Для нотаток

Для нотаток
